

Kult sv. Mihovila na istočnoj obali Jadrana od 6. do 12. stoljeća

Vučić, Mihaela

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:412126>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-11**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

KULT SV. MIHOVILA NA OBALI ISTOČNOG JADRANA OD 6.
DO 12. STOLJEĆA

Mihaela Vučić

Mentor: dr. sc. Ana Marinković, docent

Komentor: dr. sc. Trpimir Vedriš, docent

ZAGREB, 2020

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

KULT SV. MIHOVILA NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA OD 6. DO 12. STOLJEĆA

The Cult of St Michael on the Eastern Adriatic from the 6th to the 12th century

Mihaela Vučić

SAŽETAK

Temeljni doprinos ovog rada očituje se prvenstveno u mapiranju crkvi posvećenih sv. Mihovilu na istočnoj obali Jadrana u razdoblju od 6. do 12. stoljeća. Mapiranjem crkvi i njihovom analizom rad je ostvario sljedeće: izlučio je sigurne i vrlo vjerojatne crkve sv. Mihovila s obzirom na kronologiju i titular od potencijalnih i nepotvrđenih crkvi te crkvi koje nisu dovoljno istražene. Na taj se način stvorio temelj za interpretaciju značenja samog kulta u različitim kontekstima, odnosno njegove polisemije.

Na istočnojadranskoj obali javljaju se četiri osnovne uloge koje se pripisuju sv. Mihovilu od njegovih židovskih početaka, ranokršćanskog pročišćavanja kulta od „poganskih“ elemenata, i etabliranja kulta na kršćanskom Istoku i Zapadu: *archistrategos* odnosno zaštitnik, *psychopompos* odnosno sprovoditelj duša vjernika nakon smrti, *custos civitatis* i apokaliptični ratnik.

U radu se razlikuje između funkcije pojedine crkve posvećene sv. Mihovilu (memorijalna i privatna, benediktinska samostanska, urbana), koja se može iščitati mnogo neposrednije temeljem tipologije i konteksta u kojem je nastala, i semantičkog aspekta kulta koji se razvio u pojedinom slučaju. Primjerice, sv. Mihovil najzastupljeniji je u benediktinskom kontekstu u kojem očituje različite uloge: *archistrategosa*, *psychopomposa* i apokaliptičnog ratnika. Također, najveći broj arhanđelovih crkvi u vremenskom okviru kojim se bavi ovaj rad podignut je u 11. i 12. stoljeću, također u benediktinskom kontekstu. Iako je benediktinski kontekst od iznimne važnosti za diseminaciju kulta u ranome srednjem vijeku, rad se nije ograničio samo na njega, nego je i uključio privatni (najčešće memorijalni) i urbani kontekst u razmatranje značenja kulta.

Ovo je istraživanje nudi pogled na razvoj kulta sv. Mihovila na istočnojadranskoj obali iz ptičje perspektive te je svojevrsni poticaj daljnjem, partikularnom i detaljnom istraživanju kulta u pojedinim geografskim područjima i crkveno-političkim kontekstima.

Ključne riječi: sv. Mihovil, istočnojadranska obala, *archistrategos*, *psychopompos*, *custos civitatis*, apokaliptična očekivanja, benediktinci.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Rad sadrži: broj stranica, dodatke, poveznicu na interaktivnu kartu s analiziranim crkvama.

Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: sv. Mihovil, istočnojadranska obala, *archistrategos*, *psychopompos*, *custos civitatis*, apokaliptična očekivanja, benediktinci.

Mentor: dr.sc. Ana Marinković, docent, Filozofski fakultet

Komentor: dr.sc. Trpimir Vedriš, docent, Filozofski fakultet

Ocjenjivači: dr.sc. Nikolina Maraković, izv. profesor, Filozofski fakultet

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Ja, Mihaela Vučić, diplomantica na Istraživačkom smjeru –modul Antika i srednji vijek diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom Kult sv. Mihovila na istočnoj obali Jadrana od 6. do 12. stoljeća rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 25.9. 2020.

Vlastoručni potpis

Zahvale

Upućujem iskrene zahvale dragim mentorima, dr.sc. Ani Marinković i dr.sc Trpimiru Vedrišu bez čijeg iskrenog i srdačnog vodstva i pravovremene pomoći ovaj rad ne bi dočekaio svoj dovršetak. Zahvaljujem također i dr.sc. Nikolini Maraković za iskru interesa koju je je pobudila u meni za ovu prekrasnu i veliku temu.

Potom želim zahvaliti svim kolegama i kolegicama iz različitih hrvatskih institucija za kulturu, visoko obrazovanje, povijest umjetnosti, arheologiju i očuvanje kulturne baštine, kao i djelatnicima turističkih zajednica koji su mi sversrdno pomogli u istraživanju i prikupljanju građe za ovaj obiman rad. Mnogo vas je i znate tko ste, stoga ne bih voljela sagriješiti i nehotice nekome od vas izostaviti ime.

Naposljetku, zahvaljujem mužu koji je pet godina strpljivo čekao da dovršim ovaj opus i pomagao savjetima, uputama i, najčešće, opomenama. Hvala dragim roditeljima koji nisu posumnjali da ovaj rad mogu privesti kraju.

Benedictus Deus in Angelis suis, et in Sanctis suis.

Sadržaj

1. Uvod: Historiografija, metodologija, izvori.....	1
2. Stopama sv. Mihovila: širenje kulta iz Male Azije u zapadnu Europu preko Monte Gargana...	8
2.1. Kult sv. Mihovila u Crkvi na Zapadu	11
3. Crkve sv. Mihovila na istočnom Jadranu.....	18
3.1. Korpus izostavljenih crkvi	24
3.2. Potencijalne crkve	29
3.2.1. Crkve kojima je sv. Mihovil tek jedan od titulara	30
3.2.2. Potencijalne crkve prema kronološkom ključu.....	35
3.3. Nepotvrđene crkve	48
3.4. Korpus analiziranih crkvi.....	49
4. Sv. Mihovil kao benediktinski titular.....	57
5. Preostale crkve sv. Mihovila.....	69
5.1. Ranobizantske crkve i utvrde i sv. Mihovil kao archistrategos	69
5.2. Urbane crkve i sv. Mihovil kao <i>custos civitatis</i>	72
5.3. Memorijalne crkve i sv. Mihovil kao <i>psychopompos</i>	75
5.4. Crkve sv. Mihovila kao privatne zadužbine	81
5.4.1. Crkva sv. Mihajla u Stonu	81
5.4.2. Crkva sv. Mihajla u Donjem Čelu (Koločep).....	85
6. Zaključna razmatranja.....	87
Dodaci	91
Tablica A.....	91
Tablica B.....	92
Tablica C.....	94
Tablica D.....	97

Bibliografija	102
Primarni izvori	102
Sekundarna literatura	102
Summary	110

1. Uvod: Historiografija, metodologija, izvori

Kult sv. Mihovila u srednjem vijeku, a napose u kontekstu apokaliptičnih iščekivanja oko godine 1000., bio je predmetom mog istraživačkog rada posljednjih nekoliko godina.¹ U diplomskom radu obranjenom pri Odsjeku za srednjovjekovne studije Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti usmjerila sam se na apokaliptični aspekt kulta i pri tome se ograničila na istarski poluotok u razdoblju između 6. i 11. stoljeća. U posljednjem poglavlju rada izrazila sam želju za širenjem opsega istraživanja na cjelokupnu obalu istočnog Jadrana, ali i želju za pomakom fokusa s apokaliptičnog aspekta kulta na cjelokupni spektar značenja vezanih uz kult sv. Mihovila od ranokršćanskog razdoblja do kraja ranog srednjeg vijeka.²

S tom namjerom, u ovom radu mapirat ću crkve sv. Mihovila na istočnoj obali Jadrana, točnije između rta Savudrije na sjeveru i crnogorskog primorja na jugu, nastale između 6. i 12. stoljeća.³ Mapiranje crkvi osnovni je alat za ovakvu vrstu rada jer omogućuje uvid u raspored i gustoću crkvi na određenom geografskom području u specifičnom vremenskom razdoblju. Mapirane crkve namjeravam svrstati u tablice prema ubikaciji, tipologiji, dataciji i funkciji.⁴

¹ Prvu ideju i poticaj za istraživanje ove kompleksne teme dugujem profesorici Nikolini Maraković i njezinom kolegiju „Umjetnost oko godine 1000.“, a potom i profesoru Trpimiru Vedrišu čija su dva kolegija o povijesti kršćanstva u srednjemu vijeku unijela reda u moje poimanje fenomena svetačkih kultova i njihovog mjesta u društvu kršćanskog istoka i zapada.

² O naravi kulta arhanđela Mihovila više u narednom poglavlju u kojem ću prikazati značajke koje je kult poprimio od ranokršćanskog konteksta u Maloj Aziji, preko Konstantinopola, potom južne Italije, langobardske države, zemalja pod franačkom vlašću sve do britanskog otočja. Budući da je riječ o kultu bestjelesnog nebeskog bića koje nije imalo vlastite tjelesne relikvije i hagiografiju one vrste koju su imali mučenici, biskupi i sveti isposnici, pojedine povijesno-geografske sredine razvile su vlastite interpretacije, čašćenje i ikonografiju stavivši naglasak na onaj aspekt Mihovilovog identiteta koji je odražavao njihov vlastiti (primjerice Langobardi).

³ Prilažem Google kartu s crkvama sv. Mihovila na istočnojadranskoj obali podijeljenima u tri kategorije ili sloja: tamnozelenom bojom označene su crkve koje s velikom vjerojatnošću pripadaju razdoblju između 6. i 12. stoljeća, sivom bojom označene su crkve za koje nisam mogla s izvjesnošću utvrditi da pripadaju navedenom razdoblju, a crvenom one za koje sam utvrdila da ne pripadaju razdoblju kojim se bavi ovaj rad. <https://www.google.hr/maps/@43.9196224,16.1988292,7z/data=!3m1!4b1!4m2!6m1!!s1MVTu-6xFZhUA0a3Uzw8FvxuWRoy-0mZf?hl=es&authuser=0>

⁴ U hrvatskoj historiografiji i hagiografiji tri su kapitalna djela koja su poslužila kao polazna točka ovome radu: *Benediktinci u Hrvatskoj* Ivana Ostojića, *Hagiotopografija Hrvatske* Anđelka Badurine te četverosveščana *Dalmatia praeromanica* Tomislava Marasovića. I. Ostojić primijetio je izrazitu brojnost Mihovilovih crkvi u odnosu na ostale titulare i njegovu važnost za benediktinski red. *Hagiotopografija* A. Badurine, iako problematična zbog ponekad metodološki neuvjerljivih datacija, vrlo je vrijedna jer uvrštava i manje lokalne crkve koje ne donose ni I. Ostojić ni T. Marasović. T. Marasović popisao je trideset i osam lokaliteta posvećenih sv. Mihovilu u prvom svesku *Dalmatia praeromanica*, a neke je od njih i detaljnije obradio s povijesno-umjetničkog aspekta u ostala tri sveska. U novije vrijeme jedino mi je još poznat rad Josipa Pavića o postanku grada Šibenika i značenju Mihovilovog kulta u stvaranju identiteta grada u kojem je mapirano čak 150 lokaliteta povezanih s arhanđelovim kultom. Nažalost, Pavić ne donosi legendu uz samu kartu lokaliteta, stoga je teško razlučiti koji lokaliteti pripadaju kojem razdoblju. Popisi crkvi i/ili

Donju vremensku granicu rada odredila sam prema najranijim pretpostavljenim crkvama sv. Mihovila na istočnoj obali Jadrana, a gornju iz funkcijske i semantičke perspektive. Naime, u 11. i 12. stoljeću benediktinci su vrlo aktivni na istočnoj obali Jadrana te se mnoge crkve sv. Mihovila, bilo samostanske, bilo crkve na samostanskim posjedima, vezuju uz njih. Stoga mi je bilo važno iz prvenstveno funkcijske perspektive povući gornju granicu koncem 12. stoljeća.

Ubikacija pojedine crkve unutar krajolika može poslužiti kao alat u određivanju porijekla kulta sv. Mihovila i njegovog značenja na pojedinom lokalitetu. Primjerice, garganski utjecaj ogleđa se u smještanju crkve unutar bukoličkog krajolika, na osami, uzvisini ili blizu mora.⁵ Tipologija i funkcija crkve u pojedinom slučaju mogu ukazati na istaknuti aspekt kulta sv. Mihovila. Tako, primjerice, Miljenko Jurković raspravlja o vezi između šesterolisnih crkvi i njihove memorijalne funkcije.⁶ Također mogu svjedočiti o izvoru utjecaja i mogućem naručitelju, što se ogleđa u istraživanju Sunčice Mustač o ambonu crkve sv. Mihovila Banjolskog u kojem je otkrila južnotalijanske benediktinske utjecaje u izgradnji i opremi crkve.⁷

Potrebno je i interpretirati svaku crkvu u kontekstu širih crkveno-političkih obzora. Primjerice, Langobardi su častili sv. Mihovila zbog njegovih ratničkih odlika, ali i kao *custosa civitatis*, a Franci su s langobardskom krunom preuzeli i taj oblik čašćenja. Odražava li se franačka sklonost arhandeolovom kultu i na našim prostorima? U Konstantinopolu i u istočnim svetištima Mihovil se častio kao taumaturški svetac, no u svetištu na Monte Garganu, koje su Bizantinci podignuli u vrijeme rekonkviste Italije, ta se percepcija djelomice mijenja: osim što je svetište raspolagalo

lokaliteta na kojima trojica autora navode postojanje titulara sv. Mihovila nalaze se u poglavlju Dodaci, u tablicama A, B i C.

Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Svezak II. Benediktinci u Dalmaciji*, Zadar, Split: Benediktinski priorat TKON, 1964.) (nadalje u tekstu *Benediktinci II*); ———, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Svezak III. Benediktinci u Istri* (Zadar, Split: Benediktinski priorat TKON, 1965.) (nadalje u tekstu *Benediktinci III*); Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, knjiga 1-4 (Split, Zagreb: Književni krug, MHAS, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2008.-2013.); Anđelko Badurina, *Hagiotopografija Hrvatske*, CD (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Kršćanska sadašnjost, 2006.); Josip Pavić, „Arkandel Mihovil i počeci Šibenika“, *Bilten društva za očuvanje šibenske baštine* Juraj Dalmatinac, 6 / XII. (2017.): 11.

⁵ Emanuella Elba, „The Saints across the sea, the overseas Saints. Cult and images of St Michael and St Nicholas between Apulia and Dalmatia in the Middle Ages (a preliminary study)“, *Cuius patrocinio, tota gaudet regio. Saints Cults and the Dynamics of Regional Cohesion*, ur. Stanislava Kuzmova et al. (Zagreb: Leykam, 2014.), 97.

⁶ Miljenko Jurković, „Predromanički šesterolisti Dalmacije. Problemi funkcije“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35/1 (1997.), 233-238.

⁷ Sunčica Mustač, „Ambo from the church of St Michael at Banjole near Peroj (Istria)“, *Hortus Artium Medievalium* 15/2 (2009.), 425.

izvorom vode koja liječi (taumaturški aspekt kulta), na Garganu sv. Mihovil dobiva i ulogu zaštitnika od sila kaosa i zla.

U kakvom obliku, dakle, dolazi arhanđelov kult na istočnojadransku obalu s bizantskom rekonkvistom? Naposljetku, što je sa spregom sv. Mihovila i vladarskog kulta, prisutnog kod Langobarda, Franaka, Otonovaca kao i kasnijih careva Svetog Rimskog Carstva? Javlja li se on u pojedinim slučajevima i na istočnoj jadranskoj obali, i ako da, pod čijim patronatom? Kakve odlike kulta njeguju benediktinci? Javlja li se prvenstveno u benediktinskom kontekstu apokaliptički aspekt kulta?

Upravo gore navedena pitanja određuju i sintetsku narav ovoga rada, kao i činjenica da u hrvatskoj historiografiji donedavno nije bilo radova takve vrste o aspektima i značenju kulta sv. Mihovila koji su se razvili na istočnoj jadranskoj obali u razdoblju ranog srednjeg vijeka.⁸ Recentniji rad koji se tome najviše približio članak je Josipa Pavića u kojem je, da bi bolje razumio ulogu kulta u genezi grada Šibenika, dublje uronio u samu povijest kulta na europskoj razini te opisao četiri etape u kojima se razvijao kult na našoj obali. Etape o kojima Pavić piše su sljedeće: ranokršćanski kult (do kraja 7. stoljeća), karolinško-misionarski sloj (8. i 9. stoljeće), milenijski sloj (10. i 11. stoljeće) i sv. Mihovil kao privatni zagovaratelj (od 12. stoljeća nadalje).⁹

Pored toga, još je jedan sintetski rad koji se bavi aspektima kulta s. Mihovila u ranosrednjovjekovnoj Istri – riječ je o radu kojeg sam obranila na Central European University u Budimpešti, a koji je tek neznatno ušao u problematiku slojevitosti kulta i to samo na jednom djeliću istočnojadranske obale – u Istri u razdoblju između 6. i 11. stoljeća.¹⁰ Temeljna namjera tog rada bila je ukazati da kult sv. Mihovila ne treba sagledavati u krutim vremenskim odsječcima i inzistirati da je oko godine 1000. u Istri, ali i zapadnoj Europi, sv. Mihovil bio čašćen isključivo ili u najvećoj mjeri zbog svoje apokaliptične uloge kao ni to da apokaliptičnu ulogu treba nužno

⁸ S jedne strane, sintetski radovi o razvoju i značenjima kulta sv. Mihovila na istočnoj obali Jadrana potrebni ukoliko želimo uključiti i našu obalu u međunarodna hagiografska istraživanja, promišljanja i rute.

S druge pak strane, iako je ovaj rad sintetski i donosi pregled lokaliteta i crkvi posvećenih sv. Mihovilu, popis arhanđelovih crkvi na istočnom Jadranu nije njime i zaključen. Razlog tome dvojak je: daljnjim istraživanjem može se ukazati da su neke od crkvi koje su u ovom radu označene kao upitne ipak bile posvećene sv. Mihovilu, a budući da mnogo lokaliteta još treba istražiti, moguće je da će se popisu pridružiti i neke crkve koje uopće nisu razmatrane u ovome radu.

⁹ Josip Pavić, „Arkanđel Mihovil i počeci Šibenika“, 11-12.

¹⁰ Mihaela Vučić, „The Apocalyptic Aspect of St Michael's Cult in Eleventh-Century Istria“, diplomski rad (Budimpešta: Central European University, 2017.)

odvajati od pogrebne ili zaštitničke. Upravo me zatečena situacija u Istri potaknula na dublje i šire istraživanje kulta sv. Mihovila.

Stoga u ovom radu namjeravam istražiti sva značenja kulta sv. Mihovila koja su bila prisutna na istočnoj jadranskoj obali u razdoblju između 6. i 12. stoljeća. Temeljno pitanje odnosi se na to koja su značenja, tj. semantičke varijante kulta bile zastupljene na istočnojadranskoj obali te koje su od njih bile najistaknutije: taumaturška, ratnička, zaštitnička ili apokaliptična. Je li ijedno značenje imalo prvenstvo nad ostalima u određenom razdoblju, primjerice apokaliptični oko godine 1000.? Kako bi odgovor bio čim potpuniji, kult sv. Mihovila na istočnoj obali Jadrana prvenstveno ću sagledati kroz dva moćna utjecaja: geografsku blizinu Gargana i djelovanje benediktinaca kao promicatelja pobožnosti prema nebeskom vojskovođi.

Namjeravam koristiti tri vrste izvora: pisane izvore, epigrafičke spomenike i arheološki, odnosno arhitektonski materijal i crkveni namještaj. Pisani izvori na koje ću se osloniti vezani su isključivo uz istočnu obalu Jadrana budući da mi vrijeme, nedostupnost južnotalijanskih arhiva i opseg rada nisu dopustili istraživanje pisanih izvora sa zapadne obale Jadrana.¹¹ U prvom redu koristit ću objavljene zbirke izvora: prvi i drugi svezak *Codex diplomaticus* te *Codice diplomatico istriano*.¹² Potom je tu i *Ubikacija nestalih spomenika na dubrovačkom području* Lukše Beritića koji u svom radu prenosi fragmente pisanih izvora iz dubrovačkog arhiva.¹³

Na prvom mjestu oni su tu kao jedino svjedočanstvo o postojanju i dataciji pojedinih crkvi sv. Mihovila u odsustvu arheoloških i ostalih materijalnih dokaza. Pisani su izvori mahom primjeri darovnica u kojima pokrovitelji ostavljaju posjed ili novac nekoj crkvi ili samostanu sv. Mihovila u zamjenu za neku duhovnu „protuvrijednost“ – molitve za spas duše. Na temelju takvih podataka možemo posredno zaključiti o tome na koji se način poimao kult sv. Mihovila u određenom kontekstu.

¹¹ Emanuella Elba započela je istraživanje značenja kulta sv. Mihovila na istočnoj obali Jadrana iz južnotalijanske perspektive, više o zapadnojadranskim izvorima i sekundarnoj bibliografiji u: Emanuella Elba, „The Saints across the Sea“, 91-107.

¹² *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Svezak I. Listine godina 743.-1100.*, ur. Marko Kostrenčić (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967.), (nadalje u tekstu *CD I*); *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Svezak II. Listine XII. vijeka*, ur. Tadija Smičiklas, (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1906.) (nadalje u tekstu *CD II*); *Codice diplomatico istriano*, ur. Pietro Kandler. Stranica posjećena 9. rujna 2020.: <http://www.scriniumadriae.it/rdi/baseweb.php> (nadalje u tekstu *Codice*).

¹³ Lukša Beritić, „Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku I“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 10/1 (Split: Konzervatorski zavod Dalmacije, 1956.), 15-83.

Nadalje, epigrafički spomenici – primarno natpisi na lukovima oltarnih ograda ili na nadvratnicima crkvenih objekata – poslužili su mi primarno kao dokaz postojanja titulara sv. Mihovila na određenom lokalitetu. Ipak, prisustvo titulara sv. Mihovila na fragmentu luka oltarne ograde pojedine crkve ne znači ujedno i da je to glavni naslovnik crkve budući da je kod ranosrednjovjekovnih crkvi uobičajen spomen nekoliko svetaca na istoj oltarnoj ogradi.¹⁴ Nije uvijek jasno po kojem se principu struka vodila pri odluci o glavnom titularu crkvi, napose kad je riječ o crkvama s izrazito fragmentiranim epigrafičkim natpisima.¹⁵

Naposljetku, najvažniji i najbrojniji izvori kojima se služim u ovom radu same su crkve te arheološki i liturgijski materijal. Kod nekih je crkvi bilo moguće raspravljati o tipologiji i funkciji budući da su u znatnoj mjeri očuvane, a te su dvije značajke izuzetno važne u interpretaciji semantičkog aspekta kulta. U drugim sam se slučajevima oslonila na arheološke ostatke i ostatke liturgijskog namještaja te skice i pisane izvještaje arheologa, povjesničara i amatera iz 19. i 20. stoljeća koji su pojedine crkvene objekte vidjeli i zabilježili njihov izgled prije nego su srušeni.¹⁶

U ovom se dijelu neću detaljno doticati pregleda sekundarne literature, i to iz dvaju razloga. Prije svega, postoji mnogo međunarodne literature o povijesti kulta sv. Mihovila, a budući da je za razumijevanje značenja kulta koji su se ukorijenili na istočnoj obali potrebno imati uvid u njihov razvoj na Mediteranu, osvrnut ću se na reprezentativnu bibliografiju u zasebnom poglavlju gdje ću obraditi glavne etape razvoja kulta od židovskih korijena do oko 1000. godine. U međunarodnoj bibliografiji vezanoj uz kult sv. Mihovila svojim životnim djelom ističe se Giorgio Otranto, a potom tu su i Gioia Bertelli, Ada Campione i Emanuella Elba. Stručnjaci čija sam djela konzultirala za teme vezane uz angelologiju i apokaliptična iščekivanja, kako na Zapadu tako i u Bizantu, redom su Daniel F. Callahan, John Charles Arnold i Glenn Peers.

Budući da je korpus crkvi koje namjeravam predstaviti i analizirati u ovom radu obiman, u uvodnom poglavlju također neću ulaziti u raspravu o domaćoj sekundarnoj literaturi vezanoj uz temu. Ranije spomenuh da su radovi Anđelka Badurine, Ivana Ostojića i Tomislava Marasovića utjecali na stvaranje polaznog korpusa crkvi u ovom radu. Njihovi su mi radovi o kultovima i

¹⁴ Vidi crkve u poglavlju 3.2.

¹⁵ Primjer su ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Gornjim Koljanima, u čijem je slučaju Ante Milošević zaključio da je Bogorodica bila glavni titular, a sv. Mihovil sporedni, te crkva sv. Petra u Gradcu Drniškom za čiji se sporedne titulare navode sv. Mihovil i sv. Marija (usp. s potpoglavljem 3.2.1).

¹⁶ Primjerice skice crkve i kapele sv. Mihovila i sv. Klementa na brdu kod Pule Pietra Kandlera.

crkvama na istočnoj obali Jadrana poslužili kao polazište, no u mnogočemu sam njihova istraživanja morala nadopuniti suvremenijom literaturom.¹⁷ U hrvatskoj stručnoj literaturi o pojedinačnim crkvama i njihovom liturgijskom namještaju, uz rubno doticanje tumačenja samog kulta sv. Mihovila pisali su Ana Deanović, Cvito Fisković, Igor Fisković, Ivo Petricoli, Pavaša Vežić, Željko Peković, Miljenko Jurković, Nikolina Maraković, Sunčica Mustač, Marinko Tomasović, Radoslav Bužančić, Josip Pavić, Vedran Barbarić, Dubravka Preradović te recentnije i Jelena Behaim.

U narednom poglavlju sažet ću povijest razvoja kulta od židovskih početaka, preko ranokršćanskog razdoblja na području Male Azije s naglaskom na svetišta u blizini Konstantinopola, u Honi (danas Konya u Turskoj) i Germiji, dolaska na Monte Gargano u Apuliji zaključno do vremena oko 1000. godine. Ovim sažetim povijesnim pregledom nastojala sam prikazati sve semantičke aspekte koji su se vremenom nataložili na kult sv. Mihovila, što je preduvjet bilo kakvom razumijevanju te interpretaciji značenja kulta na istočnoj jadranskoj obali u ranome srednjem vijeku.

Poglavlja rasprave donose popis i analizu Mihovilovih crkvi na istočnom Jadranu nastalih u razdoblju između 6. i 12. stoljeća, te interpretaciju značenja kulta. Tako je treće poglavlje podijeljeno u četiri dijela: u prvom sam dijelu (3.1.) navela one crkve koje se neće naći u korpusu analiziranih crkvi te sam objasnila na temelju čega sam ih odbacila, u drugom sam dijelu (3.2.) navela potencijalne crkve, u trećemu sam (3.3.) taksativno nabrojila crkve koje se javljaju na združenom popisu, ali o kojima nisam mogla naći relevantnu stručnu literaturu. Naposljetku, u četvrtom sam dijelu (3.4.) predstavila crkve za koje sam s relativnom sigurnošću uspjela utvrditi da su bile posvećene sv. Mihovilu u navedenom razdoblju.

Navedene sam crkve iz analiziranog korpusa popisala prema geografskom smještaju (Istra; Kvarner i sjeverna Dalmacija; srednja Dalmacija; južna Dalmacija), dataciji i tipologiji (šesterolisti, trobrodne, jednobrodne s apsidom, tzv. južnodalmatinski kupolni tip, neznana izvorna tipologija).¹⁸ Izabrane sam crkve analizirala i interpretirala u četvrtom i petom poglavlju te sam ih

¹⁷ Točna ubikacija crkve nije uvijek jasna kod Badurine, napose kod crkvi u dubrovačkom primorju (Astareji), datacija (katkad preširoka, katkad rubna) kod A. Badurine i T. Marasovića.

¹⁸ Nisam dublje ulazila u problematiku očuvanosti i konzervacije pojedinih crkvi budući da tema rada to ne predviđa, međutim nadam se da će ovaj rad ukazati na važnost kulta sv. Mihovila na istočnojadranskoj obali u ranome srednjem vijeku te da će to uroditi većim interesom struke, javnosti i potencijalnih investitora za kultne objekte obrađene u ovom radu.

rasporedila u četiri kategorije s obzirom na semantičko značenje kulta: sv. Mihovil kao benediktinski titular, sv. Mihovil kao *archistrategos*, sv. Mihovil kao *custos civitatis* te naposljetku sv. Mihovil u zagrobnom i memorijalnom kontekstu.

Naposljetku, iz perspektive interpretacije, razlikujem između funkcije pojedine crkve, koja se mnogo neposrednije može iščitati bilo iz tipologije, bilo iz pisanog svjedočanstva o njezinoj uporabi, te značenja, odnosno semantičkog sloja kulta koje nije uvijek nepobitno jasno i raspoznatljivo.

2. Stopama sv. Mihovila: širenje kulta iz Male Azije u zapadnu Europu preko Monte Gargana

U ovom poglavlju predstaviti ću povijest razvoja kulta sv. Mihovila od židovskih prapočetaka, posvjedočenih ponajprije u kanonskoj knjizi o Danielu i apokrifnoj Prvoj knjizi Henokovoj, preko njegovih ranokršćanskih korijena u Maloj Aziji i razdoblja konsolidacije pravovjerja u vrijeme prvih crkvenih koncila, pa sve do Monte Gargana u Apuliji, glavnog svetišta za diseminaciju kulta u zapadnoj Europi. Cilj je ovog poglavlja predstaviti glavne aspekte kulta, „osobine“ koje je arhanđel stekao tijekom stoljećā razvoja u različitim kontekstima, kako bi se jasnije uočile i interpretirale značajke koje je kult poprimio na istočnoj obali Jadrana u razdoblju između 6. i 12. stoljeća.

Židovsko sveto pismo spominje izrijekom nekoliko različitih službi nebesnikā: anđele, arhanđele, serafine i kerubine. Ova se bića javljaju i u Novom zavjetu, a u spisima sv. Pavla nailazimo i na vrhovništva, moći i vlasti, prijestolja i gospodstva. Pseudo-Dionizije je u djelu „O nebeskoj hijerarhiji“ razvio devet korova nebesnikā među kojima su arhanđeli u najnižoj hijerarhiji, onoj koja služi ljudima. Termin anđeo (heb. = *mal'akh*; grč. LXX = *ἄγγελος*) označava službu, a ne bit tih bestjelesnih bića, a znači „glasnik“. Židovska i kršćanska kanonska pisma poimence poznaju samo tri arhanđela: Mihaela (Mihovila), Gabriela i Rafaela.¹⁹

Najraniji kanonski spomen arhanđela Mihovila nalazi se u proročkoj knjizi o Danielu u kojoj je Mihovil predstavljen kao zaštitnik Božjeg naroda, Izraela, od duhovnih bića povezanih s Izraelu protivnim narodima i kraljevstvima (Dn 10:13; 10:21; 12:1).²⁰ U židovskoj apokrifnoj Prvoj knjizi Henokovoj spominje se s još šestoricom arhanđela, i u njoj se prvi put opisuje Mihovilova apokaliptična uloga: uspostaviti kozmički red (1 Hen 10:11), baciti kohorte Bogu neposlušnih anđela u bezdan (54:6), ali također ga se povezuje s vodama duhovnog i tjelesnog ozdravljenja (67:8-12). U kršćanskim spisima sv. Mihovil spominje se u Poslanici apostola Jude kao zagovornik Mojsijev u raspravi sa sotonom (Jd 9). Naposljetku, spominje se u Otkrivenju ili Apokalipsi, u

¹⁹ U ovom slučaju se to ne odnosi na protestante i evanđeoske kršćane budući da oni knjigu o Tobiji, koja spominje arhanđela Rafaela, uzimaju kao deuterokanonsku.

²⁰ Židovski je svetopisamski kanon definiran vrlo kasno, tek u 2. stoljeću n.e. Prema tako definiranom kanonu, Knjiga o Danielu biva najranijim kanonskim spomenom nekoga od arhanđela (nastala u 2. stoljeću pr. Kr.), no kronološki ranija je Prva knjiga Henokova (najstariji dio nastao vjerojatno u 3. stoljeću pr. Kr.). Henokova knjiga ipak kasnije nije bila inkorporirana u židovski kanon.

dvanaestom poglavlju, u epizodi boja na nebu gdje kao vođa nebeskih četa poražava pobunjene anđele i baca ih na zemlju (Otk 12: 7-9).

Već u prvim stoljećima kršćanstva poznata je bila većina aspekata Mihovilovog kulta koji će se javljati u srednjem vijeku. Od zaštitnika Božjeg naroda Izraela, doduše, postao je zaštitnikom novog Božjeg naroda – Crkve, a od Mojsijevog zagovornika pred sotonom postao je zagovornikom i pratiteljem duša vjernika od praga smrti na Božji sud. John Charles Arnold napominje da u židovskim i kršćanskim kanonskim i deuterokanonskim knjigama taumaturška moć arhanđela Mihovila uopće nije zastupljena, barem ne u tjelesnom smislu.²¹ Jedina naznaka tjelesnog izlječenja anđeoskim posredovanjem u evanđeljima nalazi se u Ivanovom evanđelju, no anđeo nije imenovan, nego samo sredstvo njegovog djelovanja – uzbibana voda (Iv 5: 2-7).

Zanimljivo je, stoga, da je jedno od najranijih svetišta podignutih u čast sv. Mihovilu – Hona (*Chonae*) ili Hairetopa (*Chairetopa*) u Frigiji – u kasnoantičkom razdoblju privlačilo hodočasnike u potrazi upravo za tjelesnim ozdravljenjem, i to ne samo kršćane, nego i „pogane“ i Židove unutar krajolika koji se može opisati kao *locus amoenus*.²² J.C. Arnold ističe da se u antičkim i kasnoantičkim narativima tjelesno ozdravljenje povezivalo s duhovnim iscjeljenjem.²³ U kršćanskoj misli koja je pratila Origenovu školu egzegeze, bolesti tijela interpretirale su se kao odraz stanja duha i (ne)moralnosti pojedinca ili radije kao slika unutarnjeg stanja čovjeka čija se duša „razboljela“ zbog krivovjerja i grijeha. U takvom svijetu anđeli su djelovali kao posrednici Božje Riječi te su poticali ljude na obraćenje.²⁴

²¹ John Charles Arnold, *The Footprints of Michael the Archangel. The Formation and Diffusion of a Sainly Cult, c. 300 – 800* (New York: Palgrave Macmillan, 2013.), 43.

²² John Charles Arnold, *The Footprints*, 43-45. Čudo sv. Mihovila Arhanđela u Honi hagiografski je tekst nastao u 5. stoljeću, a redigiran je u 8. stoljeću. Raniji tekst imenuje mjesto Hairetopa, od grč. *chaire*, što znači pozdrav i *topos*, što znači mjesto, te ne označava grad / lokalitet, nego može biti generički naziv za mjesto susreta s nadnaravnim. Prema redigiranom tekstu, u blizini Hone nalazili su se izvori ljekovite vode i svetište, a tamo je živio kršćanski starac Arhip kojega su „pogani“ namjeravali otjerati i uništiti svetište jer su tamošnje vode imale moć obratiti molitelja koji bi ih pio ili se okupao u njima. „Pogani“ su tako preusmjerili tok obližnje rijeke kako bi potopili svetište, no po molitvama starca, sv. Mihovil *intervenira u krajolik* i preusmjerava riječni tok u ponor te spašava i starca i svetište. Ono što redigirana verzija skriva činjenica je da su u kasnoantičko doba hodočasnici različitih vjera dolazili na ovo mjesto i stivali arhanđela. Istočni su kršćani ovo čudo sv. Mihovila prisvojili i uklopili u bizantski liturgijski kalendar i slavili ga 6. rujna.

²³ Idem, 45. Tako je u isto svetište u Honi „nevjernik i štovatelj idola“ iz Laodiceje doveo svoju gluhonijemu kćer nakon što mu se arhanđeo javio u snu i uputio ga na sveti izvor. Na izvoru su se ostali hodočasnici polijevali vodom iz izvora te zazivali Oca, Sina i Duha Svetoga te Mihovila Vojskovođu (*Archistrategos*), a otac je kćer napojio istom vodom te je ona progovorila, nakon čega je čitava obitelj primila kršćansku vjeru.

²⁴ Idem, 48.

Ukoliko arhanđelovo, i općenito anđeosko, taumaturško djelovanje razumijemo u odnosu s ozdravljenjem duha i obraćenjem (na kršćanstvo), tada je moguće tvrditi da ono ima podlogu u svetopisamskim tekstovima i u ranim kršćanskim spisima, poput ranije spomenutih Origenovih. U kasnoantičkom razdoblju nastalo je još jedno poznato arhanđelovo svetište kamo su vjernici hodočastili ne bi li ozdravili ili bili izbačeni od raznih zala – *Michaelion* blizu Konstantinopola. To je svetište bilo podignuto pod pokroviteljstvom samog Konstantina, a naziv *Michaelion* dobilo je nakon arhanđelovog ukazanja jednom prilikom, kako izvještava Sozomen.²⁵

Sozomen navodi nekoliko taumaturških čuda sv. Mihovila koja su se dogodila u svetištu kod Konstantinopola.²⁶ Jedno od njih, ozdravljenje *stopala* carskog liječnika Probijana, fokus pomiče s taumaturškog aspekta njegove službe na ulogu zaštitnika integriteta carstva.²⁷ Uz *Michaelion*, još jedno lječilišno svetište uživalo je carsko pokroviteljstvo – ono u Germiji.²⁸ Upravo carskim pokroviteljstvom i zanimanjem za arhanđelovu ulogu zaštitnika – vojskovođe, dolazi do preklapanja dvaju aspekata njegove službe – taumaturškog i zaštitničkog.²⁹ Ukratko, sv. Mihovil je postao odgovoran ne samo za tjelesno i duhovno zdravlje pojedinaca, nego i za *salus imperii*. Upravo je tijekom kasnog 4. i u 5. stoljeću zbog vršenja zaštitničke službe nad Carstvom dobio naslov *archistrategos* (grč. ἀρχιστράτηγος) – vođa nebeskih četa.³⁰

Osim što je postao zaštitnikom integriteta Carstva i novog Izraela – kršćanske Crkve – u ranom 5. stoljeću Mihovil je također postao zaštitnikom kristološkog pravovjerja. Arnold ističe da se anđeoska teologija na istoku mijenja usporedno s crkvenim saborima u 4. i 5. stoljeću, što dovodi do petrifikacije ispravnog čašćenja sv. Mihovila – zadaća koju Arnold pripisuje biskupima.³¹ Do

²⁵ Sozomen, *The Ecclesiastical History*, knjiga II, poglavlje 3. Sozomen piše svoju *Povijest Crkve* oko 443., no ne daje ni približan datum arhanđelovog ukazanja u navedenom svetištu.

²⁶ Ibidem.

²⁷ J. C. Arnold, *The Footprints*, 50-51, 54. Bolovati na stopala imalo je konotaciju demonskog napada. U ovom slučaju, napadnut je bio *dvorski liječnik*, čovjek koji se brinuo za zdravlje cara i carskog dvora.

²⁸ Idem, 37. Justinijan I hodočastio je u Germiju i kupao se u lječilišnim vodama svetišta.

²⁹ Idem, 63. „Hagiographical accounts of Michael’s miraculous prodigies within imperial shrines advertised the wholeness of the empire under angelic guardianship.“

³⁰ *Archistrategos* je titula koja se ne vezuje izravno uz samog arhanđela u kanonskim svetopisamskim tekstovima. Javlja se kod sv. Bazilija i ostalih grčkih otaca, a Arnold ju je preuzeo iz pohvale (*encomium*) jeruzalemskog prezbitera Krizipa († 479.). Iako sv. Mihovil u kanonskim svetopisamskim knjigama nije nazvan vrhovnim zapovjednikom ili vojskovođom, u istočnim crkvama, a napose u carskim krugovima, upravo taj naziv i taj aspekt njegove službe postat će iznimno važan. Usp.: <http://www.newadvent.org/cathen/10275b.htm>, stranica posjećena 1. rujna 2020. u 23:38; J. C. Arnold, *The Footprints*, 48, 50-54.

³¹ Idem, 55, 60, 62. Najučinkovitiji način kodifikacije pravovjernog načina čašćenja sv. Mihovila i anđeoskih četa prvenstveno je liturgijske naravi: biskupi bi priznali određeno arhanđelovo čudo ili svetište kao pravovjerno te ga uključili u liturgijski kalendar.

kraja 5. stoljeća u kontekstu Crkve na Istoku, a na temelju svetopisamskih predložaka i pisane crkvene tradicije, razvila se većina aspekata službe sv. Mihovila. On je bio čašćen kao taumaturški svetac (poput sv. Kuzme i Damjana), zaštitnik *salus imperii* i novog Izraela – Crkve i zapovjednik nebeskih četa (*archistrategos*), zaštitnik koncilskog pravovjerja i zaštitnik vjernika od Sotone i sila zla.

2.1. Kult sv. Mihovila u Crkvi na Zapadu

Iako je kult sv. Mihovila na kršćanskom Zapadu bio prisutan već krajem 4. stoljeća gradnjom bazilike na brdu kod sedmog miljokaza na *Via Salaria*, na važnosti je počeo dobivati oko 490. arhanđelovim prvim ukazanjem na brdu u Apuliji (Puglia) koje je dobilo naziv Gargano.³² Sv. Mihovil se, prema legendi, ukazao još dva puta na istom mjestu, 492. i 493, a detalji ukazanja zabilježeni su u hagiografskom tekstu *Liber de apparitione Sancti Michaeli in Monte Gargano* (= *Apparitio*).³³

Prema *Apparitio*, bik lokalnog sipontskog magnata Gargana zalutao je od stada i pošao u brdo.³⁴ Srditi vlasnik krenuo je za bikom i, našavši ga, naciljao ga otrovnom strjelicom. Sila poput snažnog vjetra promijenila je putanju strjelici koja je naposljetku ubila samog Gargana. Preneraženi lokalni stanovnici upitali su sipontskog biskupa što im je činiti, na što im je on naredio trodnevni post i molitvu tijekom čega mu se ukazao sv. Mihovil i otkrio svoju ulogu u priči: po njegovoj je moći strjelica ubila Gargana.

³² Prije svetišta na Monte Garganu već bila postojala crkva posvećena sv. Mihovilu u Italiji, u blizini Rima, kod sedmog miljokaza na *Via Salaria*. Ipak, gargansko je svetište postiglo prvo regionalnu, a potom i internacionalnu slavu, te je poslužilo kao model mnogobrojnim arhanđelovim svetištima u Italiji i Europi. Ukazanje sv. Mihovila na brdu Gargano slavilo se 8. svibnja, a posvećenje Arhanđelove bazilike na *Via Salaria* 29. rujna te je zabilježeno u Jeronimovom martirologiju. Unatoč internacionalnoj slavi svetišta na Garganu, u Rimu je izvorni spomendan sv. Mihovila 29. rujna uvijek imao prednost nad garganskim, koji u 13. stoljeću posve nestaje. Vidi: John Boe, „Old Roman Votive-Mass Chants in Florence, Biblioteca Riccardiana, MSS 299 and 300 and Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, Archivio San Pietro F 11: A Source Study“, *Western plainchant in the first millennium: studies in the medieval liturgy and its music* (ur. Sean Gallagher et al.), Aldershot, Hants, England ; Burlington, VT: Ashgate, 2003., 278.

³³ J. C. Arnold, oslanjajući se na Giorgia Otranta, donosi da su prvo i treće poglavlje nastali u 8. stoljeću, a drugo, četvrto, peto i šesto sredinom 6. stoljeća. Vidi: J. C. Arnold, *The Footprints*, 70. Usp.: Giorgio Otranto, „Il santuario di San Michele sul Gargano: un modello diffuso in Italia e in Europa“, *Santuari d'Italia. Puglia* vol. I (Rim: Di Luca Editori d'Arte, 2012.), 26.

³⁴ U ovom radu koristit ću tekst garganske legende, punog naziva *Liber de apparitione Sancti Michaeli sin Monte Gargano*, objavljene u knjizi Richarda F. Johnsona, Appendix A (nadalje u tekstu *Apparitio*). Johnson je preuzeo latinski tekst iz MGH SRL, ur. G. Weitz (Hanover, 1878.) i preveo ga. Usp.: Richard F. Johnson, *Saint Michael the Archangel in Medieval English Legend* (Woodbridge: Boydell Press, 2005.), 110-115.

Poput spomenutih svetišta u Germiji i Honi, i Gargano je *locus amoenus*. Gargansko svetište nalazi se u krajoliku koji obiluje špiljama s izvorima vode, a sv. Mihovil i tamo kao i u Honi pokazuje vlast nad silama prirode. On je sam izdubio špilju u brdu koja će kasnije postati crkvom. U toj špilji kapala je voda sa svoda za koju su hodočasnici vjerovali da ima moć liječenja te su je pili ili se njome polijevali. Sam narativ o strjelici koja usmrćuje srditog Gargana pomalo je bizaran, ali ne odudara od arhanđelove uloge zaštitnika od sila zla. U *Apparitio*, sv. Mihovil sam se identificira kao *custos* (nadzornik, stražar) i *tutor* (zaštitnik), a to su službe koje je vršio i na istoku, napose u kontekstu carske ideologije pobjede.³⁵

Budući da je ovo svetište postalo poznato u vrijeme Justinijanove rekonkviste Italije (u kontekstu Gotskog rata), prvi sloj legende i svetište najvjerojatnije pripadaju razdoblju oko sredine 6. stoljeća.³⁶ Prvom sloju pripada i priča o posvećenju špilje. Sipontski biskup i lokalno stanovništvo namjeravali su podignuti crkvu i posvetiti je arhanđelu, no biskup je na nagovor pape opet proglasio trodnevni post jer je htio otkriti volju „Zaštitnika i Nadzornika“. Sv. Mihovil mu se ponovno objavio u viziji rekavši da je on sam posvetio crkvu koju je izdubio u brdu. U znak posvete, ostavio je crveni plašt na kamenom oltaru u sredini špilje-crkve, za Arnolda simbol euharistije i pravovjerja.³⁷

U narativnom sloju koji je nastao sredinom ili u drugoj polovini 8. stoljeća saznajemo da je Arhanđeo ostavio još jedan znak – relikviju – svoje prisutnosti: otiske stopala u stijeni na ulazu u špilju. Taj znak prisutnosti i zaštite nad brdom i špiljom ostavio je nakon što je pomogao građanima Siponta i Beneventa poraziti „poganske“ napadače iz Napulja.³⁸ Tako je na Garganu sv. Mihovil potvrdio svoje ratničke i zaštitničke dužnosti, isprva u kontekstu Gotskih ratova, kao *archistrategos*, a kasnije pod langobardskim patronatom, kao princ i zaštitnik langobardske

³⁵ J. C. Arnold, *The Footprints*, 67.

³⁶ Idem, 67-68; Ada Campione, „Culto e santuari micaelici nell' Italia meridionale e insulare“, *Culto e santuari di San Michele nell' Europa medievale. III Congresso Internazionale di Studi (Bari-Monte Sant' Angelo, 5-8 aprile 2006)*, ur. Pierre Bouet et al. (Bari: Edipuglia, 2007.), 284.

³⁷ J. C. Arnold, *The Footprints*, 75.

³⁸ Giorgio Otranto ovu je redakciju teksta pripisao Langobardima, pri čemu su građani Siponta i Beneventa Langobardi, a pogani Napolitanci - Bizantinci. Vidi: Giorgio Otranto, „I Longobardi e il santuario del Gargano“, *Quaderni Friulani di Archeologia* 18/2008., 57.

države. Upravo utjelovljenje arhanđelove prisutnosti i zaštite razlikuje ovo svetište od onih na istoku.³⁹

Za širenje arhanđelovog kulta Italijom u ranome srednjem vijeku zaslužni su Langobardi, benediktinci i bazilijanski monasi te transhumantni stočari, a zapadnom Europom benediktinci, hodočasnici – kako svećenici tako i laici, te merovinške i karolinške političke i crkvene elite.⁴⁰ O značaju Langobarda za širenje kulta u Italiji pisao je Giorgio Otranto koji napominje da je prije njihovog dolaska na jug Italije gargansko svetište imalo regionalni karakter, te da je zahvaljujući njihovoj izrazitoj naklonjenosti arhanđelu kult postao prominentan u čitavoj Italiji.⁴¹ Ada Campione ističe važnost benediktinaca u promoviranju kulta, koji su imali značajan broj samostana posvećenih arhanđelu u južnoj Italiji, ali i bazilijanaca – izbjeglica sa Sicilije – i to naročito od kraja 9. stoljeća.⁴² Campione također napominje da je mnogo kulturnih mjesta povezanih s kultom sv. Mihovila nastalo uzduž rutā transhumantnog stočarstva u južnoj Italiji.⁴³

J. C. Arnold napose ističe ulogu hodočasnika u širenju arhanđelovog kulta zapadnom Europom. Sredstva prenošenja kulta zapadno i sjeverno od Gargana bile su relikvije koje su hodočasnici uzimali u svetištu – fragmenti stijene u blizini otisaka stopala i komadiće crvenog plašta kojeg je arhanđeo ostavio na stijeni-oltaru u špilji – ali i kopije hagiografskog teksta o ukazanjima sv. Mihovila.⁴⁴ Osim relikvija, značajnu su ulogu imali i liturgijski tekstovi iz rimskih sakramentarija.⁴⁵ Usto, svetište na Monte Garganu postalo je uzorom mnogim talijanskim i europskim svetištima u tipološkom smislu: smješteno u bukoličkom krajoliku, na brdu ili stijeni s koje je moguće nadzirati okolinu, u blizini izvora vode i špilja.⁴⁶

Jedan od najpoznatijih prekoalpskih hodočasnika bio je biskup Avranches, sv. Aubert, koji se nakon susreta sa sv. Mihovilom u viziji 708. uputio prema Monte Garganu i s njega donio relikviju,

³⁹ J. C. Arnold, *The Footprints*, 68, 93-94. Svetište na Monte Garganu imalo je bitno drugačiji karakter negoli svetišta na kršćanskom istoku budući da na istoku nije postojalo jedno središnje svetište iz kojeg se kult širio. Monte Gargano postaje pak izvorom mnoštva važnih arhanđelovih svetišta na Zapadu i to širenjem anđeoskih relikvija – komadića crvenog plašta i one stijene u kojoj je sv. Mihovil ostavio otisak stopala.

⁴⁰ A. Campione, „Culto e santuari micaelici“, 281-302.

⁴¹ G. Otranto, „Il santuario di san Michele“, 26; G. Otranto, „I Longobardi e il santuario del Gargano“, 57.

⁴² A. Campione, „Culto e santuari micaelici“, 287, 294-296.

⁴³ Idem, 294.

⁴⁴ Otranto navodi da su kopije hagiografskog teksta *Apparitio* kolale Europom već početkom 9. stoljeća: G. Otranto, „Il santuario di san Michele“, 28.

⁴⁵ J. C. Arnold, *The Footprints*, 93.

⁴⁶ A. Campione, „Culto e santuari micaelici“, 281-282; G. Otranto, „Il santuario di san Michele“, 26, 28-29.

komad crvenog plašta, za posvećenje Mihovilove crkve koju je je sam dao sagraditi – Mont-Saint-Michel.⁴⁷ Osim u Italiji, benediktinci su širili arhanđelov kult i u zapadnoj Europi. Budući da su benediktinski samostani u pravilu bili izvan gradova, na osamljenim mjestima koja su predstavljala tip „pustinje“, neke njihove crkve i oratoriji u srednjemu vijeku znali su biti posvećivani sv. Mihovilu⁴⁸ Ivan Ostojić uočio je da u hrvatskim krajevima, među benediktinskim titularima u srednjemu vijeku samo Bogorodica i sv. Petar prednjače u odnosu na sv. Mihovila.⁴⁹

Naposljetku, sv. Mihovila častili su Merovinzi za čije vladavine bivaju podignuta neka od najpoznatijih arhanđelovih svetišta u prekoalpskoj Europi – poput Mont-Saint-Michela ili opatije Saint-Mihiel.⁵⁰ Karolinzi su naslijedili tu privrženost arhanđelovom kultu od Merovinga, a napose su mu postali nakloni nakon što su zavladao nad Langobardima. Daniel F. Callahan ističe da je karolinški sv. Mihovil bio fuzija ideje o Mihovilu kao zaštitniku integriteta Carstva, shvaćanje koje se razvilo još u istočnom Carstvu, i langobardskog vojskovođe i ratnika.⁵¹ J.C.Arnold usto podcrtava važnost rimskih liturgijskih tekstova u oblikovanju merovinške i karolinške pobožnosti prema sv. Mihovilu, a napose misala iz Bobbia.⁵²

Upravo se zbog tog misala, nađenog u Bobbiu, samostanu kojega je osnovao irski misionar sv. Kolumban, dugo mislilo da se širenje kulta sv. Mihovila u Europi duguje isključivo irskim

⁴⁷ J. C. Arnold, *The Footprints*, 114.

⁴⁸ Europski primjeri: Saint Michel de Cuxa u Pirinejima, San Michele in Montescaglioso u Bazilikati, Sant' Angelo in Formis u Pugli, San Michele in Isola u venecijanskoj laguni, San Michele in Monte Pirchiriano, Val di Susa, Saint Mihiel u pokrajini Lorraine, Mont-Saint-Michel u Normandiji, opatija Honau u pokrajini Alsace.

⁴⁹ I. Ostojić, *Benediktinci II*, 16. Riječ je o titularima u Dalmaciji.

⁵⁰ U burgundskoj i merovinškoj Galiji 5. i 6. stoljeća kult sv. Mihovila, za razliku od Gargana i Istoka, nije bio vezan uz bukolička svetišta prekršćanskog značaja. Takva svetišta uz izvore vode počela su u Galiji propadati već u 3., a napose u 4. stoljeću. Na prostoru Galije, u kršćanskom kontekstu, taumaturške moći bile su u domeni biskupa, poput sv. Martina iz Toursa, a ne arhanđela. Kult sv. Mihovila u Galiji bio je pod strogom biskupskom paskom te im je služio u borbi protiv arijanstva, napose sv. Grguru iz Toursa. Upravo zbog toga, u ranom razdoblju merovinške države, često ga se nalazi u sprezi s kultom sv. Križa (Arles, Poitiers, Le Mans). Početkom 8. stoljeća na obali Normandije, u blizini Avranchesa osnovano je jedno od najvažnijih mihovilskih svetišta *ad instar* Gargana u zapadnoj Europi – Mont-Saint-Michel. U prvoj polovici 8. stoljeća osnovane su opatija Saint-Mihiel (709.) u pokrajini Lorraine i opatija Honau u pokrajini Alsace. Usp.: J. C. Arnold, *The Footprints*, 94-97, 99-102.; Vincent Juhel i Catherine Vincent, „Culte et sanctuaires de saint Michel en France“, *Culto e santuari di San Michele nell' Europa medievale. III Congresso Internazionale di Studi (Bari-Monte Sant' Angelo, 5-8 aprile 2006)*, ur. Pierre Bouet et al. (Bari: Edipuglia, 2007.), 185-186, 188, 206.

⁵¹ Daniel F. Callahan, „The Cult of St. Michael the Archangel and the 'Terrors of the Year 1000'“, *The Apocalyptic Year 1000.*, 182.

⁵² J. C. Arnold, *The Footprints*, 115-118. Najraniji sačuvani takav tekst je misal iz Bobbia (kraj 7. stoljeća), nastao u skriptoriju samostana u blizini Lyona ili Viennea, a sadrži molitve koje sadržajem podsjećaju na sjevernotalijanske modele i na molitve u sakramentariju pape Lava.

utjecajima.⁵³ Jedan se aspekt arhanđelove službe zasigurno proširio kontinentalnom Europom djelovanjem irskih redovnika aktivnih na dvoru Karla Velikog – riječ je uloženi sv. Mihovila kao suputnika duše (*psychopompos*).⁵⁴ Prema keltskoj tradiciji, sv. Mihovil vodio je duše pokojnika na posljednji sud, i naposljetku, u raj.⁵⁵ Ukratko, na Istoku su bile zastupljene taumaturška i zaštitnička uloga sv. Mihovila, koje se očituju u svetištima poput Hona, Germije, *Michaeliona* kraj Konstantinopola i dr., o čemu je bilo riječi u drugom poglavlju. Zagrobna se uloga sv. Mihovila javlja u keltskoj / irskoj ranosrednjovjekovnoj monastičkoj tradiciji, no nije svojstvena kulturnoj praksi crkvenog Istoka.

Iako bi se semantički zagrobna arhanđelova uloga mogla razumjeti apokaliptičnom, jer za pojedinca smrt je osobni posljednji sud, apokaliptična služba sv. Mihovila – kako je predstavljena u Otkrivenju 12:7-8 – izravna je borba protiv Sotone i zlih sila. „I nastaje rat na nebu: Mihael i njegovi anđeli zarate se sa Zmajem. Zmaj uđe u rat i anđeli njegovi, ali ne nadvlada. I ne bijaše im više mjesta na nebu.“ (Otk 12:7) Tekst iz Otkrivenja donosi nam izvještaj o boju u nebu između arhanđela Mihaela i njegovih anđela te Zmaja (stare Zmije, Sotone) i njegovih, u kojemu su arhanđel Mihael (Mihovil) i njegove nebeske čete nadvladale Sotonu i survale ga na zemlju.

Nebeski boj i izbacivanje Sotone s anđelima na zemlju radnja je paralelna onoj na zemlji, gdje Žena rađa muško dijete koje biva uzneseno Bogu na prijestolje. Ukoliko lik Žene razumijemo kao Bogorodicu, a Dijete kao Isusa, tada sam tekst koji spominje arhanđela Mihaela kao apokaliptičnog agenta, nije proročki i ne odnosi se na „posljednje dane“ koji imaju doći, nego na vrijeme koje je došlo Utjelovljenjem. Iako se arhanđelovo ime do kraja Otkrivenja uopće ne spominje, u srednjem vijeku smatralo se da će baš on biti jedan od glavnih sudionika u Posljednjim danima i na općemu sudu.⁵⁶

⁵³ Idem, 116. Iako su neke opatije u Franačkoj posvećene sv. Mihovilu osnovali irski i škotski monasi – primjerice opatiju Honau u Alsaceu – najistaknutija od njih, Mont-Saint-Michel posvećena je uspomoc relikvija s Monte Gargana.

⁵⁴ Kako je ranije spomenuto, ta ideja nije nastala u keltskoj kršćanskoj tradiciji, nego je imala svoje uzore u poslanici sv. Jude Apostola. Ipak, djelovanjem otočnih monaha unutar karolinških krugova i ovaj se aspekt Mihovilove službe proširio zapadnom Europom. Osim otočnog utjecaja u širenju ovog aspekta kulta sv. Mihovila, 'otkriće' Pseudo-Dionizija na Zapadu također je doprinijelo ovakvom razumijevanju arhanđelove djelatnosti. Usp.: D. F. Callahan, 182.

⁵⁵ D. F. Callahan, „The Cult of St Michael“, 182-183.

⁵⁶ Proroštvo o uloženi sv. Mihovila u borbi protiv Sotone u Posljednjim danima povezano je uz tiburtinsku Sibilu. Taj je apokaliptični tekst nastao krajem 4. stoljeća, a bio je prepisivan i rado čitan u srednjem vijeku. Vidi: Bernard McGinn, *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, (New York: Columbia University Press, 1979.), 50.

Apokaliptični aspekt kulta sv. Mihovila na kršćanskom Zapadu došao je do izražaja u kontekstu iščekivanja oko godine 1000., napose u političkim krugovima Otona III i Henrika II te u vezi s redovničkim reformama i istaknutim reformatorima poput sv. Romualda.⁵⁷ Ipak, potrebno je istaknuti da razdoblje oko 1000. godine nije bilo jedino u kršćanskoj povijesti koje se intenzivno bavilo pitanjem Posljednjih dana, niti je to bilo središnje pitanje koje je zaokupljalo čitavo zapadno kršćanstvo u navedenom razdoblju. Iako je istina da je mnogo crkvi u Italiji i Europi posvećeno sv. Mihovilu u 10. i 11. stoljeću, ne proizlazi nužno da su sve imale apokaliptični predznak, barem ne onaj poznat kao *les terreurs de l'an mil*.

Među meliorističke apokaliptične tendencije pripada i političko tumačenje carske vladavine, tzv. Legenda o posljednjem caru. Prema toj legendi, koja se najjače ukorijenila na kršćanskom Zapadu, i to ponajviše u vezi s Karlom Velikim i Otonom III, kršćanski rimski car donijet će svijetu jedinstvo u vjeri prije negoli se ostvare dolazak Antikrista i Posljednji sud.⁵⁸ Prema toj legendi, pojam Carstva nosi eshatološko značenje, te je njegovo jedinstvo jamčilo širenje Evanđelja do nakraj svijeta i dolazak Posljednjih dana.⁵⁹ Dakle, ukoliko Carstvo ima eshatološku ulogu, tada i uloga sv. Mihovila kao *archistrategosa* posredno zadobiva eshatološko tumačenje.⁶⁰

Iako kult sv. Mihovila u 10. i 11. stoljeću ima internacionalni značaj te kao takav sudjeluje u teološkim strujanjima koje su širile tadašnje političke i religiozne elite, ponajprije (reformirani) benediktinci, on također odražava partikularne potrebe i identitet pojedine zajednice. Kako Ada Campione primjećuje, arhanđelov kult uspješno se prilagođavao raznim i različitim kulturno-socijalnim prilikama, on je *par excellence* primjer kultne prilagodljivosti i fluidnosti.⁶¹ Iz tog

⁵⁷ Sv. Romuald, osnivač reformiranog benediktinskog reda i Oton III, car Svetog Rimskog Carstva reprezentativni su primjer onoga što se u suvremenoj historiografiji naziva apokaliptičnim iščekivanjima oko godine 1000. Svakako, treba ostaviti po strani shvaćanje političko-religiozne klime u navedenom razdoblju u kojem su ljudi strahom ispunjeni iščekivali skori kraj. Johannes Fried ponudio je drugačiju paradigmu prema kojoj poziv na pokajanje i radikalnu promjenu života – očitovan u intenzivnim reformskim nastojanjima monaških redova, među koje pripada i reforma sv. Romualda – hodočašćima na Monte Gargano (Oton III hodočastio je na Monte Gargano uoči godine 1000.), u Santiago de Compostelu i u Svetu Zemlju te intenzivnom gradnjom crkvi označavaju apokaliptična iščekivanja u razdoblju između 950. i 1050. godine. Usp.: Richard Landes, Andrew Gow i David C. Van Meter, ur., *The Apocalyptic Year 1000: religious Expectation and Social Change, 950-1050* (New York: Oxford University Press, 2003.).

⁵⁸ Brett Edward Whalen, *Dominion of God: Christendom and Apocalypse in the Middle Ages* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009), 3.

⁵⁹ Eusebius, "The Oration of Eusebius Pamphilus in Praise of the Emperor Constantine", *Eusebius Pamphilus: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine*, ur. Philip Schaff (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, sine anno), 1536.

⁶⁰ M. Vučić, „The apocalyptic aspect“, 9.

⁶¹ A. Campione, „Culto e santuari micaelici“, 294.

razloga potrebno je sagledati kult na regionalnoj i lokalnoj razini, i to u periferim područjima u odnosu na glavna kulturna središta (Monte Gargano, Monte Pirchiriano, Mont-Saint-Michel) i hodočasničke rute, jedno od kojih je i istočnojadranska obala.

Stoga, ovaj sažeti prikaz razvoja i širenja kulta sv. Mihovila na kršćanskom istoku i zapadu poslužit će kao referencija za iduće poglavlje u kojemu ću detaljno obraditi crkve sv. Mihovila na istočnojadranskoj obali između 6. i 12. stoljeća. Budući da je to područje u navedenom razdoblju pripadalo različitim državnim tvorevinama, i epicentri iz kojih se kult širio mijenjali su se ovisno o političkom kontekstu. Ipak, svetište na Monte Garganu odigralo je jednu od glavnih uloga u širenju kulta sv. Mihovila na istočnojadranskoj obali čiji su utjecaj i slava nadilazili vremenska razdoblja i političke tvorevine.

3. Crkve sv. Mihovila na istočnom Jadranu

U uvodnom sam poglavlju navela da je polazna točka ovog istraživačkog rada bilo mapiranje crkvi Sv. Mihovila nastalih između 6. i 12. stoljeća. Pri tome poslužila sam se korpusom Mihovilovih crkvi sastavljenim na temelju korpusa trojice autora: korpusa predromaničkih crkvi sv. Mihovila u Dalmaciji Tomislava Marasovića, korpusa benediktinskih crkvi i samostana posvećenih arhanđelu Mihovilu Ivana Ostojića te korpusa crkvi iz *Hagiotopografije Hrvatske* Anđelka Badurine [Tablica C]. Na združenom popisu nalazi se ukupno osamdeset i osam crkvi.⁶²

Združeni korpus podijelila sam u četiri kategorije: izvjesne i vrlo vjerojatne crkve s obzirom na dataciju i titular (tablica zelene boje), potencijalne crkve (tablica sive boje), izostavljene crkve s obzirom na dataciju koja izlazi iz vremenskog dosegā ovog rada i/ili nepotvrđen titular (tablica crvene boje), i naposljetku nepotvrđene crkve na temelju nemogućnosti ubikacije ili nedostatne građe (tablica modre boje).

Tablica 1 Izvjesne i vrlo vjerojatne crkve s obzirom na dataciju i titular⁶³

Naziv	Ubikacija	Datacija
Sv. Mihovil ili Mićel*	Bale	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Brač, Dol	10. stoljeće
Sv. Mihovil	Brnaze	9. stoljeće
Sv. Mihajlo	Koločep, Donje Čelo	12. stoljeće
Sv. Mihovil	Kras, Savudrija	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Krk, grad	12. stoljeće
Sv. Mihovil	Labinci kod Višnjana	9. stoljeće
Sv. Mihovil	Lažane, Kaštel Kambelovac	11. stoljeće

⁶² Združenom popisu dodala sam četiri crkve o kojima sam u literaturi pronašla podatke da vjerojatno pripadaju razdoblju između 6. i 12. stoljeća. Riječ je o crkvama u Kijevu kod Knina (6. st., B. Migotti), samostanskoj crkvi sv. Mihovila na Predolu u Poreču (12. stoljeće, A. Šonje), Dubrovnik, kod samostana dominikanki koji je izvorno bio samostan benediktinki (*ante quem* 1281., L. Beritić) te grobljansku crkvu u Vukšiću (12./13. stoljeće).

⁶³ Na „zelenom“ popisu nalaze se crkve za koje sam utvrdila da se ili spominju u pisanim izvorima prije konca 12. stoljeća, ili da arheološki, arhitektonski i epigrafički materijal dopušta relativno sigurnu dataciju u razdoblje kojim se bavi ovaj rad. U nekim slučajevima oba su kriterija bila primjenjiva. Pri određivanju vjerojatnosti datacije na temelju pisanih izvora uzimala sam u obzir i crkve koje imaju spomen u 13. stoljeću budući da se pojedini notarijati u gradovima na istočnojadranskoj obali osnivaju upravo u tom stoljeću (primjerice dubrovački notarijat).

Sv. Mihovil	Limska draga	11. stoljeće
Sv. Mihovil (danas Arhangel Mihailo)	Miranje	11. stoljeće i ranije?
Sv. Mihovil	Mljet, Babino Polje	11./12. stoljeće
Sv. Mihovil	Pašman, Neviđane	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Pridraga	9. stoljeće
Sv. Mihovil	Pula, Vrh	6. pa 11. stoljeće
Sv. Mihovil	Rogovo *mjesto više ne postoji, sa zapadne strane rijeke Krke	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Split, Bambina Glavica	AQ 1226., 9. stoljeće
Sv. Mihovil in ripa maris	Split, obala	7. ili 8. stoljeće
Sv. Trojica ili Sv. Mihovil	Split, Poljud, Sutrojice	8. stoljeće
Sv. Mihajlo	Ston, brdo Gradac (brdo sv. Mihajla)	10. stoljeće
Sv. Mihovil i(li) Nikola	Susak	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Šibenik, tvrđava?	11. stoljeće
Sv. Mihajlo	Šipan, Pakljena	11. ili 12. stoljeće
Sv. Mihovil	Trogir, Malo Polje	9. stoljeće
Sv. Mihovil	Ugljan, tvrđava	12. stoljeće, moguće ranije
Sv. Mihovil	Vis, brdo	12. stoljeće
Sv. Mihovil	Vodnjan – Banjole	11./12. stoljeće
Sv. Mihovil	Zamask, župna	1178.

Tablica 2 Potencijalne crkve⁶⁴

Naziv	Ubikacija	Datacija
Sv. Mihovil	Arkandjel, otočić kod Starog Trogira	10. ili 11. stoljeće?
Sv. Mihovil	Brač, Gornji Humac	12. ili 13. stoljeće?
Sv. Marija *Sv. Mihovil kao jedan od titulara	Biskupija, Crkvina	9./10. stoljeće
Sv. Marija *Sv. Mihovil kao jedan od titulara	Dragović * nije izvorni lokalitet, nego su Koljani, crkva sv. Marije	9. stoljeće
Sv. Mihajlo	Dubrovnik, samostan dominikanki	AQ 1281.
Sv. Mihajlo de labis	Dubrovnik, zidine	AQ 1345.
Sv. Mihajlo in arboribus	Dubrovnik, Lapad	AQ 1283.
Sv. Petar *Sv. Mihovil kao jedan od titulara	Gradac drniški	9./10. stoljeće
Sv. Mihovil	Igrane	11., potom 18. stoljeće?
Sv. Mihovil	Kijevo, kod Knina	6. stoljeće?
Sv. Mihajlo	Konavle, Pridvorje, Mihanići	12./13. stoljeće
Sv. Mihajlo	Kotor, grad	9. pa 11. stoljeće?
Sv. Mihajlo	Mrkan	AQ 1254.
Sv. Mihovil	Nin	?
Sv. Mihovil	Omiš	12. stoljeće?
Sv. Mihovil	Pag, Gorica	13. stoljeće?

⁶⁴ „Sivi“ dio korpusa vrlo je obiman i kompleksan budući da sam crkve u njega unosila na temelju nekoliko kriterija, te nisu sve na istoj razini s obzirom na vjerojatnost datacije i/ili titulara. Na ovom se popisu nalaze crkve poput sv. Marije u Koljanima, ili sv. Lovre u Morinjama kod Šibenika kod kojih je sv. Mihovil samo jedan od titulara (navedenih na epigrafičkim natpisima nađenima u sklopu crkvi koji se mogu datirati u razdoblje između 6. i 12. stoljeća), a pritom nije glavni titular. Za dubrovačke je crkve vrlo vjerojatno da su mnogo ranije od *ante quem* datuma u pisanim izvorima, napose one unutar zidina, no sam arheološki materijal je iznimno fragmentaran ili nepostojeći te mi je stoga bilo nemoguće išta kategorički ustvrditi. Isto vrijedi za crkve u Pazinu, Zadru i u amfiteatru kod Solina. Pićanska, ližnjanska i srbanska crkva navode se u literaturi kao romaničke, iz čega ne proizlazi nužno da su iz 12. stoljeća, napose jer je riječ o lokalnim, grobljanskim crkvama.

Sv. Mihovil	Pag, Novalja, Šankovi Stani	13. stoljeće?
Sv. Mihovil	Palagruža, Salamandrija	Ranosrednjovjekovna?
Sv. Mihovil	Pazin, Kamušbreg	12. stoljeće?
Sv. Mihovil	Pićan, groblje	Romanička?
Sv. Mihovil	Poreč, na Predolu	12. stoljeće?
Sv. Mihajlo	Prevlaka	6., pa 9. i 11. stoljeće?
Sv. Mihovil	Proložac Donji	5./6. pa 10./11. stoljeće
Sv. Mihajlo	Rijeka dubrovačka, Gornja Čajkovića - Šumet	9.? pa 12. stoljeće
Sv. Mihovil	Solin, amfiteatar	12. stoljeće, moguće i ranije
Sv. Mihovil	Split, rt Marjana (<i>ad Dianam</i>)	9. stoljeće ili ranije?
Sv. Mihovil	Srbani, Nova Vas, Istra	12./13. stoljeće
Sv. Lovre *višestruki titulari, među njima i sv. Mihovil	Šibenik, Morinje	9. stoljeće?
Sv. Mihajlo ili Sutmiho	Šipan, Sutmiho (hridine)	6. ili 7. stoljeće
Sv. Mihovil	Vukšić, benkovački kraj	12. ili 13. stoljeće?
Sv. Mihovil	Zadar, poluotok, kod franjevac	12. stoljeće, a možda i ranije
Sv. Mihovil	Žrnovnica, Gračić	7. pa 14. stoljeće

Tablica 3 Izostavljene crkve s obzirom na dataciju koja izlazi iz vremenskog doseg a ovog rada i/ili nepotvrđen titular⁶⁵

Naziv	Ubikacija	Datacija
Sv. Mihovil	Bijaći?	?
Sv. Mihovil	Borut, Moloni	13. stoljeće
Sv. Mihovil *na ovom lokalitetu je sv. Rumin, a ne Mihovil	Cres, Beli, Trebjačica	?
Sv. Mihovil	Cres, Miholašćica	14. stoljeće
Sv. Mihovil	Cres, Punta Križa, posjed Garmožaj	15. stoljeće
Sv. Mihovil	Cres, Ustrine	14. stoljeće
Sv. Juraj *Badurina smatra da je sv. Mihovil titular	Kašić, Mastirine	9. stoljeće
Sv. Mihovil	Korčula, Žrnovo, Prvo selo	AQ 1329.
Sv. Mihajlo	Lokrum, Portoč	AQ 1329.
Sv. Mihovil	Lovinac	Nije potvrđeno postojanje srednjovjekovne crkve.
Sv. Mihovil	Nova Vas, Brtonigla, župna	16. stoljeće
Sv. Mihovil	Otočac *vjerojatnije da je riječ o crkvi u Dabru	18. stoljeće
Sv. Mihovil	Poreština, Veliki Sv. Anđeo, gradina	14. stoljeće
Sv. Marija *pogrešno se smatralo da su ulomci s natpisom sv.	Split, Poljud, franjevački samostan	1020.

⁶⁵ Na ovom popisu nalaze se crkve koje su A. Badurina i T. Marasović označili kao predromaničke ili ranoromaničke s jedne strane, ili kao crkve sv. Mihovila s druge, a naknadnim istraživanjem pokazalo se da ili ne pripadaju tom razdoblju, ili im sv. Mihovil nije titular.

Mihovila pripadali ovoj crkvi		
Sv. Petar *Sv. Mihajlo (Badurina)	Šipan, Velji Vrh	12. stoljeće
Sv. Mihovil	Žminj, župna	15. stoljeće

Tablica 4 Nepotvrđene crkve na temelju nemogućnosti ubicacije ili nedostatne građe⁶⁶

Naziv	Ubikacija	Datacija
Sv. Mihajlo	Dubrovnik, Pile	?
Sv. Mihovil	Fuškulín, Mugeba	11./12. stoljeće
Sv. Mihovil	Klana	9./10. stoljeće
Sv. Mihovil	Lastovo, Straža, Sutmihalj	?
Sv. Mihovil	Ližnjan, staro groblje	Romanička, uništena 1957.
Sv. Mihajlo ili Sutmiho	Lopud, Sutmiho	Nedovoljno istražena za dataciju
Sv. Mihajlo	Osojnik, Dobric kod Dubrovnika *teško ubicirati	?
Sv. Mihovil	Popovići, Ravni kotari	12. stoljeće?
Sv. Mihovil	Šterna, župna	Obnovljena 1750., natpis iz 1541.
Sv. Mihovil	Trilj, groblje	?
Sv. Mihovil *na mjestu župne sv. Petra i Pavla	Trpanj, Pelješac	?
Sv. Mihovil	Trstenik, Pelješac, groblje	?

⁶⁶ Ovaj popis otvara mogućnost naknadnom istraživačkom radu koji svakako mora uključiti posjet regionalnim i lokalnim konzervatorskim uredima i samim lokalitetima budući da je pojedine bilo nemoguće ubicirati (konavoske crkve, crkva na Osojniku), dok je o drugim bilo nemoguće naći objavljenu literaturu s više informacija od jedne rečenice (primjerice pelješke crkve, crkva u Klani). Neke pak jednostavno nisu dovoljno arheološki istražene, poput lopudske crkve.

Sv. Mihovil	Visočane, groblje	12. stoljeće?
Sv. Mihovil	Vrana	?
Sv. Mihajlo	Župa Dubrovačka, Mlini, Kostur	AQ 1306.

3.1. Korpus izostavljenih crkvi

Izostavljene ću crkve ukratko predstaviti na početku i navesti razloge na temelju kojih sam ih izbacila iz glavnog korpusa. Takvih je crkvi ukupno šesnaest, a uvelike je riječ o građevinama koje su kod A. Badurine u *Hagiotopografiji Hrvatske* datirane u 12./13. stoljeće, a za koje se recentnijim istraživanjima pokazalo da se mogu datirati između 13. i 15. stoljeća. Jedan se dio crkvi na ovom popisu našao jer im naslovnik nije sv. Mihovil iako su kod A. Badurine i/ili T. Marasovića navedene pod tim titularom. Navodna crkva sv. Mihovila koju T. Marasović smješta u polje kod Bijaća i datira u 10. stoljeće ne pripada ni jednoj od dviju kategorija. Naime, osim na popisu kod T. Marasovića, nisam našla nikakav spomen bilo crkve bilo natpisa s titularom sv. Mihovila u recentnijoj literaturi.⁶⁷

Istarske crkve: Borut, Moloni (13. stoljeće), Nova Vas, Brtonigla, župna (16. stoljeće), Poreč, gradina Veliki Sv. Anđeo (14. stoljeće) i Žminj, župna (15. stoljeće).

Sve istarske crkve u korpusu izostavljenih crkvi izvorno su navedene u *Hagiotopografiji Hrvatske* A. Badurine, a on ih je mahom datirao u 12./13. stoljeće. Pri tome svakako treba uzeti u obzir problem sprege tipologije, odnosno formanih značajki i datacije kod varijanti jednobrodnih istarskih crkvi lokalnog značaja. Naime, istarske romaničke crkve građene su od druge polovine 11. sve do kraja 13., a paralelno su nastajale i crkve u gotičkom slogu. Takav jednostavan tip crkve teško podliježe stilskim kategorizacijama te je prema tome i dvojbena datacija isključivo na temelju formalnih odlika. A. Badurina je tako datirao i **borutsku crkvu sv. Mihovila u zaseoku Moloni** ili Muloni i opisao je kao romaničku. Tipološki pripada jednobrodnim crkvama s

⁶⁷ T. Marasović samo navodi u popisu u prvom svesku knjige *Dalmatia praeromanica* crkvu u polju kod Bijaća te je datira u 10. stoljeće, no ne obrađuje je zasebno u trećem svesku koji se bavi srednjom Dalmacijom. Usp.: Marasović, *DP I*, 170.

upisanom polukružnom apsidom, a R. Matijašić je ipak datira u 13. stoljeće, no nije jasno na temelju čega.⁶⁸

Župna crkva u Novoj Vasi u području **Brtonigle** našla se na popisu u *Hagiotopografiji Hrvatske* datirana u 12. ili 13. stoljeće, i to najvjerojatnije jer je povezana s izvornom župnom crkvom sv. Mihovila u Srbanima nekoliko kilometara južnije od Nove Vasi. Naime, crkva posvećena Bogorodici u Novoj Vasi 1540. postaje župnom i tek tad dobiva sv. Mihovila za titulara.⁶⁹

Nadalje, A. Badurina ubicira crkvu **sv. Mihovila na gradini 3 km istočno od Poreča** te je datira u 6. stoljeće. Budući da Badurina nije preciznije ubicirao navedenu crkvu, prof. Buršić-Matijašić, koja je veliki dio svog opusa posvetila prapovijesnim gradinama u Istri, i Davor Munda ukazali su da se navedena crkva najvjerojatnije može identificirati s objektom na brežuljku Veliki Sveti Anđeo, koji funkcionira kao dio cjeline triju brežuljaka u Poreštini znanih kao Mordele.⁷⁰ Davor Munda ukazao je na potrebu većih arheoloških istraživanja na samoj uzvisini te je istaknuo da je, dok se ona ne provedu, i dalje najpouzdanija datacija A. Šonje u 14. stoljeće.⁷¹

Posljednja istarska crkva u nizu je **žminjska župna crkva sv. Mihovila**. I nju je A. Badurina smjestio u 12./13. stoljeće, no A. Šonje datira je u isto razdoblje s feudalnim kaštelom kojemu je i pripadala – 15. stoljeće.⁷²

Creske crkve: Beli, Trebjačica (nije sv. Mihovil, nego sv. Rumin), Miholašćica (14. stoljeće), Punta Križa, posjed Garmožaj (15. stoljeće), Ustrine (14. stoljeće).

Otok Cres dobio je poseban odjeljak budući da se ističe značajnim brojem srednjovjekovnih crkvi posvećenih nebeskom vojskovođi.⁷³ Za njih tri A. Badurina tvrdi da pripadaju razdoblju 12. ili 13. stoljeća (**Trebjačica, Punta Križa, Ustrine**), dok crkvu na

⁶⁸ Robert Matijašić, Borut, <https://www.istrapedia.hr/hrv/279/borut/istra-a-z/>, posjećeno 29. lipnja 2019. u 13:57.

⁶⁹ Rino Cigui, *Verteneglio e il suo territorio in epoca veneziana / Brtonigla i okolica u mletačko doba* (Umag: Općina Brtonigla, 2013.), bez stranice.

⁷⁰ Zahvaljujem prof. Buršić-Matijašić i Davoru Mundi (iz Zavičajnog muzeja Poreštine) na ukazanoj pomoći pri ubiciranju i dataciji ove crkve.

⁷¹ Ante Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre* (Zagreb-Pazin: Kršćanska sadašnjost-IKD Juraj Dobrila, 1982.), 188.

⁷² Ante Šonje, *Žminj i žminjščina* (Žminj: Katedra Čakavskoga sabora, 1976.), 98.

⁷³ Badurina u *Hagiografiji Hrvatske* navodi crkve sv. Mihovila u Lubenicama (groblje), na Trebjačici kod Belog, na Miholašćici, u Orlecu, u Cresu (*in lacu*), u Ustrinama, u Osoru, na posjedu Garmožaj na Punta Križa.

Miholašćici datira u 14. stoljeće. Potonju sam ipak odlučila pomnije istražiti budući da postoje indicije da je na tom lokalitetu postojala kasnoantička ili ranosrednjovjekovna crkva.

Objavljena literatura o creskim srednjovjekovnim crkvama nije obimna, ponajviše sam se stoga oslanjala na tipološku klasifikaciju Andre Mohorovičića, doktorsku disertaciju Miljenka Jurkovića i recentnije istraživanje Tee Sušanji Protić.⁷⁴ Prema Sušanji Protić gotička **kapela sv. Mihovila između naselja Ustrine i Belej** pripada tzv. prijelaznom romaničko-gotičkom tipu sakralnih građevina na kvarnerskim otocima budući da ima „romanički“ tlocrt kojeg odlikuje polukružna apside s jedne strane, te gotički šiljasti svod s druge.⁷⁵ Na temelju toga, ova kapela sv. Mihovila datirana je u drugu polovicu 14. stoljeća.⁷⁶ **Kapela sv. Mihovila na Punta Križa**, odnosno **na posjedu Garmožaj** još je kasnijeg postanka (15. stoljeće) i znak je već zrele gotike na otoku.⁷⁷

A. Badurina **crkvu na Miholašćici datira u 14. stoljeće**, a iz korespondencije s Teom Sušanji Protić nisam saznala mnogo o mogućem ranijem postanku crkve budući da je crkva potpuno obnovljena na neadekvatan način te je njezin srednjovjekovni sloj teško čitljiv. Jasno su raspoznatljive njezina apside kvadratne osnove i bačvasti svod, a Sušanji Protić nema saznanja o njezinom ranijem postanku.⁷⁸ Naposljetku, treba spomenuti i **navodnu crkvu sv. Mihovila na lokalitetu Trebjačica kod Belog**. Prema Sušanji Protić, na navedenom lokalitetu nalazi se sv. Rumin (Jeronim), a ne sv. Mihovil.⁷⁹

Ličke crkve: Lovinac (18. stoljeće, upitno postojanje srednjovjekovne crkve), Dabar, kod Otočca (18. stoljeće).

Nije posve jasno na temelju čega je A. Badurina datirao **crkve sv. Mihovila u Dabru kod Otočca i u Lovincu** u 12./13. stoljeće. Prema Tatjani Kolak, obje crkve strukturno su „tipizirane

⁷⁴ Miljenko Jurković, „Romanička sakralna arhitektura na gornjojadranskim otocima“, doktorska disertacija (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1990.); Tea Protić Sušanji, „Gotičke kapele s kvadratičnom apsidom na otoku Cresu“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 37/38, 49-64.

⁷⁵ Time se Sušanji Protić poziva na Mohorovičićevu klasifikaciju srednjovjekovnih crkvi na Kvarneru: Andre Mohorovičić, „Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera“, *Ljetopis JAZU* 62 (1955.), 519-521.

⁷⁶ Tea Sušanji Protić, „Gotičke kapele“, 51-52.

⁷⁷ Idem, 54, 56.

⁷⁸ Zahvaljujem kolegici Tei Sušanji Protić na stručnoj i iscrpnoj pomoći.

⁷⁹ Na temelju korespondencije sa Sušanji Protić.

krajiške crkve“ iz prve polovine 18. stoljeća, a dosadašnja konzervatorska i restauratorska istraživanja na njima nisu potvrdila postojanje elemenata srednjovjekovnog postanka.⁸⁰

Dalmatinske crkve: Bijaći, naselje; Kašić, Mastirine; Korčula, Žrnovo, Prvo Selo; Split, Poljud, franjevački samostan; Šipan, Velji vrh; Lokrum, Portoč.

T. Marasović navodi na popisu predromaničkih titulara u Dalmaciji i **sv. Mihovila u Bijaćima**, točnije u naselju. Nažalost, osim ovog spomena na popisu, nisam našla ni u *Dalmatia praeromanica*,⁸¹ ni u nekom drugom djelu spomen sv. Mihovila u Bijaćima.

A. Badurina je **šesterolistu u Kašiću pripisao sv. Mihovila** za naslovnika, što je i razumljivo budući da su tri radnosrednjovjekovne crkve istih tipoloških karakteristika znane kao crkve sv. Mihovila: to su šesterolisti u Pridrazi, Brnazama kraj Sinja i na Poljudu (danas sv. Trojica).⁸² Pavuša Vežić sa zadržskom mu pripisuje sv. Tomu za naslovnika, temeljeći se na zaključcima Vedrane Delonge.⁸³ Nije teško zamisliti da bi crkva istih tipoloških karakteristika iz istog razdoblja (9. stoljeće), koja se nalazi na području iste hrvatske srednjovjekovne županije Luka kao i sv. Mihovil u Pridrazi mogla nositi istog naslovnika, no potreban je oprez budući da šesterolisti imaju i sv. Mariju i sv. Jurja za naslovnike.⁸⁴

S obzirom na nedostatak pisanih izvora, kao i na nepreciznost kolektivnog pamćenja koje u slučaju ovog lokaliteta koristi termin *mastirine*, aludirajući na postojanje samostana – čiji ostaci nisu nađeni uz crkvu – ali istovremeno ne pamti naslovnika crkve, bezimeni sam šesterolist iz Kašića odlučila uvrstiti u ovu skupinu.

⁸⁰ Jedan od problema s kojim sam se susrela u istraživanju već spomenutih istarskih lokalnih župnih i grobljanskih crkvice zatekla sam i pri istraživanju ličkih crkvi. U ovom sam se slučaju morala osloniti na pisanu korespondenciju s Tatjanom Kolak iz Muzeja Like Gospić zbog nedostupnosti objavljene literature o navedenim crkvama, a nisam bila u mogućnosti uvrstiti Muzej like i Konzervatorski odjel u Gospiću u istraživački itinerar.

⁸¹ T. Marasović, *DP I*, 170. Na temelju nedostatka ikakvih drugih referenci kod T. Marasovića, pokušala sam se voditi logikom da je riječ o sv. Mihovilu kao jednome od sporednih titulara, kao u slučaju crkve sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, sv. Marije u Koljanima ili sv. Lovre u Morinju (više o navedenim crkvama u idućem potpoglavlju). S obzirom na to da je kao lokalitet Marasović naveo „Bijaći, naselje“, pomislila sam da je riječ o crkvi sv. Marte te sam potražila spomen sv. Mihovila na natpisima ulomaka crkvenog namještaja, no nisam ga našla. Nadalje sam pretpostavila da bi titular mogao biti u sprezi s vladarskim dvorom u Bijaćima, no ideja nije urodila plodom. T. Marasović jest pisao o navedenoj vladarskoj rezidenciji u Bijaćima, ali ne spominje sv. Mihovila. Vidi: Tomislav Marasović, „Bijaći u svjetlu proučavanja ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija“, *Starohrvatska prosvjeta III*, br. 26 (1999.), 331-341.

⁸² Više o svakoj od navedenih crkvi u poglavlju o izvjesnim i vrlo vjerojatnim crkvama.

⁸³ Pavuša Vežić, „Dalmatinski šesterolisti – sličnosti i razlike“, *Ars Adriatica 2* (2012.), 45-46.

⁸⁴ Idem, 45.

Pored kašićkog šesterolista, još je jedna crkva koja se u ovom korpusu našla zbog netočno određenog titulara – crkva na Poljudu koju T. Marasović datira u 11. stoljeće. Na svojem popisu u *Dalmatia praeromanica* Marasović navodi **dvije crkve sv. Mihovila na Poljudu**: jednu od tih dviju crkvi danas poznajemo pod nazivom **sv. Trojica**, a druga, **sv. Marije**, nije se sačuvala i na njezinom je mjestu danas franjevačka samostanska crkva posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije.⁸⁵ Marasović je predložio da je potonja crkva, koju je dao sagraditi splitski nadbiskup Pavao 1020. godine, izvorno bila posvećena sv. Mihovilu. Rješenje ove zagonetke usko je povezano s crkvom sv. Trojice, stoga ću se ovim slučajem detaljnije pozabaviti u korpusu analiziranih crkvi, kao i u poglavlju interpretacije nebenediktinskih crkvi.

U istu kategoriju kao i prethodna crkva pripada i **šipanska crkva na Veljem vrhu** koju je A. Badurina naveo **pod titularom sv. Mihovila** te je datirao u 12. ili 13. stoljeće. Na ovom lokalitetu nalazi se crkva sv. Petra, no pored nje, u literaturi nisam uspjela naći spomen ranije građevine na istom mjestu ili druge crkve posvećene sv. Mihovilu u blizini.⁸⁶

Crkva sv. Mihovila u Prvom Selu kod Žrnova na otoku Korčuli uvrštena je ovdje zbog problematične datacije. Naime, Badurina ju je u *Hagiotopografiji Hrvatske* datirao u 11. stoljeće, što je teško dokazivo u kontekstu srednjovjekovne arhitekture otoka Korčule na kojem je nađen samo jedan predromanički ulomak kamene plastike s pleternim i vegetabilnim motivom, i to kao spolij ugrađen u zid mrtvačnice crkve sv. Vida.⁸⁷ Crkva sv. Mihovila u Žrnovu spominje se prvi put u pisanim izvorima 1329., a sv. Vida u istom mjestu 1300.⁸⁸ U članku o korčulanskim kasnosrednjovjekovnim crkvama, Igor Fisković smješta crkvu sv. Vida među primjere ranijih, romaničkih crkvi s polukružnom apsidom, no sv. Mihovila nažalost ne obrađuje detaljno.⁸⁹

⁸⁵ Marasović, *DP III*, 393.

⁸⁶ Usporedi s: Josip Posedel, „Predromanički spomenici otoka Šipana“, *SHP III / 2* (1952.), 114-119.; Željko Peković, „Crkva sv. Petra na Veljem vrhu na otoku Šipanu“, *Zbornik Tomislava Marasovića* (Split: MHAS, 2002.), 234-248.; Ivana Tomas, „Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom južne Dalmacije i Boke kotorske“, doktorska disertacija (Zagreb: Filozofski fakultet, 2014.), 181-192. Iako postoje razilaženja u dataciji ovog spomenika, kod svih troje autora nalazim istog naslovnika – sv. Petra. S druge strane, Josip Klaić navodi u svom diplomskom radu o antičkom i kasnoantičkom Epidauru, pozivajući se na I. Fiskovića, da se crkva sv. Mihajla uistinu nalazi na Veljem vrhu, te je datira u 6./7. stoljeće. Moja je pretpostavka, na temelju datacije, da je riječ o crkvi koja je u stručnoj literaturi znana kao Sutmiho na hridinama Biga. Tu ću crkvu detaljnije obraditi u narednom poglavlju. Usp: Josip Klaić, „Organizacija pejzaža od antike do srednjeg vijeka prostora Cavtata (antički i kasnoantički Epidaur)“, diplomski rad (Zagreb: Filozofski fakultet, 2016.), 49.

⁸⁷ Vinko Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do godine 1420.* (Zagreb: JAZU, 1940.), 356-357; Igor Fisković, „Kasnosrednjovjekovne crkvice otoka Korčule“, *Starohrvatska prosvjeta III*, br. 14 (1984.), 239.

⁸⁸ V. Foretić, *Otok Korčula*, 356.

⁸⁹ I. Fisković, „Kasnosrednjovjekovne crkvice“, 234, 236.

Današnje stanje crkve na prvi pogled ne govori mnogo o njezinom srednjovjekovnom postanku budući da je i dalje u liturgijskoj uporabi te je samim time doživjela i mnogo formalnih preinaka.⁹⁰ Ipak, dvije su naznake da bi crkva mogla pripadati ranijem sloju kasnosrednjovjekovnih korčulanskih crkvi, zajedno s crkvom sv. Mihovila zapadno od Blata i onom u Smokvici, te crkvama sv. Andrije kod Smokvice i sv. Vida na groblju u Žrnovu. Prema I. Fiskoviću, većina srednjovjekovnih korčulanskih crkvi pripada razdoblju između 13. i 15. stoljeća, a prethodno navedene datirao je u ranije razdoblje (13. stoljeće).⁹¹ Svakako je zanimljivo primijetiti da čak tri crkve sv. Mihovila pripadaju tom prvom sloju kasnosrednjovjekovnih crkvi: crkve kod Blata, Smokvice, i vrlo vjerojatno žrnovske crkve.⁹²

Posljednja u ovom korpusu crkva je **sv. Mihajla u Portoču na otoku Lokrumu**. A. Badurina datira je u 12. ili 13. stoljeće, no nije posve jasno na čemu je temeljio dataciju. Naime, već se Cvito Fisković 1963. požalio na nemogućnost ubikacije arheoloških ostataka crkve sv. Mihajla u Portoču, a također spominje 1329. kao *ante quem* na temelju pisanih izvora.⁹³

3.2. Potencijalne crkve

Korpus potencijalnih crkvi složen je i raznorodan, a sam termin „potencijalne“ pomalo nespretan. Ipak, taj termin ima najširu moć objašnjenja korpusa u koji sam uvrstila crkve ne samo po kronološkom ključu (iako su takve najbrojnije), nego i one crkve u kojima je sv. Mihovil tek jedan od naslovnika ili pak one za koje nije moguće utvrditi kulturni kontinuitet. Složenosti ovog korpusa pridonosi činjenica da nisu sve crkve jednako „potencijalne“: o nekima postoji više materijala, kako arheološkog, tako i pisanog, o drugima mnogo manje, no na temelju njega ipak

⁹⁰ Crkva nema apsidu, a budući da je ožbukana, nije moguće razaznati po šavovima u zidnom plaštu je li apside izvorno nekad postojala. Crkva je bila obnovljena u renesansnom slogu, o čemu svjedoče prozorski okviri, okviri vrata s pripadajućim profiliranim vijencem iznad njih te rozetom u osi.

⁹¹ I. Fisković, „Kasnosrednjovjekovne crkvice“, 236.

⁹² Iako se ovdje ne bavim kasnosrednjovjekovnim crkvama, jer za tako nešto bio bi potreban rad opsega doktorata, držim zanimljivim da su korčulanske crkve sv. Mihovila nešto drugačije po smještaju od većine srednjovjekovnih arhanđelovih crkvi. Naime, osim najstarije crkve sv. Mihovila smještene na vrhu istoimenog brdašca kod Blata, ostale istoimene crkve vezane su uz grad ili naselje. I. Fisković primijetio je to već 1984. „Valja ipak uočiti da su na prilazima sela Žrnova i Smokvice (s istočne strane uza uzdužni otočki put) položena svetišta sv. Mihovila – pretpostavljenog čuvara od svih zala i izbavitelja duša, kao što se u samoj Korčuli istoimena crkvice smjestila na trgu pokraj glavnog ulaza. (...) dok neke [crkve] stoje na razmeđu seoskih kotara, rijetko koja se uspinje na strme vrhove brijegova ili izbija na daleke morske rtove kako se češće zapaža u ostaloj Dalmaciji.“ I. Fisković, „Kasnosrednjovjekovne crkvice“, 234-235.

⁹³ Cvito Fisković, „Lokrumski spomenici“, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 11 /1-2 (1963.), 50.

nije moguće s većom sigurnošću zaključiti kojem stoljeću pripadaju. Ovaj korpus uvelike svjedoči o „neuhvatljivosti“ kulta sv. Mihovila u vremenu i prostoru i o njegovoj 'polisemiji'.

a) Crkve kojima je sv. Mihovil tek jedan od titulara ili im je upitan prijenos titulara: sv. Marija, Crkvina, Biskupija; sv. Marija, Gornji Koljani (Dragović); sv. Mihovil, Kijevo; sv. Petar, Gradac drniški; sv. Lovre, Morinje, kraj Šibenika; sv. Mihovil, Proložac Donji; sv. Mihajlo i/ili Bogorodica, Mrkan.

b) Potencijalne crkve iz kronološke perspektive: Arhanđel, otočić kod Starog Trogira; Brač, Gornji Humac; Dubrovnik, ženski samostan; Dubrovnik, zidine; Dubrovnik, Lapad; Igrane; Kotor, grad; Ližnjan; Nin; Omiš; Pag, Gorica; Pag, Novalja, Šankovi Stani; Palagruža; Pazin; Pićan; Poreč, na Predolu; Prevlaka, Otok cvijeća; Pridvorje, Mihanići; Solin, amfiteatar; Srbani, Nova Vas; Šumet, Čajkovića; Vukšić, Ravni Kotari; Zadar, grad; Žrnovnica, Gračić.

3.2.1. Crkve kojima je sv. Mihovil tek jedan od titulara

Crkve kojima je sv. Mihovil tek jedan od titulara našle su se na ovom popisu iz razloga što im arhanđeo nije glavni naslovnik, ali ipak pridonose semantičkom razumijevanju njegovog kulta na istočnojadranskoj obali u ranome srednjem vijeku. Prvi je takav primjer **crkva sv. Marije na lokalitetu Crkvina kod Biskupije**. Uistinu, u sklopu crkve sv. Marije, mauzoleja hrvatske kneževske obitelji, nađen je fragment natpisa s arhitrava glavne oltarne ograde iz 9. stoljeća na kojem se spominju sveti anđeli Mihovil i Gabrijel.⁹⁴ Budući da su glavni titulari Bogorodica i sv. Stjepan, moguće je da su u ovom kontekstu arhanđeli Mihovil i Gabrijel u službi zaštite svetišta, no ne samo svetišta, nego i cjelokupnog kneževskog sklopa.⁹⁵

Na Marasovićevom popisu titulara u Dalmaciji u razdoblju predromanike našao se **sv. Mihovil u Dragoviću**. Budući da mi je na području Dragovića prethodno bio poznat samo pravoslavni manastir, tek nakon detaljnijeg istraživanja, ustanovila sam da je na tom lokalitetu kraj Peručkog jezera nađen ulomak natpisa oltarne ograde s fragmentom imena sv. Mihovila – [Michah]ELIS.⁹⁶

⁹⁴ Vedrana Delonga, „Biskupija kraj Knina, Crkvina: IV.27. Ulomci trabeacije oltarne ograde, 9. stoljeće“, *Hrvati i Karolinzi*, katalog (Split: MHAS, 2000.), 200, 202.

⁹⁵ Sveti arhanđeli u bizantskoj umjetnosti ponekad su prikazivani kao čuvari svetišta, odjeveni u odoru dvorske garde. Primjeri toga su mozaici sv. Mihovila i sv. Gabrijela u bazilici Sant' Apollinare in Classe (6. stoljeće), gdje arhanđeli flankiraju trijumfalni luk te mozaici svetih arhanđela nad bemom Hagia Sofije iz druge polovine 9. stoljeća (lik sv. Mihovila je gotovo posve uništen), koji također flankiraju svetište, točnije Bogorodicu s Djetetom. Ne tvrdim da je ijedan od ovih primjera bio izravna inspiracija, nego da isključivo na semantičkoj razini rezoniraju sa službom svetih arhanđela kao čuvara svetišta u crkvi sv. Marije na Crkvini. Naposljetku, i vladarske litanije zazivaju arhanđele.

⁹⁶ T. Marasović, *DP III*, 60-61, 65.

Prema T. Marasoviću, navedeni je ulomak izvorno najvjerojatnije pripadao crkvi na lokalitetu Crkvina u Gornjim Koljanima, sagrađenoj u prvoj polovini 9. stoljeća, i dio je oltarne ograde koju je izradio Majstor koljanskog pluteja.⁹⁷ Na tragu istraživanja Ante Miloševića, T. Marasović kao glavni titular crkve navodi sv. Mariju i zaključuje da se sv. Mihovil častio kao jedan od patrona crkve, uz nekog „svetog apostola“.⁹⁸

S obzirom da je natpis izrazito fragmentaran te iz njega nije moguće zaključiti koji su bili status i uloga sv. Mihovila i neznanog „svetog apostola“, uključila sam ga u „potencijalni“ korpus. Ipak, potrebno je istaknuti da je u približno isto vrijeme (prva polovina 9. stoljeća, oko 830.) na liturgijskoj opremi dviju crkvi udaljenih oko 30 km zračne linije, čiji je glavni naslovnik sv. Marija, a jedan od sporednih sv. Mihovil, radio Majstor koljanskog pluteja. U slučaju prve znamo da joj je namjena bila usko vezana uz kneževsku obitelj, stoga pretpostavljam da ni druga nije mogla zaostajati što se pokroviteljstva tiče samim time što je i na njezinom liturgijskom namještaju radio vrlo dobar majstor klesar.

Treća je u nizu **crkva sv. Petra u Gradcu drniškom**. T. Marasović navodi postojanje crkve sv. Mihovila na groblju u Gradcu drniškom te je datira u 9. ili 10. stoljeće. Na navedenom lokalitetu danas se nalazi crkva Porođenja Marijina ili Mala Gospa.⁹⁹ U nekoliko su navrata nađeni epigrafički spomenici u zidovima crkve, grobovima i zidovima crkvene mrtvačnice u razdoblju između 1891. i 1996. Najprije je 1891. župnik u Gradcu našao fragment arhitrava oltarne ograde na kojem se kao naslovnik otkriva sv. Petar.¹⁰⁰ Tek nakon što su crkva i groblje minirani u Domovinskom ratu među njezinim je ostacima nađen fragment natpisa koji se stilski podudara s davno pronađenim arhitravom, a spominje sv. Mihovila i sv. Mariju: [...] ET S[an]C[t]I MICHAELI [genet]RICI MARI[ae].¹⁰¹

Nikola Jakšić detaljno se bavio fragmentom na kojem se spominje sv. Petar, a kako i druga dva fragmenta pripadaju istom stilskom kontekstu, Jakšićevi zaključci slijedom se odnose i na

⁹⁷ T. Marasović, *DP* III, 62.

⁹⁸ T. Marasović, *DP* III, 65.

⁹⁹ Zahvaljujem kolegici Antoniji Tomić iz Gradskog muzeja Drniš što me uputila na srušenu ranosrednjovjekovnu crkvu sv. Petra na mjesnom groblju u Gradcu nad kojom se danas nalazi Mala Gospa ili crkva Porođenja Marijina kao mogući kontekst u kojem se javlja sv. Mihovil.

¹⁰⁰ Mate Zekan, „Kratki prikaz rezultata arheološkog istraživanja crkve Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša i groblja uz nju“, *Starohrvatska prosvjeta* III, br. 27 (2000.), 274.

¹⁰¹ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.), 587.

njih.¹⁰² Stilske odlike – arhitrav podijeljen u tri trake, pri čemu su u gornjoj profilirane kuke, u srednjoj ornament znan kao „pasji skok“, a u donjoj teče natpis upućuju na Benediktinsku klesarsku radionicu, što ovu oltarnu ogradu smješta u razdoblje druge polovine 9. stoljeća. Važno je istaknuti da se na vrlo uskom geografskom području (trokut Crkvina, Biskupija – Koljani Gornji – Gradac drniški) javljaju tri crkve tijekom 9. stoljeća u kojima se sv. Mihovil javlja kao sporedni naslovnik.

Iduća je **crkva sv. Lovre u šibenskom Donjem polju**, u Morinjskom zaljevu, gotičke strukture i tipologije, u blizini koje i u kojoj su pronađeni raznorodni ulomci arhitektonske plastike i liturgijskog namještaja. Pleternu reljefnu skulpturu Nikola Jakšić i Željko Krnčević svrstali su u radove trogirске klesarske škole te datirali u rano 9. stoljeće, no prepoznali su i ranoromanički izričaj u motivu loze na ulomcima nekolicine portala i okvira prozora.¹⁰³ Na navedenom lokalitetu pronađen je natpis na fragmentu nadvratnika koji spominje sv. Mihovila: MI(c)H(ae)L ET C?.¹⁰⁴ Ovaj je natpis T. Marasovića ponukao da prepozna sv. Mihovila kao titulara u ranokršćanskom i predromaničkom razdoblju, no Jakšić i Krnčević nisu tako jasni.¹⁰⁵

Naime, dva se temeljna pitanja očituju u ovom slučaju: je li sv. Mihovil zaista bio jedan od titulara crkve u Morinju s obzirom na to da je njegov spomen zabilježen na nadvratniku, a ne na trabeaciji oltarne ograde kao što je slučaj sa sv. Kuzmom i Damjanom i sv. Florijanom? Ako ga se može smatrati jednim od titulara, kad je to postao i koja je, dakle, arhitektonska i hagiografska kronologija ovog lokaliteta? T. Marasović navodi da je titular sv. Mihovila prisutan već u ranokršćansko doba, u 6. stoljeću, no nije jasno temeljem čega to tvrdi.¹⁰⁶ Moguće je da ga temelji

¹⁰² Nikola Jakšić vrlo uvjerljivo povezuje aktivnost tzv. Benediktinske klesarske radionice s izradom oltarne ograde za crkvu sv. Marije u Kosovu (Crkvina, Biskupija), koja je potom u 12. stoljeću izmještena iz izvornog konteksta i odnesena u crkvu sv. Ivana u Uzdolju, kao i za crkve u Gradcu drniškom, Ninu, Kuli Atlagića, Uzdolju i Muću. Djelovanje ove radionice vezuje se uz Branimirovo i Muncimirovo doba. Vidi: Nikola Jakšić, „U selu Uzdolju kod Knina nije bilo izgrađene crkve u vrijeme kneza Muncimira“, *SHP* III/40 (2013.), 142, 147.

¹⁰³ Nikola Jakšić i Željko Krnčević, „Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika“, *Starohrvatska prosvjeta* III/24 (1997.): 92, 103, ; Nikola Jakšić, „Reljefi Trogirске klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima“, *Starohrvatska prosvjeta* III, br.26, (1999.): 271, 274.

¹⁰⁴ Jakšić i Krnčević, „Predromanički reljefi“, 96. Autori u oba slučaja preuzimaju rekonstrukciju teksta od Vedrane Delonga. Delonga stavlja upitnik pored slova C jer je na samom natpisu vidljivo da je riječ o okruglom slovu, ali ga se ne vidi u cijelosti. Moguće je da ono što Delonga uvjetno prepoznaje kao „C“ stoji za slovo „G“, tj. da Mihovil dolazi u paru sa sv. Gabrijelom. Već smo vidjeli primjer natpisa na oltarnoj ogradi crkve sv. Marije na Crkvini kod Biskupije gdje se arhanđeli Mihovil i Gabrijel javljaju zajedno.

¹⁰⁵ Marasović, *DP II*, 171; Jakšić i Krnčević, „Predromanički reljefi“, 107-108.

¹⁰⁶ Marasović, *DP II*, 560.

na pretpostavci o tome koji se kult najranije mogao pojaviti na tom području u 6. stoljeću, no i sv. Kuzma i Damjan te sv. Florijan također su ranokršćanski sveci.

Sam natpis koji spominje sv. Mihovila i početno slovo C ili G imena još jednog sveca (moguće arhanđela Gabrijela), nema na sebi umjetničke motive poput pletera ili lozice te ga je teže kronološki smjestiti.¹⁰⁷ Natpis svjedoči o mnogo kvalitetnijoj izradi negoli je slučaj s natpisom na ulomku luka trabeacije oltarne ograde iz 9. stoljeća koji spominje sv. Florijana.¹⁰⁸ Slova su klesana kapitalom u pravokutnoj osnovi, ne preklapaju se te su iste visine. Ukoliko je kvaliteta izrade indikator kronologije, tada natpis sv. Mihovila zaista pripada ranoromaničkom razdoblju, kao i natpis na luku trabeacije koji spominje sv. Kuzmu i Damjana i sv. Florijana, kao i kvalitetno isklesani motivi lozice na nadvratniku i dovratniku. Stoga, jedino što se može utvrditi je to da se sv. Mihovil spominje na nadvratniku crkve u 11. stoljeću, no ne i je li titular prisutan na tom lokalitetu *a principii*.

Za predromaničku crkvu sagrađenu na ostacima ranokršćanskog baptisterija u 9. ili 10. stoljeću koja se nalazi u blizini arheološkog područja **kod Prološca Donjeg** čak i Marasović priznaje da je titular sv. Mihovila pretpostavljen.¹⁰⁹ Pretpostavka naslijeđenog titulara temelji se na činjenici da je nedaleko od ranokršćanskog i ranosrednjovjekovnog kompleksa sredinom 18. stoljeća podignuta crkva i posvećena sv. Mihovilu.¹¹⁰ Oko predromaničke je crkve u ranome srednjem vijeku nastalo groblje koje se i proširilo u kasnom srednjem vijeku. Zbog shvaćanja sv. Mihovila kao onoga koji vodi duše na posljednji sud nakon smrti te koji i u smrti zagovara i brani od Sotone (*psychopompos*), bilo je logično predromaničku crkvu u Prološcu Donjem označiti tim titularom, no bez pisanih izvora nije moguće kategorički tvrditi išta o njegovu prijenosu, napose stoga što novovjekovna crkva nije nastala na mjestu starije.

Niz nastavlja spomen titulara **sv. Mihovila u Kijevu kod Knina**.¹¹¹ Prema Branki Migotti, pod temeljima suvremene crkve sv. Mihovila u Kijevu nalaze se ostaci ranokršćanske arhitekture,

¹⁰⁷ Jakšić i Krnčević ne datiraju ga eksplicitno, nego ga interpretiraju posljednjega, nakon natpisa koji spominje sv. Kuzmu i Damjana i sv. Florijana (11. stoljeće). Vidi: Jakšić i Krnčević, „Predromanički reljefi“, 107.

¹⁰⁸ Idem, 96, 99. Vidi: kataloške jedinice 13 i 18c.

¹⁰⁹ Marasović, *DP III*, 90.

¹¹⁰ Nad samom ranosrednjovjekovnom – predromaničkom građevinom podignuta je kapela-mrtvačnica 1912. Vidi: Ibidem.

¹¹¹ Ovaj se lokalitet ne spominje ni kod jednog od trojice polaznih autora, no držim da ga je važno navesti budući da je to jedan od najranijih spomena sv. Mihovila na području Dalmacije (kao geografske cjeline), i k tome ima strateški i obrambeni značaj.

u sklopu kasnoantičke gradine, odnosno utvrde.¹¹² Ante Uglešić tu istu utvrdu identificira kao ranobizantsku te drži da je crkva u sklopu utvrde, kao i utvrda sama, u to doba također nosila sv. Mihovila za naslovnika.¹¹³ Logično je očekivati sv. Mihovila za naslovnika crkvama i utvrdama sagrađenima za vrijeme i u desetljećima nakon Justinijanove rekonkviste, no izrazita oskudnost materijalnih dokaza previše mjesta ostavlja pretpostavkama.¹¹⁴

Ovoj kategoriji pripada i **mrkanski sv. Mihajlo** – riječ je o bivšoj samostanskoj crkvi čiji se ostaci nalaze na vrhu otočića Mrkana ispred Cavtata. U izvorima ovaj se samostan prvi put spominje u 13. stoljeću, isprva generički 1218., u pismu dubrovačke općine upravljenom *monasterio Mercanae*, potom 1254. kao samostan sv. Mihajla, odnosno spominje se njegov opat (*abbas monasterii sancti Michaelis de Mercano*), a 1282. spominje se crkva sv. Marije na Mrkanu, odnosno njezin pokrovitelj (*patronus ecclesiae sanctae Mariae de Mercano*).¹¹⁵

Igor Fisković prvi je prepoznao dvije faze crkve, raniju koja pripada ranokršćanskom razdoblju i koja je najvjerojatnije služila kao kršćanska memorija i kasniju, predromaničku fazu u nadgradnji.¹¹⁶ T. Marasović argumentira da je kasnija građevina ranosrednjovjekovna na temelju raščlanjenosti vanjskog i unutarnjeg zidnog plašta lezenama te nepodudarnosti vanjskog i unutarnjeg plašta, a pretpostavlja južnodalmatinski jednobrodni kupolni tip.¹¹⁷

Kod mrkanske crkve nije upitno postojanje ranosrednjovjekovne faze – jasno je da njezin srednjovjekovni dio kronološki pripada razdoblju koje je u opsegu ovoga rada – već je problematična kronologija titulara. Ostojić je primjerice držao da su postojale dvije crkve na Mrkanu, jedna Bogorodičina, a druga posvećena sv. Mihovilu upravo stoga što se u pisanim izvorima javljaju odvojeno. Nasuprot tome, Marasović smatra da je sv. Mihovil nadodan

¹¹² Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području Krke i Cetine* (Zagreb: JAZU, 1990.), 157; Ante Milošević, *Arheološka topografija Cetine* (Split: MHAS, 1998.), 68.

¹¹³ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije* (Drniš - Zadar: Gradski muzej Drniš - Sveučilište u Zadru, 2006.), 53-54.

¹¹⁴ Kolegica Ines Korošec sa Sveučilišta u Zadru obranila je obiman i detaljan diplomski rad na temu ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih kultova u sjevernoj Dalmaciji. U tom radu navodi da je sv. Mihovil, uz Bogorodicu, sv. Andriju, sv. Jurja i sv. Kuzmu i Damjana, propagandni svetac Justinijanove rekonkviste, te se u tome oslanja na zaključke Branke Migotti iz 1988. Vidi: Ines Korošec, „Titulari ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih crkava u sjevernoj Dalmaciji“, diplomski rad (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019.), 39.

¹¹⁵ Ostojić je na temelju pisanih izvora koji spominju *samostan* sv. Mihovila (1254.) i *crkvu* sv. Marije (1282.) zaključio da su na Mrkanu morale postojati dvije crkve. Vidi: I. Ostojić, *Benediktinci II*, 465, 467; T. Marasović, *DP IV*, 286-288.

¹¹⁶ T. Marasović, *DP IV*, 287; Igor Fisković, „Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu“, *Starohrvatska prosvjeta III*, br. 15 (1985.), 152.

¹¹⁷ T. Marasović, *DP IV*, 287.

Bogorodici u fazi izgradnje samostana.¹¹⁸ Ostojićev zaključak o postojanju dvije crkve nije nužno u opreci sa zatečenim stanjem ako te iste crkve promatramo u kronološkoj perspektivi. Budući da se u pisanim izvorima zaista spominje *samostan* sv. Mihovila, te *crkva* sv. Marije na Mrkanu, Marasovićev zaključak o kronologiji titulara čini mi se uvjerljiv.

Iako su i Bogorodica i sv. Mihovil podjednako mogli biti titulari ranokršćanske faze crkve na Mrkanu, držim da treba uvažiti distinkciju koju donose pisani izvori kad nazivaju crkvu Bogorodičinom, a samostan arhanđelov.¹¹⁹ Jedini razlog zbog kojeg sam ovu crkvu i samostan uvrstila u korpus potencijalnih crkvi je nemogućnost determiniranja u kojem je točno razdoblju sv. Mihovil postao naslovnikom samostana, odnosno kada su točno benediktinci preuzeli Bogorodičinu crkvu na Mrkanu i podigli samostan posvećen sv. Mihovilu. Jedno je ipak jasno: srednjovjekovni benediktinci koji su djelovali na istočnojadranskoj obali bili su izrazito skloni kultovima Bogorodice i sv. Mihovila.¹²⁰

3.2.2. Potencijalne crkve prema kronološkom ključu

Crkvom na otočiću Mrkanu zaključujem dio rasprave o crkvama s problematičnim titularom i započinjem analizu crkvi koje su se po kronološkom ključu našle u korpusu potencijalnih crkvi. Na kotorskom području nalaze se sv. Mihajlo u gradu Kotoru koji je datiran u 9. stoljeće s pregradnjom u 11. stoljeću, no u čijem se slučaju ne može uspostaviti kronologija titulara te benediktinski samostan sv. Mihajla na Prevlaci.¹²¹ U Konavlima nalazi se crkva sv. Mihajla u Pridvorju, kod Mihanića, a na dubrovačkom području postoje četiri crkve koje se u pisanim izvorima mahom spominju u 13. i 14. stoljeću, no postoje indicije da su ranijeg postanka: sv. Mihajlo *de labis*, sv. Mihajlo Anđel uz samostan dominikanki, sv. Mihajlo *in arboribus* (Lapad) te sv. Mihajlo u brdu iznad Dubrovnika, na području Šumeta.

Kotorska urbana crkva koju T. Marasović navodi pod nazivom **sv. Mihajlo kotorski** u izvorima se spominje kao crkva *sancti Michaelis Catarensis* (1166.).¹²² Prema Marasoviću, koji svoj izvještaj temelji na istraživanju Z. Čubrović, kotorska je crkva krnološki vrlo složena: ona je

¹¹⁸ T. Marasović, *DP IV*, 286.

¹¹⁹ U poglavlju 3.4. analizirat ću sličnu situaciju u Istri: za samostan sv. Mihovila u Limskoj Dragi struka također drži da je Bogorodičina ranija crkva, a da je sv. Mihovil kasniji titular.

¹²⁰ O ovoj temi detaljnije u poglavlju o sv. Mihovilu kao benediktinskom naslovniku.

¹²¹ Iako danas Boka Kotorska pripada Crnoj Gori, u ranome srednjem vijeku pripadala je bizantskoj Dalmaciji, a time i dalmatinskom kulturnom krugu, te ju je stoga legitimno promatrati kao cjelinu s ostalim dalmatinskim crkvama u razdoblju kojim se bavi ovaj rad.

¹²² I. Ostojić, *Benediktinci II*, 499-500; T. Marasović, *DP IV*, 374.

trobrodna bazilika iz 6. stoljeća koja je u 9. stoljeću dobila novu liturgijsku opremu, potom je postala jednobrodna građevina krajem ranosrednjovjekovnog razdoblja (sic!) te je dobila novu liturgijsku opremu izrazitih ranoromaničkih formalnih odlika.¹²³

Meri Zornija recentnije je istraživala navedeni lokalitet te je predložila drugačiju kronologiju: u 9. stoljeću sagrađena je jednobrodna crkva koja je potom pregrađena u 11. stoljeću masivnim pilonima kako bi se stekao dojam trobrodnosti.¹²⁴ Osim kronologije same crkve, nameće se još jedan istraživački problem vezan uz identifikaciju upravo ove crkve sa *sancti Michaelis Catarensis*. Usprkos spomenu opata Petra samostana sv. Mihajla Kotorskog (*abbate sancti Michaelis Catarensis*) u pisanim izvorima, ni T. Marasović ni M. Zornija ne donose izvještaj o arheološkim ostacima i smještaju samostana u odnosu na urbanu crkvu sv. Mihajla.¹²⁵

Štoviše, I. Ostojić čak osporava da je postojao benediktinski samostan u samom gradu Kotoru.¹²⁶ Zbog svega navedenoga, moguće je jedino zaključiti da se titular sv. Mihovila (Mihajla) javlja na području Boke Kotorske u razdoblju kojim se bavi ovaj rad (najraniji pisani spomen 1166.), no vrlo je teško razlučiti samu kronologiju titulara, funkciju crkve i njezinu moguću povezanost s benediktinskim redom u razdoblju izgradnje (9. stoljeće) ili pregradnje (11. stoljeće), a time i semantički značaj kulta sv. Mihovila u Kotoru.¹²⁷ Budući da je riječ o urbanoj crkvi, moguće je da je ispočetka kult imao obilježja gradskog zaštitnika.

Gradsku crkvu sv. Mihajla valja promotriti u sprezi sa obližnjom **samostanskom crkvom sv. Mihajla na Prevlaci**. Iako se crkva sv. Mihajla s Prevlake u pisanim izvorima spominje tek 1346., tamo se izričito identificira kao benediktinska samostanska crkva.¹²⁸ Prema I. Ostojiću, samostan je bio napušten u nekom trenutku prije 1124. budući da je te godine cijela Prevlaka pripala sv. Tripunu radi ubiranja sredstava za pokrivanje troškova gradnje kotorske katedrale.¹²⁹

¹²³ T. Marasović, *DP IV*, 379.

¹²⁴ Prvi sloj kotorske crkve M. Zornija datirala je u 9. stoljeće na temelju pripadajuće kamene plastike koju je izradila tzv. Kotorska klesarska radionica, a drugu je fazu datirala u 11. stoljeće. Vidi: Meri Zornija, „Ranosrednjovjekovna skulptura na tlu Boke Kotorske“, doktorska disertacija (Zagreb: Filozofski fakultet, 2014.), 42-43.

¹²⁵ I. Ostojić, *Benediktinci II*, 499.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Dubravka Preradović navodi da se kotorska crkva u 13. stoljeću spominje kao parohijalna, no ne navodi izvor. Vidi: Dubravka Preradović, „Le culte et l'iconographie de l'archange Michel sur le littoral sud-oriental de l'adriatique, entre le IXe et le XIe siècle“, *Les cahiers de Saint-Michel de Cuxa* 48 (2017.): 131.

¹²⁸ Riječ je o pismu pape Klementa IV upućenom caru Dušanu koje datira iz 1346. Vidi: I. Ostojić, *Benediktinci II*, 495.

¹²⁹ Idem, 496.

Postoje dvije struje u tumačenju kronoloških slojeva samostanske crkve na Prevlaci. Dubravka Preradović navodi da najranija faza odgovara trobrodnoj ranokršćanskoj bazilici s narteksom iz 6. stoljeća koja je potom doživjela značajne preinake u 9. stoljeću.¹³⁰ Marinko Tomasović donosi drugačije tumačenje prema kojemu je trobrodna bazilika s bočnim apsidama, polukružnim iznutra, a četvrtastim izvana, proizvod benediktinske reformske arhitekture ranog 11. stoljeća.¹³¹

Ukoliko je urbana crkva bila posvećena sv. Mihovilu od vremena izgradnje (9. stoljeće), zanimljivo je da se gradi u isto vrijeme kada se pregrađuje obližnja, istoimena samostanska crkva. Štoviše, obje su crkve opremljene liturgijskim namještajem koji je rad Kotorske klesarske radionice.¹³² Nije jasno je li crkva na Prevlaci bila posvećena sv. Mihovilu još u 6. stoljeću, ili dolazi do rededikacije s dolaskom benediktinaca i pregradnjom u 9. stoljeću. Upravo zbog navedenih nedorečenosti, obradila sam ove dvije značajne bokeljske crkve unutar korpusa potencijalnih crkvi.

O konavoskoj **crkvi sv. Mihovila u Pridvorju kod Mihanića** vrlo je malo objavljenih podataka. Badurina je široko datira u 12./13. stoljeće i tek usputno navodi da je barokizirana.¹³³ Prve dvije dubrovačke crkve, **sv. Mihajlo de labis** i **sv. Mihajlo Anđel**, spominju se samo u pisanim izvorima koje je sakupio i objavio Luka Beritić, pri čemu je 1345. *ante quem* za prvu, a 1281. za drugu.¹³⁴ Dakako, moguće je da su obje crkve mnogo starije od 13. i 14. stoljeća, no gotovo ništa nije preostalo od njihovih struktura što bi omogućilo detaljniju argumentaciju: sv. Mihajlo *de labis* (sv. Lucija nakon 1501.) uništen je u potresu 1667., a sv. Mihajlo Anđel uz samostan dominikanki nestao je pri korjenitoj urbanističkoj rekonstrukciji tog dijela Dubrovnika također nakon potresa.¹³⁵

¹³⁰ D. Preradović, 130.

¹³¹ Meri Zornija, „Ranosrednjovjekovna skulptura“, 69, 71-72; Marinko Tomasović, „Katedrala sv. Tripuna u Kotoru i benediktinska crkva sv. Mihovila na Prevlaci kod Tivta – primjedbe uz porijeklo oblika i datiranje“, *Opuscula archaeologica* 37/38 (1) (2014.), 276-277.

¹³² D. Preradović, „Le culte et l'iconographie de l'archange Michel“, 131.

¹³³ Anđelko Badurina, *Hagiotopografija Konavala; zbornik radova. Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1998.), 257.

¹³⁴ Luka Beritić, „Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 10 (1956.): 53-54, 76-77.

¹³⁵ Prema dokumentu iz 1345. sv. Mihajlo *de labis* bio je smješten uza same zidine, na hridi prema moru, što svakako odgovara garganskom principu ubikacije arhanđelovih crkvi – blizu mora, na povišenom – štoviše, bila je inkorporirana u zidine okrenute prema pučini i time dobila strateški značaj. Takav princip ubikacije crkve odgovara arhanđelovoj zaštitničkoj ulozi. Ipak, budući da nam nije znano u kojem je razdoblju nastala sama crkva, nije moguće ulaziti u detalje povijesti kulta u Dubrovniku. Vidi: Ibid, 53-54.

Unatoč nedostatku kako pisanih tako i arheoloških izvora, smatram da sama pozicija crkvi u urbanom tkivu Dubrovnika svjedoči u korist njihovom mnogo ranijem postanku: nalaze se unutar srednjovjekovnih zidina, štoviše, sv. Mihajlo *de labis* bio je inkorporiran u same zidine te okrenut prema pučini u službi zaštitnika grada – *custosa*. Samostansku crkvu sv. Mihajla Anđela Beritić ubicira u urbano tkivo Dubrovnika, na područje koje se danas naziva Gundulićeva poljana. U darovnici iz 1283. spominje se kao samostan *sancti Michaelis monialum*, prema čemu znamo da je i prije dominikanki samostan očito pripadao nekom ženskom redu.¹³⁶ Također treba naznačiti da se u pojedinim izvorima navedeni samostan naziva samo *od Anđela*.¹³⁷ Nažalost, zbog nedostatka izvora, nije moguće utvrditi u kojem su razdoblju ove dvije crkve podignute, odnosno kada kult sv. Mihajla dolazi u Grad.

Nasuprot dvjema urbanim crkvama, sv. Mihajlo *in arboribus* te crkva na području Šumeta pripadale su području Astoreje.¹³⁸ **Sv. Mihajlo *in arboribus*** na području **Lapada** spominje se u izvorima, kako navodi Josip Lučić, 1283.¹³⁹ Lučić također navodi da je uz ovu crkvu bilo groblje.¹⁴⁰ Druga arhanđelova crkva na području Astoreje nalazi se na **lokalitetu Sv. Mihajlo u Gornjoj Čajkovici – Šumetu** (na širem području Rijeke dubrovačke). Prilikom arheoloških iskapanja na srednjovjekovnoj nekropoli stećaka nađena je „ranosrednjovjekovna predromanička crkva“ za koju je voditelj iskapanja, Zdenko Žeravica, zaključio da je bila posvećena arhanđelu jer i lokalitet nosi isto ime.¹⁴¹ Unutar ranosrednjovjekovne crkve koja je bila pregrađena u kasnom srednjem vijeku nađen je dislocirani stećak datiran u sam kraj 12. ili u 13. stoljeće, ali i fragmenti ranijeg stećka za koje Z. Žeravica pretpostavlja da su istovremeni ranosrednjovjekovnoj crkvi.¹⁴² Nije moguće utvrditi je li ranosrednjovjekovni titular bio istovjetan kasnosrednjovjekovnom.

Sutmiho na hridinama Biga na otoku Šipanu jednobrodna je crkva s polukružnom apsidom datirana vrlo široko u 6. ili 7. stoljeće, a pregrađena krajem srednjega vijeka.¹⁴³ Dva su temeljna problema zbog kojih je ova crkva svrstana u ovaj korpus: može li se *eccl. S. Michelis de Jupana*,

¹³⁶ L. Beritić, „Ubikacija“, 76.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Josip Lučić, *Povijest dubrovačke Astoreje*, (Dubrovnik: Matica Hrvatska, 1970.), 11.

¹³⁹ Idem, 20.

¹⁴⁰ Idem, 23-24.

¹⁴¹ Zdenko Žeravica, „Lokalitet: Sv. Mihajlo“, *Hrvatski arheološki godišnjak 1/2004.* (2005.), 254-256.

¹⁴² Idem, 256.

¹⁴³ Igor Fisković, „Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu“, *Prilozi povijest umjetnosti u Dalmaciji* 18 (1970.), 9, 12.

koja se u pisanim izvorima spominje tek 1282., identificirati s crkvom na hridinama Biga, a ukoliko može, je li moguće utvrditi kontinuitet titulara iz 6. ili 7. stoljeća?¹⁴⁴ T. Marasović identificira upravo crkvu na hridinama s titularom spomenutim u izvoru iz 1282., no ne podastire argumente za to.

Ovakav zaključak nije nelogičan, napose ako se uzme u obzir posredni dokaz: geostrateški položaj crkve. Smještaj crkve na isturenom dijelu otoka i s pogledom na okolni akvatorij daje joj stratešku važnost i može ukazivati s jedne strane na garganski prijenos kulta. S druge strane, sve utvrde i crkve bizantskog *limesa maritimus* izgrađene su na uzvisinama i isturenim dijelovima otokā, a nisu sve bile posvećene sv. Mihovilu. Sekundarni dokazi, dakle, nemaju dovoljnu eksplanatornu moć da bih ovu crkvu bezrezervno uvrstila u korpus potvrđenih (analiziranih) crkvi.

Na otočiću **Palagruži** danas se nalaze, uz svjetionik iz autrougarskog razdoblja, i ostaci Diomedovog svetišta iz 6. stoljeća pr. Kr. te kasnoantičke rimske utvrde iz 4. stoljeća s cisternom, nekoliko grobova, apsida ranosrednjovjekovnog crkvenog objekta te ostaci **crkvice sv. Mihovila**. Branko Kirigin i Tea Katunarić zaštitnim iskopavanjima izvršenima 1996. pronašli su ostatke jedne crkvene strukture na zaravni Salamandrija za koju su zaključili da je iz 19. stoljeća, no također su naveli da nisu pronašli i drugu, raniju crkvu čije su ostatke vidjeli Marchesetti i Burton 1876., te Ivo Rubić pedesetak godina kasnije.¹⁴⁵ I. Ostojić upozorio je da na otoku nikako nije mogao postojati benediktinski samostan, odnosno da navedena omanja crkva nije mogla biti samostanska.¹⁴⁶

Kasnije su Kirigin i skupina arheologa vršili daljnja iskopavanja na Salamandriji (nekoliko kampanja od 2002. do 2012.), te su revidirali svoje ranije zaključke, koje sažima Vedran Barbarić i koristi ih u prilog svoje hipoteze o postojanju crkve sv. Mihovila na Palagruži u 9. stoljeću.¹⁴⁷ Naime, Barbarić navodi tri argumenta u prilog ranosrednjovjekovnoj fazi crkve sv. Mihovila: a) apsida uz istočni zid kasnoantičke utvrde nije istovremena utvrda, što je vidljivo iz ostataka mozaičkog poda ugrađenih u zidnu strukturu apside, b) u prostoru crkve, te uz južni vanjski zid

¹⁴⁴ T. Marasović navodi da je J. Lučić dvojio odnosi li se *de Jupana* na crkvu na Veljem Vrh u ili na onu na hridinama Biga. Vidi: T. Marasović, *DP IV*, 205. Zbog navedenoga postaje jasno zašto je A. Badurina u *Hagiotopografiji Hrvatske* naveo postojanje titulara sv. Mihajla na lokalitetu Velji Vrh (vidi potpoglavlje 3.1.).

¹⁴⁵ Branko Kirigin i Tea Katunarić, „Palagruža – Crkva sv. Mihovila. Izvještaj sa zaštitnih iskopavanja 1996.“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 94 (2001.), 297-299, 307.

¹⁴⁶ I. Ostojić, *Benediktinci II*, 1964., 390.

¹⁴⁷ Vedran Barbarić, „Rimski svjetionik i stara crkva sv. Mihovila na Palagruži“, *VAHD* 110-2 (2017.), 627-629.

nađena su ukupno četiri ukopana tijela, jedno u prostoru pred apsidom (11.-13. stoljeće), tri s vanjske strane (dva iz 9.-11. stoljeća i još jedno nakon 17. stoljeća), c) uljanica iz razdoblja ranog srednjeg vijeka (9.-11. stoljeće) i zlatni novac (11. stoljeće).¹⁴⁸

Barbarić smatra da je najlogičnije zaključiti, iako nemoguće kategorički tvrditi, da je crkva postojala već u 9. stoljeću, i to vrlo vjerojatno od razdoblja kad su Bari i Taranto oslobođeni od pustošenja Saracena (nakon 876.). Naime, otada se ponovno intenzivira promet Jadranom, a napose na Monte Sant' Angelo, koji je iz gore navedenog razloga bio nedostupan hodočasnicima.¹⁴⁹

Sjevernije od Palagruže, nedaleko naselja **Gornji Humac na otoku Braču**, nalazi se **crkva sv. Mihovila** koja je služila je kao župna crkva dvaju, danas ugaslih, srednjovjekovnih slavenskih naselja, Pothuma i Razdajina.¹⁵⁰ A. Badurina je smješta u 12. ili 13. stoljeće, vrlo vjerojatno temeljem tipologije. Naime, riječ je o manjoj crkvi pravokutne osnove s romaničkim obilježjima: polukružnom apsidom iznutra, a kvadratičnom izvana, bačvastim svodom te dubokom nadstrešnicom na pilonima ili plitkim trijemom nad ulazom. Pretpostavljam da je Badurina uzeo rano 12. stoljeće kao donju kronološku granicu za sv. Mihovila po uzoru na skupinu crkvi na istočnom dijelu otoka slične tipologije, kojima je kronološki na čelu sv. Juraj u Straževniku (AQ 1111.).¹⁵¹ Te crkve imaju zvonik na preslicu, bačvasti svod, polukružne apside (u ovom slučaju samo iznutra) i malih su dimenzija.

Duško Kečkemet, veliki poznavatelj bračke kulturne baštine, ovu crkvu smješta u 13. ili 14. stoljeće, a V. Barbarić i L. Ursić u kulturnom vodiču o otoku Braču također preuzimaju ovu dataciju.¹⁵² U svom samostalnom istraživačkom radu, V. Barbarić revidira dataciju sv. Mihovila i određuje je ju kao jednu od crkvi diljem Brača koje su znakovi kristijanizacije slavenskog življa tijekom 11. i 12. stoljeća.¹⁵³

¹⁴⁸ Idem, 628-629.

¹⁴⁹ Idem, 631.

¹⁵⁰ Vedran Barbarić i Lino Ursić, *Sakralna baština otoka Brača: kulturno-turistički vodič*, (Split: TZ Splitsko-dalmatinske županije, sine anno), 37.

¹⁵¹ Dataciju ove crkve A. Badurine vidjeti u tablici C u Dodacima. T. Marasović navodi da je zvonik na preslicu crkve sv. Jurja vrlo vjerojatno istovremen crkvi te stoga uzima 1111. kao *ante quem* za takav tip crkve. Vidi: T. Marasović, *DP III*, 562-563.

¹⁵² Duško Kečkemet, *Brač: vodič kroz povijest i kulturnu baštinu*, (Split: Marjan Tisak, 2007.), 65.; V. Barbarić i L. Ursić, *Sakralna baština*, 37.

¹⁵³ Vedran Barbarić, „Kontinuitet svetih mjesta u prostoru otoka Brača“, *Brački zbornik 24* (2018.), 192.

Dva su razloga zbog kojih se crkva sv. Mihovila kod Gornjeg Humca ipak našla u ovom korpusu. Prema V. Barbariću nisu vršena arheološka sondiranja i iskapanja na ovom lokalitetu koja bi mogla pomoći pobliže odrediti dataciju crkve.¹⁵⁴ Potom, temeljem same tipologije – napose zvonika na preslicu – nije moguće kategorički dokazati ili osporiti raniju ili kasniju dataciju.

Nasuprot otoka Brača, na širem splitskom području kao i u makarskom primorju nalazi se značajan broj crkvi posvećenih sv. Mihovilu. Većini je moguće utvrditi barem stoljeće izgradnje, ako ih se već ne može pobliže datirati, no ipak ih postoji nekoliko čija kronološka ili tipološka situacija nije posve jasna. Od juga prema sjeveru to su: grobljanska crkva u brdu iznad Igrana, omiška župna crkva, crkva na Gračiću u Žrnovnici, crkva *ad Dianam* na rtu Marjana te crkva na području solinskog amfiteatra.

Sv. Mihovil u Igranima u literaturi se javlja kao pseudobazilikalna, jednobrodna i dvotravejna crkva, datirana na temelju tipologije u 11. ili 12. stoljeće, a koja pripada skupini crkava na prostoru Neretvanske kneževine uz sv. Stjepana u Pučišćima, sv. Ivana Krstitelja u Bolu, sv. Ivana Krstitelja u Starom Gradu na Hvaru, sv. Nikolu na otoku Sušcu i sv. Andriju u Baćini.¹⁵⁵ O njoj nema spomena u sačuvanim srednjovjekovnim izvorima, a prvi je takav spomen iz 1633. godine.¹⁵⁶

Marinko Tomasović upozorio je na jedan propust u sagledavanju kronologije ovog spomenika. Naime, on napominje da nijedan istraživač grobljanske crkvice u Igranima nije uočio važan detalj: „tvrđnju S. Zlatovića kako su pučki poglavari godine 1712. svjedočili kako su je [crkvu Sv. Mihovila], uz još neke crkve, 'iz temelja načinili'.“¹⁵⁷ Ukratko, ne možemo sa sigurnošću znati je li pregradnja koja se zbila 1712. tipološki faksimil ranije gradnje jer se na temelju Zlatovićevog lakonskog izvještaja ne razaznaje u kakvom je stanju bila crkva prije negoli su je 'iz temelja načinili'. Arheološki nalazi svjedoče o postojanju kvadratične apside ispod današnje crkve, no taj detalj ne može biti dovoljan za čvrste zaključke.

¹⁵⁴ Temeljem na pisanoj korespondenciji s V. Barbarićem koji se bavi bračkim crkvama (siječanj 2020.), a pritom mu i zahvaljujem na pomoći i savjetima.

¹⁵⁵ Tomislav Marasović, „Ranosrednjovjekovne crkve pseudobazilikalnog tipa u Dalmaciji“, *Archaeologia Adriatica II* (2008.), 556-558.; Pavuša Vežić, „Ranoromaničke crkve Makarskoga primorja“, *Makarsko primorje* 4 (1999.).

¹⁵⁶ Marinko Tomasović, „Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju (pitanje kontinuiteta iz antike u srednji vijek“, *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno - arheološka baština, 1, Radovi Znanstvenog skupa 3.- 6. studenoga 2009.* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010.): 217.

¹⁵⁷ Idem, 173.

Omišku župnu crkvu sv. Mihovila smjestila sam u ovu kategoriju jer se prvi put spominje u pisanim izvorima 1282., ali nemamo mnogo podataka o njezinom izvornom izgledu, kao ni približnu dataciju, pa tako ne možemo zaključiti u kojem se razdoblju kult formira u ovoj zajednici.¹⁵⁸ Don Slavko Kovačić donosi zanimljivu pretpostavku o korijenima arhanđelovog kulta na ovom području. Smatra da su Omišani, poznati po gusarstvu i ratobornom duhu, štovali sv. Mihovila upravo kao vođu nebeskih četa i svoga zaštitnika u boju, a da su ga donijeli u Omiš iz svetišta na Monte Garganu s kojim su imali kontakta tijekom svojih gusarskih pohoda na južnu Italiju.¹⁵⁹ Bit će potrebna detaljna arheološka istraživanja ispod današnje crkve da bi se rasvijetlila kronologija omiške crkve.

Sjeverno od Omiša, na južnim padinama Mosora, nad dolinom rijeke Žrnovnice nalazi se **crkva sv. Mihovila na Gračiću**.¹⁶⁰ Gotička struktura koju danas možemo vidjeti najvjerojatnije datira iz 13. ili 14. stoljeća, a T. Marasović dataciju ranije građevinske faze u 7. ili 8. stoljeće temelji na analizi ulomka pluteja i nadvratnika ugrađenih u gotičku crkvicu, dok Dražen Maršić navodi ranokršćansku genezu istog tog nadvratnika (6. stoljeće).¹⁶¹ Crkva se, nažalost, ne spominje u srednjovjekovnim izvorima te nije poznato u kojem je razdoblju posvećena sv. Mihovilu.¹⁶²

Ova se crkva našla na popisu potencijalnih zbog velike važnosti koju je položaj Gračić imao kroz povijest: bio je „izrazito dominantan i u vojnom pogledu važan“.¹⁶³ Kada bi geostrateški položaj bio dovoljna indikacija za identifikaciju titulara, upravo bih zbog te vojno-strateške važnosti Gračića pretpostavila barem ranosrednjovjekovnu (ako ne i raniju) genezu sv. Mihovila na tom lokalitetu. Nažalost, arheološka istraživanja ispod gotičke crkve još nisu provedena te zbog toga nije moguće utvrditi tipologiju i vrijeme postanka ranije crkve, kao ni kronologiju titulara.

Na redu je crkva koja se nalazila na užem splitskom području, ali izvan urbanog tkiva srednjovjekovnog splita. **Sv. Mihovil na rtu Marjana** u pisanim izvorima prvi puta spominje se

¹⁵⁸ Slavko Kovačić, „Nadžupska crkva sv. Mihovila u Omišu“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 33/1 (1992.), 220, 229.

¹⁵⁹ Idem, 220.

¹⁶⁰ Gračić nije selo, nego lokalitet koji se nalazi oko 4km od ušća rijeke Žrnovnice, a poznat je po tome što je „najznačajniji arheološki lokalitet u Žrnovnici“ na kojem se arheološki utvrdio kontinuitet naseljavanja od prapovijesti, preko antičkog i kasnoantičkog do ranosrednjovjekovnog i kasnosrednjovjekovnog razdoblja. Vidi: Dražen Maršić, „Novi nalazi s Gračića u Žrnovnici i pitanje ubikacije *Unione id est Musaro*“, *RffZd* 34 (21), 93-94.

¹⁶¹ Dražen Maršić, „Novi nalazi s Gračića“, 95, 100; T. Marasović, *DP III*, 441.

¹⁶² T. Marasović, *DP III*, 440.

¹⁶³ Dražen Maršić, „Novi nalazi s Gračića“, 94.

tek 1362. pod nazivom *ecclesia Sancti Michaelis de Puncta Sancti Georgij de Monte*.¹⁶⁴ T. Marasović identificira je kao ranosrednjovjekovnu građevinu koja je „[...] upisana unutar prostora antičkoga hrama“.¹⁶⁵ Prema arheološkim istraživanjima iz 1996., crkva sv. Mihovila stajala je posve usporedno crkvi sv. Jurja, odnosno usporedno s njezinim južnim zidom i odvojena od njega 2 metra, te je posve pratila perimetralne zidove Dijaninog hrama, uključujući i sjeveroistočni zid na kojem nije nađena apsida.¹⁶⁶

T. Marasović na temelju zatečenog stanja navodi da je crkva sv. Jurja iz ranog 9. stoljeća ranija od dviju crkvi te da je sv. Mihovil zauzeo prostor hrama tek naknadno, i to na temelju naziva samog lokaliteta po sv. Jurju i po spomenu crkve sv. Mihovila u izvoru iz 1419. kao *ecclesia Sti Michaelis supra Sto Georgio*.¹⁶⁷ Naime, prilog *supra* autor tumači kao kronološku odrednicu (kasniji), a ne prostornu (nad, iznad).¹⁶⁸ Argumentacija koja se oslanja na naizgled proizvoljno tumačenje prijedloga *supra* nije dovoljna za uspostavu kronologije kultova na rtu Marjana.

Ivan Basić, s druge strane, izvještava da drugi autori (F. Buškariol, M. Katić) osporavaju identifikaciju južnijeg, porušenog objekta s Dijaninim hramom.¹⁶⁹ Štoviše, F. Buškariol predlaže, između ostalog, da je današnja crkva sv. Jurja izvorno bila posvećena sv. Mihovilu, a da je južni objekt, navodni Dijanin hram, funkcionirao kao (vanjska) kripta posvećena sv. Jurju, te je time oponašao princip po kojem je sagrađeno gargansko svetište.¹⁷⁰ Basić upozorava da su na navedenom lokalitetu svakako morale postojati odvojene dvije crkve budući da se u izvorima spominju i njihovi beneficiji odvojeno.¹⁷¹

Budući da je na temelju dostupnih izvora nemoguće utvrditi kronologiju kultova na rtu Marjana, crkvu sv. Mihovila obradila sam u sklopu korpusa potencijalnih crkvi. Ipak, u jednome se priklanjam Buškariolovoj interpretaciji: položaj i bukolički ambijent u koji se smjestila crkva sv. Mihovila na rtu Marjana evociraju garganski tip svetišta.¹⁷² Valja primijetiti da se druge crkve

¹⁶⁴ Marasović, *DP III*, 386.

¹⁶⁵ Idem, 388.

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ T. Marasović, *DP III*, 386, 388.

¹⁶⁸ Idem, 386.

¹⁶⁹ Ivan Basić, „Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranog srednjeg vijeka“, doktorska disertacija (Zagreb: Filozofski fakultet, 2013.), 465.

¹⁷⁰ Frane Buškariol, „Marginalija uz crkvu sv. Mihovila u Splitu“, *Kulturna baština 18* (1988.), 22.

¹⁷¹ I. Basić, „Poleogeneza Splita“, 465.

¹⁷² F. Buškariol, „Marginalija“, 17.

sv. Mihovila na splitskom području mogu datirati u kraj 8. i u 9. stoljeće (Poljud; obala; Bambina Glavica), u vrijeme kad se karolinški utjecaj očituje i u bizantskim gradovima – štoviše, memorijalni karakter kulta očituje se tek u vrijeme karolinškog utjecaja (Poljud; obala). Za razliku od njih, crkva na rtu Marjana svojim obilježjima upućuje na Gargano, a moguće i time na postanak raniji od 9. stoljeća koji joj je dodijelio T. Marasović.

Crkva sv. Mihovila na području amfiteatra u Solinu našla se na ovom popisu budući da joj je *ante quem* 12. stoljeće, no nažalost, njezinih ostataka nema ili nisu ubicirani, pa se prema tome ne može zaključiti u kojem razdoblju kult sv. Mihovila dolazi na područje Solina.¹⁷³

Dalje prema sjeveru, kod Starog Trogira, nalazi se **otočić Arhanđel** na kojem se nalaze ruševine, pretpostavlja se, **istoimene crkve**.¹⁷⁴ O Arhanđelovoj crkvi zna se vrlo malo: pripadala je benediktincima, ali nije bila samostanska crkva.¹⁷⁵ Danas je u ruševnom stanju, no 1964. izrađene su fotografije prije njezinog rušenja na kojima se može vidjeti da je to bila jednobrodna građevina s niskom polukružnom apsidom na istoku i masivnim zvonikom u osi na zapadu. Ostojčić je smatrao da je masivni zvonik služio u obrambene svrhe.¹⁷⁶

Tipološki ova crkva nalikuje sv. Vidu kod Dobrinja na Krku, sv. Ivanu u Banjevcima, sv. Bartolu u Petračanima i sv. Petru u Morpolači: sve su, naime, jednobrodne crkve s polukružnom apsidom i masivnim aksijalnim zvonikom.¹⁷⁷ T. Marasović datirao ju je u 11. stoljeće na temelju navedenih tipoloških oznaka.¹⁷⁸ Budući da naše znanje o crkvi na otočiću Arhanđelu uvelike ovisi o fotografijama iz 1964., dok se ne izvrše arheološka istraživanja na tom lokalitetu, teško je

¹⁷³ T. Marasović, *DP I*, 171.

¹⁷⁴ U ovom slučaju ne smatram potrebnom zadržku spram ovakve pretpostavke o titularu budući da je mnogo vjerojatnije da je crkva bila posvećena arhanđelu Mihovilu negoli arhanđelu Gabrijelu iako obojica nose istu titulu. Popularnost sv. Mihovila među istočnojadranskim benediktincima u srednjem vijeku nadmašuje gotovo sve svece osim Bogorodice i sv. Petra. Usp.: Ivan Ostojčić, *Benediktinci II*, 15, 17.

¹⁷⁵ Ostojčić spominje pronalazak ostataka isključivo gospodarskih zgrada na otočiću, ne i samostana. Vidi: Idem, 276.

¹⁷⁶ Idem, 276.

¹⁷⁷ Kao lokalne varijante, one evociraju dobro poznato rješenje zapadnog zdanja koje se u Dalmaciji javlja tijekom 11. i 12. stoljeća (sv. Lovre u Zadru) te ih je na temelju toga moguće datirati u 12. ili najkasnije u 13. stoljeće. Usp.: Miljenko Jurković, „Uloga Zadra, Clunyja i kneževa Frankopana u promociji romanike na otoku Krku“, u *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji u svibnju 1992. posvećenog djelu prof. dr. Radmile Matejčić* (Rijeka: Pedagoški fakultet, 1993.), 180; Miljenko Jurković, „Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu“, *SHP* 20 (1990.), 205. Za crkve u Ravnim Kotarima, vidi: Ivo Petricioli, „Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju“, *Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik I* (Benkovac, 1987.), 116-118.

¹⁷⁸ Marasović, *DP III*, 504.

zaključiti je li crkva ispočetka imala aksijalni zvonik ili ga je naknadno dobila, poput crkve sv. Mihovila u Miranju (u vrijeme turskih ratova).

Iduća crkva u nizu – **sv. Mihovil u Vukšiću**, između Šibenika i Benkovca – tipološki stoji uz crkvu na otočiću Arhandelu. Naime, kako sam već istaknula, i ona predstavlja inačicu jednobrodne crkve s polukružnom apsidom i aksijalnim zvonikom. Prema sažetom objašnjenju I. Petriciolija, crkve poput ove u Vukšiću, te sv. Ivana u Banjevcima, čiji su zvonici u ravnini s perimetralnim zidovima crkve, treba datirati u 13. stoljeće, a one čiji su zvonici uži od širine zidova crkve, vrlo vjerojatno su starijeg postanka.¹⁷⁹ A. Badurina ju je pak datirao u 12. ili 13. stoljeće, zbog čega sam crkvu i smjestila u ovaj korpus. Naime, bez detaljnijeg istraživačkog rada na svakoj od crkvi koje pripadaju ovom tipu, smatram ispravnijim dati im širi vremenski okvir.

Zadarska crkva sv. Mihovila, nalazi se na samom poluotoku, dvije insule sjeverozapadno od Kopnenih vrata, a danas pripada franjevcima trećoredcima. Preuređena je u neogotičkom stilu, a uz nju se nalazi i franjevački samostan. Sam T. Marasović ne donosi ništa više o njoj osim ubikacije i datacije u 9. stoljeće.¹⁸⁰ Kod Carla F. Bianchija nailazimo na podatak da je u Zadru postojala crkva sv. Mihovila koja je u vrijeme nadbiskupa Lampredija (1154.-1179.) uzdignuta na rang zborne crkve.¹⁸¹ Štoviše, Bianchi tvrdi da je crkva mnogo starija od 12. stoljeća te je datira u 10. stoljeće.¹⁸² Ranosrednjovjekovna faza nije detaljno obrađena kod domaće struke budući da se iskapanja ispod gotičke crkve nisu vršila.¹⁸³

Titular **sv. Mihovila u Ninu** T. Marasović datira u 9. stoljeće. Takva datacija vrlo se vjerojatno temelji na povezanosti kasnosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila, koja se do početka 20. stoljeća nalazila nad ruševinama antičkog hrama, i slavnog epigrafičkog natpisa koji spominje opata Teudeberta u vrijeme kneza Branimira iz zadnje četvrtine 9. stoljeća koji je bio ugrađen u njezine zidove.¹⁸⁴ N. Jakšić drži da naslovnik kasnosrednjovjekovne crkve – sv. Mihovil – upućuje na izvornog naslovnika ranosrednjovjekovne crkve koja je pripadala benediktinskoj opatiji sv. Ambroza, a takvom tumačenju prilaže činjenicu da su u njezine zidove ugrađeni fragmenti

¹⁷⁹ Ivo Petricioli, „Spomenici romaničke i gotičke arhitekture“, 117-119.

¹⁸⁰ T. Marasović, *DP I*, 171.

¹⁸¹ Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana I* (Zadar: Tipografia Woditzka, 1877.), 356-359. Doduše, Bianchi navodi da se to dogodilo 1150., što je u raskoraku sa činjenicom da je 1154. Zadar postavljen na rang nadbiskupije.

¹⁸² *Idem*, 356.

¹⁸³ Ovom prilikom zahvaljujem prof. Vežiću na svesrdnoj pomoći i detaljnim informacijama o mogućoj kronologiji crkve sv. Mihovila u Zadru. On drži da Bianchi nije izmišljao izvore, no nesreća je u tome što ih nije navodio.

¹⁸⁴ T. Marasović, *DP II*, 188; I. Ostojić, *Benediktinci II*, 100.

Teudebertovog posvetnog natpisa.¹⁸⁵ Na nesreću, upravo onaj dio posvetnog natpisa arhitrava oltarne ograde koji bi nam otkrio naslovnika crkve koju je opat Teudebert dao načiniti nije vidljiv.¹⁸⁶

Usto, Ivo Petricioli napominje, na temelju izvještaja C.F. Bianchija, da „su je [crkvu sv. Mihovila] Ninjani na tome mjestu sagradili nakon rušenja grada, namjesto neke druge crkve sv. Mihovila koja se drugdje nalazila“.¹⁸⁷ Majda Dadić dodaje da se na lokalitetu gdje se nalazila kasnosrednjovjekovna crkva sv. Mihovila, na kojem se danas mogu vidjeti ostaci rimskog hrama, ne nalaze drugi predromanički elementi doli spomenutog Branimirovog natpisa.¹⁸⁸ Time, dakle, dolazim do zaključka da sv. Mihovil u ranosrednjovjekovnom Ninu nije služio kao supstitut pretkršćanskim božanstvima. Iako je na nekom lokalitetu u Ninu postojala starija crkva sv. Mihovila, o njoj nemamo više podataka od onoga što donosi C.F. Bianchi te nije moguće zaključiti u kojem je točno razdoblju nastala, koju je funkciju imala i kakvu ulogu je sv. Mihovil nosio u kontekstu ranosrednjovjekovnog Nina.

Prema sjeveru dolazimo do otoka Paga na kojem se nalazi **crkva sv. Mihovila u Novalji**, točnije u uvali Mihovilje. A. Badurina je smješta na lokalitet Šankovi Stani i datira je u 12. ili 13. stoljeće.¹⁸⁹ Za novaljsku crkvu takva datacija može biti posve razumljiva budući da je riječ o ostacima jednobrodne crkve s plitkom polukružnom apsidom romaničkog načina gradnje uslojenim tesancima.¹⁹⁰ Emil Hilje napominje da je od izvorne strukture preostala jedino apsida, stoga je teško razaznati je li riječ o ranijoj ili kasnijoj romaničkoj strukturi.¹⁹¹

Na Pagu se spominje još jedna **crkva sv. Mihovila**, i to **kod naselja Gorica**, na potezu između Paga i Dinjiške. Prvi spomen ove crkve datira u 1290., no Miljenko Jurković drži da je crkva mnogo ranija na temelju duboke potkovaste apside, opisuje je kao predromaničku, ali ne nudi čak

¹⁸⁵ Nikola Jakšić, *Nin. Prva hrvatska biskupija*, (Split: MHAS, 1997.), 26. Za sadržaj natpisa i tumačenje, vidi: Vedrana Delonga, „Nin, crkva sv. Mihovila“, *Hrvati i karolinzi*, katalog (Split: MHAS, 2000.), 292-294.

¹⁸⁶ V. Delonga, „Nin, crkva sv. Mihovila“, 293.

¹⁸⁷ Ivo Petricioli, „Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka“, *Acta Instituti Academiae jugoslavicae scientiarum et artium in Zadar* 16-17 (1969.), 336.

¹⁸⁸ Majda Predovan, „Ranosrednjovjekovna arheološka topografija Nina i okolice“, magistarski rad (Zagreb: Filozofski fakultet, 2008.), 64.

¹⁸⁹ Tablica C, Dodaci (prema *Hagiotopografiji Hrvatske*). Šankovi Stani nalaze se na poluotoku Lunu, nedaleko od Novalje, na području gdje su u srednjemu vijeku Rabljani vodili stoku na ispašu. Vidi: Miljenko Jurković, „Romanička sakralna arhitektura“, 53.

¹⁹⁰ Emil Hilje, „Spomenici povijesnoga graditeljstva na otoku Pagu“, *Toponimija otoka Paga* (Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja, 2011.), 114.

¹⁹¹ Ibidem.

ni širu dataciju.¹⁹² Budući da Jurković naziva crkvicu sv. Mihovila dominijalnom crkvom, te za takve crkve navodi da su nicala oko solana na posjedima koje su Zadrani imali na Pagu, svakako je ne bih datirala prije 1071., kad južni dio Paga potpada pod zadarsku vlast.¹⁹³

Posljednje u ovom korpusu tri su istarske crkve: sv. Mihovil u Pićnu, sv. Mihovil u Srbanu kraj Nove Vasi i sv. Mihovil u Poreču na Predolu. Pićansku crkvu A. Badurina datira u 12., a srbansku u 12. ili 13. stoljeće.¹⁹⁴ Crkvu na Predolu A. Šonje datira u 12. stoljeće.

Grobljansku crkvu sv. Mihovila u Pićnu Damir Demonja opisuje kao romaničku na temelju tipologije – polukružne apside, uže od širine broda i niže od njega, jednobrodnosti, manjih dimenzija i načinom gradnje zidova (lomljencima u nepravilnim nizovima) – no ne usuđuje se datirati je pobliže.¹⁹⁵ Sličan problem nalazimo i kod crkve sv. Mihovila u borutskom naselju Moloni koju R. Matijašić datira u 13. stoljeće, ali je naziva romaničkom. Na sličan problem naišla sam kod analize crkve sv. Mihovila u Borutu, no ipak sam je odlučila uvrstiti u korpus izostavljenih crkvi na temelju Matijašićeve datacije u 13. stoljeće. U slučaju pićanske crkve, njezine tipološke karakteristike svjedoče o romanici, no nije posve jasno je li riječ o romanici 12. ili 13. stoljeća.

Crkva sv. Mihovila na groblju u Srbanima kraj Nove Vasi prethodnica je istoimene crkve u Novoj Vasi iz 1540., a datirana je široko u 12. ili 13. stoljeće.¹⁹⁶ **Crkva sv. Mihovila na Predolu u Poreču** spominje se prvi put u pisanim izvorima 1270., no A. Šonje smatra da je vjerojatno sagrađena u 12. stoljeću.¹⁹⁷ U 15. stoljeću je napuštena i biva prepuštena zubu vremena. Postoji još jedna crkva za čiju opstojnost znamo isključivo na temelju pisanih izvora. Riječ je o **samostanskoj crkvi sv. Mihovila kod Pazina** čiji je *ante quem* 1178., no ne postoje arheološki ostaci na temelju kojih bismo je pobliže datirali. Ante Šonje smatra da je pripadala valu

¹⁹² Miljenko Jurković, „Romanička sakralna arhitektura“, 54, 56, 235-236.

¹⁹³ Kralj Petar Krešimir IV 1071. darovao je sjeverni dio otoka Rabljanima, a južni je pripao Zadranima. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=46105>, pristupljeno 17. rujna 2019. u 22:00.

¹⁹⁴ Vidjeti Tablicu C u Dodacima.

¹⁹⁵ Damir Demonja, „Istarske romaničke jednobrodne crkve s istaknutim apsidama“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 23 (1999.), 22.

¹⁹⁶ Rino Cigui, *Vertenoglio*, bez stranice.

¹⁹⁷ Ante Šonje, *Crkvena arhitektura*, 168. Šonje je nažalost ne ubicira točno, stoga je za točnu ubicaciju potrebno konzultirati projektnu dokumentaciju za potrebe rekonstrukcije stambene zgrade na k.č. 128, 129 i 130 (prema K.O. Poreč), što se odnosi na ugao Eleuterijeve ulice i Dekumana. Zahvaljujem Kristini Gergeti, bivšoj djelatnici K.O. Pula za ove vrijedne podatke.

novooizgrađenih reformiranih samostana (sv. Mihovil na Limu, sv. Mihovil kod Bala, sv. Petar i Mihovil na Krasu), no to nije dokazivo.¹⁹⁸

Istarskim crkvama zaključujem analizu korpusa potencijalnih crkvi, uz napomenu da je potrebno još mnogo rada i istraživanja, napose arheoloških i konzervatorskih izvješća lokalnih konzervatorskih odjela. Ovaj bi korpus mogao u budućnosti poslužiti kao polazna točka jednom ozbiljnijem i sustavnijem istraživanju.

3.3. Nepotvrđene crkve

Korpus nepotvrđenih crkvi sastavljen je na temelju crkvi koje se javljaju mahom u *Hagiotopografiji Hrvatske*, koje je A. Badurina datirao u razdoblje u opsegu ovoga rada, no o koje nisu objavljene u stručnoj literaturi ili ih nije bilo moguće ubicirati. Budući da združeni popis crkvi sv. Mihovila temeljim na Badurininim, Marasovićevim i Ostojićevim datacijama, bilo je nužno spomenuti svaku crkvu koja se nalazi na tom popisu, a da je datirana u razdoblje kojime se bavi ovaj rad. Takvih je crkvi ukupno petnaest, četiri s dubrovačkog područja (**Osojnik, Dobric; Dubrovnik, Pile; Župa Dubrovačka, Mlini; Lopud**), jedna otočna (**Lastovo**), dvije pelješke (**Trpanj; Trstenik**), tri na prostoru zadarskog zaleđa (**Vrana; Popovići; Visočane**), tri istarske (**Fuškulin, Mugeba; Ližnjan; Šterna**), te crkve u **Trilju i Klani**.¹⁹⁹

Dvije dubrovačke crkve nisam uspjela identificirati ni ubicirati (Osojnik i Pile), o lastovskoj, triljskoj, vranskoj, popovčanskoj, fuškulinskoj i pelješkim crkvama nisam uspjela naći relevantna istraživanja ili barem publikaciju s autorskim potpisom. I. Tomas navodi da lokalitet i ostaci crkve sv. Mihajla na Lopudu nisu istraženi, bez čega je zaista teško donijeti zaključak o barem približnom vremenu izgradnje, a samim time i o dolasku kulta sv. Mihajla na Lopud.²⁰⁰ Lopudski se sv. Mihajlo prvi puta u pisanim izvorima spominje tek 1281.²⁰¹

Crkvu u Ližnjanu A. Badurina datira u 12. stoljeće, a Ivan Grah navodi da je bila porušena 1957. i da je imala romaničke odlike, no kako nisam našla fotografije crkve prije rušenja ili drugu

¹⁹⁸ Ante Šonje, *Crkvena arhitektura*, 123. Za pisane izvore, vidi: Ivan Ostojić, *Benediktinci III*, 113.

¹⁹⁹ Žalim zbog nemogućnosti nalaska konzervatorskih ili arheoloških istraživanja o crkvama u ovom korpusu, no radujem se budućim istraživanjima manjeg geografskog obujma kojima će se detaljno moći posvetiti i ovim crkvama.

²⁰⁰ Zahvaljujem prof. Ivani Tomas na vremenu i korisnim informacijama i savjetima koje mi je ustupila o lopudskoj crkvi, kao i ostalim crkvama na Elafitima kojima se bavila u sklopu istraživanja za svoj doktorski rad.

²⁰¹ Josip Lučić, „Prinos građi o spomenicima Lopuda i Koločepa“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 16/1 (1966.), 202.

vrstu vizualnog svjedočanstva o izgledu crkve, odlučila sam je uvrstiti u ovaj korpus.²⁰² Crkvu u Šterni A. Badurina datira u 5./6. stoljeće, no nije jasno na temelju čega. Jedini podatak o crkvi našla sam u Istarskoj enciklopediji gdje se navodi da je na mjestu župne crkve iz 1750. prije stajala starija crkva.²⁰³ Crkvu u Mugebi kod Fuškulina A. Badurina datira u 11. ili 12. stoljeće, no danas crkva ima renesansno pročelje s preslicom, okulom u osi iznad vrata te dvama pravokutnim prozorima koji flankiraju vrata.²⁰⁴

Posljednja u ovom korpusu crkva je u Klani, na groblju. Badurina ne navodi dataciju ovog objekta, no kod Slavena Bertoše naišla sam sam usputni spomen ove crkve i dataciju u 9. stoljeće, no bez argumentacije.²⁰⁵

3.4. Korpus analiziranih crkvi

U ovome dijelu rada predstaviti ću crkve sv. Mihovila za koje sam utvrdila da pripadaju razdoblju između 6. i 12. stoljeća, i to prema geografskom području (Istra; Kvarner i sjeverna Dalmacija; srednja Dalmacija; dubrovačko područje), tipologiji, vremenu nastanka i funkciji.²⁰⁶ U Istri se nalazi sedam crkvi posvećenih sv. Mihovilu nastalih u razdoblju između sredine 6. i kraja 11. stoljeća: **sv. Petar i Mihovil na Krasu** (Savudrija), **sv. Mihovil *sotto terra*** kod Višnjana, **sv. Mihovil i Bogorodica** u Kloštru (Limska Draga), **sv. Mihovil kod Bala**, **sv. Mihovil banjolski** kod Vodnjana, **sv. Mihovil i Klement** na Velom Vrh u Puli i **sv. Mihovil u Zamasku**. Istra je zanimljiva po tome što je većina arhanđelovih crkvi iz navedenog razdoblja u funkciji glavne samostanske crkve (reformiranog) benediktinskog reda.²⁰⁷

Najranija od tih sedam crkvi je trobrodna troapsidalna crkva sv. Mihovila (sa svojom funerarnom kapelom sv. Klementa) na Velom Vrh u povrh Pule iz sredine 6. stoljeća, bizantskog

²⁰² Ivan Grah, *Crkva u Istri. Osobe, mjesta i drugi podaci porečke i pulske biskupije, stanje 1. lipnja 1998.* (Pazin: IKD Juraj Dobrila, 1999.), 99.

²⁰³ <http://istrapedia.hr/hrv/1053/sterna/istra-a-z/>, stranica posjećena 28. srpnja 2019. u 19:30.

²⁰⁴ Nažalost ni Marko Uhač (K.O. Pula) ni Kristina Gergeta (bivša djelatnica K.O. Pula) nisu mi mogli pomoći pri dataciji ove crkve budući da nitko iz K.O. Pula nije istraživao navedenu crkvu.

²⁰⁵ Slaven Bertoša, „Povijest Klane i okolice od najstarijeg doba do 20. stoljeća u svjetlu graničnih oznaka“, *Croatica Christiana Periodica* 39/69 (2012.), 164.

Za buduća istraživanja potrebno je pristupiti izvješćima s arheoloških i konzervatorskih kampanja riječkog konzervatorskog odjela. Pri pisanoj korespondenciji s riječkim K.O. nažalost nisam dobila mnogo podataka.

²⁰⁶ Poveznica na kojoj se mogu naći mapirane crkve:

<https://www.google.hr/maps/@43.910294,14.7330843,7z/data=!3m1!4b1!4m2!6m1!1s1MVTu-6xZFZhUA0a3Uzw8FvxuWRoy-0mZF?hl=es&authuser=0>

²⁰⁷ Tu se jedino ne može ubrojiti sv. Mihovil banjolski koji je najvjerojatnije služio kao hodočasnička crkva, ali ipak je semantički bio povezan s benediktincima. Detaljnije o sv. Mihovilu banjolskom u idućem poglavlju.

podrijetla.²⁰⁸ Potom je u doba franačke vladavine, prije 853., a možda već početkom 9. stoljeća, sagrađen samostan s jednobrodnom crkvom sv. Mihovila ukopanog svetišta, zbog čega dobiva nadimak *sotto terra*.²⁰⁹ Nakon stanke od gotovo dva stoljeća sagrađen je samostanski kompleks sv. Mihovila u Kloštru nad Limom, pri čemu je veća, jednobrodna jednoapsidalna crkva, sjevernim zidom prislonjena uz mnogo stariju i manju Bogorodičinu crkvu.²¹⁰

Postoji tipska sličnost crkve u Kloštru s crkvama sv. Mihovila kraj Bala i sv. Petra i Mihovila na Krasu na temelju čega ih je A. Šonje datirao u drugu polovinu 11. stoljeća kao crkve reformiranih benediktinskih samostana.²¹¹ Na samom kraju 11. stoljeća i prijelazu u 12. podignuta je relativno monumentalna crkva u malom srednjovjekovnom selu Banjole (kod današnjeg Vodnjana), tzv. sv. Mihovil banjolski.²¹² Posljednja u ovom nizu kapela je sv. Mihovila u Zamasku, podignuta u drugoj polovini 12. stoljeća, točnije 1178. godine. Ona svojim značajem odudara od spomenutih istarskih, mahom samostanskih crkvi jer je lokalnog značaja i tipološki i funkcijski pripada crkvicama kasnijeg razdoblja (pr. sv. Mihovil u Pićnu).²¹³

Od sedam navedenih, dvije su crkve bile monumentalne trobrodne građevine – sv. Mihovil na Velom Vrhui i sv. Mihovil Banjolski.²¹⁴ Sv. Mihovil *sotto terra* tipološki je vrlo neobična, ne samo zbog ukopanog svetišta na istoku, već i zato što je bila nepravilnog trapezoidnog oblika. Preostale tri samostanske crkve jednobrodne su građevine s jednom polukružnom apsidom na istoku. Kapela u Zamasku temeljito je preuređena 1900., a izvorna je građevina bila podignuta u gotičkom slogu.

Na području Kvarnera, koji je u ranom srednjem vijeku pripadao Dalmaciji, mnogo je manje crkvi posvećenih arhanđelu u usporedbi s ostalim regijama. Ukupno su dvije crkve posvećene sv. Mihovilu i obje su samostanske. Ranija, **susačka**, podignuta je u prvim desetljećima

²⁰⁸ Svjesna sam da postoje dvije struje u tumačenju datacije sv. Mihovila i Klementa: 'bizantska struja' koja datira crkvu sv. Mihovila u sredinu 6. stoljeća, a kapelu sv. Klementa u karolinško razdoblje i 'karolinška struja' koja obje građevine datira u kraj 8. stoljeća, odnosno uspoređuje ih s kompleksom Marije Velike u Balama. U poglavlju rasprave detaljno ću obraditi sve samostanske crkve, pa tako i ovu, te obrazložiti zašto se priklanjam bizantskom tumačenju.

²⁰⁹ I. Ostojić, *Benediktinci III*, 108-113; A. Šonje, *Crkvena arhitektura*, 81-83.

²¹⁰ Nikolina Maraković, „Zidno slikarstvo u Istri od 11. do 13. stoljeća. Revalorizacija lokalne umjetničke baštine u europskom kontekstu“, doktorska disertacija (Zagreb: Filozofski fakultet, 2009.), 25-26, 50.

²¹¹ A. Šonje, *Crkvena arhitektura*, 122-124; D. Demonja, „Istarske romaničke jednobrodne crkve“, 22-23.

²¹² Martina Barada i Sunčica Mustać, „Sv. Mihovil Banjolski – preliminarni rezultati istraživanja trobrodne bazilike“, *I. porečki susret arheologa – rezultati arheoloških istraživanja na području Istre* (Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, 2008.), 159.

²¹³ <http://istrapedia.hr/hrv/1401/zamask/istra-a-z/>, stranica posjećena 18. rujna 2019. u 19:53.

²¹⁴ Nije sigurno jesu li bile bazilike budući da nemamo podataka o elevaciji.

11. stoljeća i imala je dvojni titular (**sv. Mihovila i sv. Nikolu**), a **krčka crkva sv. Mihovila** je iz druge polovine 12. stoljeća.²¹⁵ O izgledu prve ne znamo mnogo jer se nije sačuvala, jedino je poznato da se nalazila na vrhu otoka, a datacija joj se temelji na sačuvanoj luneti i pisanim izvorima.²¹⁶ Krčka je crkva monumentalna trobrodna građevina s tri apside na začelju (danas nažalost nema bočnih apsida) i aksijalnim zvonikom na pročelju, a najvjerojatnije je bila podignuta sedamdesetih ili osamdesetih godina 12. stoljeća.²¹⁷ Potonja je izrazito zanimljiva jer je u srednjem vijeku bila smještena unutar gradskih zidina, točnije, vrlo blizu sjevernih gradskih vrata.²¹⁸

Na područje sjeverne Dalmacije, zaključno do desne obale rijeke Krke, uključujući i otoke, mapirala sam sedam crkvi, sagrađenih u razdoblju između 9. i 12. stoljeća od kojih su četiri bile povezane s benediktinskim samostanima. Od sjevera prema jugu tu su: **šesterolist u Pidrrazi kraj Zadra**, jednobrodna jednoapsidalna crkvice u **kaštelu sv. Mihovila na Ugljanu**, crkvice **sv. Mihovila** neznane tipologije kod **Nevidana na otoku Pašmanu**, jednobrodna jednoapsidalna crkva **sv. Mihovila** na benediktinskom posjedu u **Miranju**, crkva **sv. Mihovila** na benediktinskom posjedu u **Rogovu** (danas mjesto više ne postoji, a crkva je pregrađena u gotičkom slogu) te **crkva sv. Mihovila u Šibeniku** čiji arheološki ostaci nisu nađeni.

Najranija od njih, šesterolist u Pidrrazi, podignuta je najvjerojatnije u drugoj polovini 9. stoljeća na području hrvatske županije Luka, a u ninskoj biskupiji.²¹⁹ Crkve na Ugljanu i Pašmanu vezane su uz benediktinski samostan sv. Krševana u Zadru: prva je sagrađena najkasnije u 12. stoljeću i bila je jednobrodna crkva s polukružnom apsidom, a druga 1018. (posvećena 1029.).²²⁰ Crkve u Miranju i Rogovu bile su dio samostanskog posjeda sv. Ivana Evanđelista u Biogradu, kasnije sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu.²²¹ Prvoj je *ante quem* 1076., a drugoj 1183. Šibenik

²¹⁵ Nema arheoloških ostataka susačke crkve te nažalost ne znamo kako je ona izgledala. Pisani izvori (donosi ih Ostojić) obiluju podacima o crkvi i samostanu te na temelju njih možemo donositi pretpostavke o značenju kulta.

²¹⁶ Marasović, *DP III*, 148-149.

²¹⁷ I. Ostojić, *Benediktinci II*, 178-179; Miljenko Jurković, „Benediktinci na sjevernom Jadranu“, *Opatijske crkvene obljetnice. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji 17. i 18. studenoga 2006. godine* (Opatija: Grad Opatija; Rezidencija DI; Župa sv. Jakova 2008.), 21-23.

²¹⁸ O ovoj značajki detaljnije u poglavlju o sv. Mihovilu kao benediktinskom titularu.

²¹⁹ P. Vežić, „Dalmatinski šesterolisti“, 45; Miljenko Jurković, „Predromanički šesterolisti Dalmacije. Problemi funkcije“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35/1 (1995.), 232.

²²⁰ Nema arheoloških ostataka koji bi svjedočili o tipologiji crkve kod Nevidana, odnosno nisu provedena dostatna arheološka istraživanja kako bi se utvrdila tipologija predgotičke crkve. Vidi: T. Marasović,

²²¹ „Rogova kao sela danas više nema, ali se pod tim imenom navodi u brojnim ispravama i drugim zapisima. Ostatci naselja vidljivi su s desne strane ceste koja ide iz Sv. Filipa i Jakova prema Sikovu.“ Usp.: Tomislav Galović, „*Libellus policorion* – Rogovski kartular (diplomatičko-povijesna analiza), doktorska disertacija (Sveučilište u Zagrebu, 2010.), 226.

kao grad posvećen je sv. Mihovilu, a u njemu s nalazila arhanđelova crkva čiji je *ante quem* smješten u početak 12. stoljeća.²²²

Na području između lijeve obale Krke i poluotoka Pelješca, uključujući i otoke, mapirala sam sljedeće crkve: **šesterolist u Brnazama kraj Sinja**, jednobrodnu jednoapsidalnu **crkvu sv. Mihovila u Lažanima** u brdu iznad Kaštel Kambelovca, crkvu **sv. Mihovila na lokalitetu Ivernić kod Trogira**, tri crkve na splitskom poluotoku – **sv. Trojicu (odnosno sv. Mihovila) na Poljudu**, **sv. Mihovila na Bambinoj Glavici na Marjanu** i **sv. Mihovila in ripa maris** čiji se ostaci danas nalaze u samom gradu, potom sv. Mihovila u brdu **iznad naselja Dol na otoku Braču** i sv. Mihovila **na otoku Visu**, u brdu uz cestu koja spaja Komižu i Vis.

Crkva sv. Mihovila na lokalitetu Ivernić kod Trogira danas više ne postoji.²²³ Na temelju stilskih značajki ulomka koji odaju rad trogirске klesarske škole, ulomak se datira u prva desetljeća 9. stoljeća.²²⁴ Splitskog sv. Mihovila *in ripa maris* T. Marasović i M. Zekan datirali su u vrijeme djelovanja Ivana Ravenjanina, tj. u 7. ili 8. stoljeće.²²⁵ Arsen Duplančić izvještava o crkvi sv. Mihovila na lokalitetu poznatom kao Bambina Glavica u predjelu Marjana zvanom Kašjuni. Danas te crkve više nema, jedini su dokazi o njoj prvi pisani spomen iz 1226. i kamena plastika nađena na lokalitetu koja je datirana u drugu polovinu 9. stoljeća.²²⁶ Šesterolist na Poljudu datiran je u drugu polovinu 8. stoljeća i smatra se prethodnikom i uzorom u oblikovanju liturgijskog namještaja šesterolistu u Brnazama (rano 9. stoljeće).²²⁷ Brački sv. Mihovil datira se u 9. ili 10. stoljeće, lažanski Mihovil u 11. stoljeće (AQ 1104.), a viški u sam kraj 11. ili početak 12. stoljeća.²²⁸ U ovoj skupini jedino su Mihovil *in ripa maris* i viška crkva bile povezana s

²²² J. Pavić, „Arhanđel Mihovil i počeci Šibenika“, 7; Željko Krnčević, „Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području“, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva. Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka*, vol. 19 (1998.), 215-216.

²²³ Naime, na navedenom lokalitetu pronađeni su samo ulomci luka oltarne ograde s natpisom koji spominje Mihovila (DE DONIS D[e]I ET S[an]C[t]I MICHAELI ARCHANGELI Q[...]), no ostataka same crkve nema. Vidi: T. Marasović, *DP III*, 108.

²²⁴ N. Jakšić, „Reljefi *Trogirske klesarske radionice*“, 269-270; T. Marasović, *DP III*, 108.

²²⁵ Tomislav Marasović i Mate Zekan, „Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve Sv. Mihovila „na obali“ u Splitu“, *Starohrvatska prosvjeta III*, br. 12 (1982.), 121-122.

U poglavlju o preostalim ulogama sv. Mihovila raspraviti ću zašto držim da je kraj 8. stoljeća vjerojatniji kao vrijeme izgradnje crkve na obali.

²²⁶ Arsen Duplančić, „Crkva sv. Ivana Evanđelista na splitskome Marjanu“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 102 (2009.), 147-148.

²²⁷ Za splitski šesterolist, vidi: N. Jakšić, „Reljefi *Trogirske klesarske radionice*“, 281-282. Za šesteroliste općenito, vidi: Pavuša Vežić, „Dalmatinski šesterolisti“, 41-74.

²²⁸ Marasović, *DP III*, 182, 545; Tonči Burić, „Sv. Mihovil u Lažanima“, *Starohrvatska prosvjeta III*, br. 27 (2000.), 24-25.

benediktinskim redom, prva je tek krajem 11. stoljeća pripala samostanu na Sustipanu, a druga je od početka pripadala viškim benediktincima.²²⁹

Na području od Pelješca do dubrovačkog primorja mapirala sam četiri crkve: **sv. Mihajlo na brdu Gradac kraj Stona, sv. Mihajlo u Babinom Polju na Mljetu, sv. Mihajlo u Pakljenoj na otoku Šipanu i sv. Mihajlo u Donjem čelu na Koločepu**. Stonska se crkva datira se u prvu polovinu 10. stoljeća, mljetska u drugu polovinu 11. ili početak 12. stoljeća, crkva u Pakljenoj u prvu polovinu 12. stoljeća, kao i ona u Donjem Čelu na Koločepu.²³⁰

Od južnodalmatinskih crkvi, dvije su bile povezane s benediktinskim samostanima: one u Pakljenoj i u Babinom Polju. U vezi potonje postoje prijevori u domaćoj znanstvenoj literaturi je li upravo ona pripadala pulsanskim benediktincima koji su u 12. stoljeću sagradili crkvu i samostan sv. Marije na Mljetu.²³¹ Pored toga, I. Tomas donosi da je jedan od oltara u crkvi Sv. Marije bio posvećen sv. Mihovilu, te pretpostavlja i dvostruki titular te važne crkve pulsanskih redovnika.²³²

Preostale južnodalmatinske crkve sv. Mihovila pripadaju u privatnu domenu: stonski sv. Mihajlo, koji je jedan od ranih primjera južnodalmatinskog kupolnog tipa, može se definirati kao privatna vladarska crkva, a koločepski sv. Mihajlo, koji je znatno kasniji primjerak istog tipa (prva polovina ili sredina 12. stoljeća) bio je privatna zadužbina jedne istaknute ženske osobe.

Među dvadeset i sedam navedenih crkvi, petnaest ih je bilo povezano s benediktinskim redom, bilo da su služile kao samostanske crkve, bilo da su se nalazile na važnim samostanskim posjedima [Tablica 4, **podebljano**]. Među njima napose se ističe Istra, i to ne samo brojnošću samostana, nego i njihovim značajem – fenomen kojem ću posvetiti više prostora u narednom potpoglavlju o Mihovilu i benediktincima.

²²⁹ Za crkvu sv. Mihovila *in ripa maris* u Splitu vidi: T. Marasović i M. Zekan, „Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve“, 116-117, 121-122. Za crkvu na Visu, vidi: Cvito Fisković, „Spomenici otoka Visa od IX do XIX stoljeća“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 17/1 (1968.), 71-73.

²³⁰ Ivana Tomas, „Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom“, 187, 208, 226-227; Romana Menalo, „Sv. Mihovil u Babinu Polju na Mljetu – rezultati arheoloških istraživanja“, u *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno - arheološka baština 1. Radovi Znanstvenog skupa 3.- 6. studenoga 2009.* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010.), 202.

²³¹ U buli pape Aleksandra III iz 1177. potvrđuju se posjedi mljetskog samostana, među kojima se nalazi i crkva sv. Mihajla. I. Tomas izvještava o prijevorima vezanim uz ubikaciju te crkve: neki autori smatraju da je to upravo crkva iz Babinog Polja, drugi da je riječ o ranijoj građevini na mjestu crkve sv. Marije iz 12. stoljeća, a treći da je riječ o crkvi iz Polača kojoj nije identificiran titular. Usp.: Ivana Tomas, „Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom“, 284.

²³² Idem, 296.

Tablica 4 Raspored Mihovilovih crkvi po geografskim područjima

Istra	Kvarner i sjeverna Dalmacija	Srednja Dalmacija	Južna Dalmacija
Bale	Krk, grad	Brač, Dol	Koločep, Donje Čelo
Banjole, Vodnjan	Susak	Brnaze	Mljet, Babino Polje
Kras, Savudrija		Lažane, K. Kambelovac	Ston
Labinci, Višnjan		Miranje	Šipan, Pakljena
Limska Draga		Pašman, Nevidane	
Pula, Veli Vrh		Pridraga	
Zamask		Rogovo	
		Split, <i>in ripa maris</i>	
		Split, Bambina Glavica	
		Split, Poljud	
		Šibenik, tvrđava	
		Trogir, Malo Polje	
		Ugljan, tvrđava	
		Vis	

Tipološki su crkve sv. Mihovila raznorodne [Tablica 5]: na trobrodne uglavnom nailazimo među samostanskima (Pula, Krk), ali i kod jedne „hodočasničke“ crkve povezane s južnotalijanskim benediktincima (Banjole kod Vodnjana). Slijede varijante samostanskih jednobrodnih s polukružnom apsidom (Kloštar; Kras; Bale; Ugljan; Miranje; Rogovo; otočić Arhanđel). Jedino je viški sv. Mihovil jednobrodna s pravokutnom apsidom. Jednobrodne nesamostanske s polukružnom apsidom manjih su dimenzija od samostanskih jednobrodnih (Lažane; Split – obala; Brač). Varijacije južnodalmatinskog kupolnog tipa javljaju se kod samostanskih i nesamostanskih crkvi (Pakljena na Šipanu; Donje Čelo na Koločepu; Ston). Šesterolisti su posebna skupina jer su imali memorijalni karakter te će stoga biti detaljnije prikazani u zasebnom poglavlju (Pridraga; Brnaze; Poljud). Preostale crkve neznanе su tipologije, a o točnom ili približnom vremenu nastanka zaključujemo iz pisanih izvora (Susak; Nevidane; Šibenik; Mljet; Zamask).

Tablica 5 Tipologija crkvi sv. Mihovila

Šesterolisti	Trobrodne	Varijante jednobrodnih s apsidom	Tzv. južnodalmatinski kupolni tip	Neznana izvorna tipologija
Brnaze	Banjole, Vodnjan	Bale	Koločep, Donje Čelo	Mljet
Poljud	Krk	Brač, Dol	Ston	Nevidane
Pridraga	Pula	Labinci	Šipan, Pakljena	Susak
		Lažane		Šibenik, kaštel
		Limska Draga		Trogir, Malo polje
		Miranje		Zamask
		Savudrija, Kras		
		Split, Bambina Glavica		
		Split, <i>in ripa maris</i>		
		Rogovo		
		Ugljan		
		Vis		

U idućoj tablici [Tablica 6] prikazana je kronologija crkvi sv. Mihovila prema kojoj se može zamijetiti nagli porast u broju crkvi posvećenih sv. Mihovilu u drugoj polovini 11. i u 12. stoljeću u odnosu na razdoblje od 6. do 10. stoljeća.²³³ Također valja primijetiti da je među crkvama nastalim u tom razdoblju njih čak jedanaest bilo povezano s benediktinskim redom. Nisu sve bile samostanske crkve, no bile su važne crkve na benediktinskim posjedima ili na drugi način povezane s benediktincima.

Tablica 6 Kronologija crkvi sv. Mihovila

6.-8. stoljeće	9.-10. stoljeće	11. i 12. stoljeće
Pula	Brnaze	Bale
Split, <i>in ripa maris</i>	Brač, Dol	Banjole

²³³ Porast broja Mihovilovih crkvi u 11. u 12. stoljeću, dakako, treba uzeti u kontekstu te s dozom opreza budući da ne možemo sa sigurnošću znati koliko je ranijih (ranobizantskih, ranosrednjovjekovnih) crkvi uništeno, propalo ili promijenilo naslovnika.

Poljud	Labinci	Krk
	Pridraga	Koločep
	Split, Bambina Glavica	Lažane
	Ston	Limska Draga
	Trogir, Malo polje	Miranje
		Mljet
		Pašman
		Rogovo
		Susak
		Šibenik
		Šipan, Pakljena
		Ugljan
		Vis
		Zamask

U iduća dva poglavlja detaljno ću analizirati i interpretirati dvadeset i sedam crkvi navedenih u Tablici 4, i to unutar sljedećih kategorija: sv. Mihovil kao benediktinski titular, sv. Mihovil u zagrobnom i memorijalnom kontekstu, sv. Mihovil kao custos civitatis i naposljetku sv. Mihovil kao archistrategos. Ovim kategorijama moguće je obujmiti najveći broj arhanđelovih crkvi na istočnoj obali Jadrana u ranome srednjem vijeku, i ne samo onih za koje s velikom vjerojatnošću znamo da su bile posvećene sv. Mihovilu, nego i onih kronološki potencijalnih.

4. Sv. Mihovil kao benediktinski titular

U vrijeme kad je sv. Benedikt osnovao zajednicu u Montecassinu oko 529., kult sv. Mihovila već se bio udomaćio na jugu Italije zahvaljujući svetištu na Monte Garganu. Benediktinci su često osnivali svoje samostane izvan gradova, na osamljenim mjestima, na uzvisinama i brdima, uz obalu i na rtovima, u šumama. U takvim im je prilikama, koje su se na Apeninskom poluotoku u ranome srednjem vijeku često mogle pretvoriti u neprilike zbog nestabilnih političko-društvenih odnosa, čašćenje sv. Mihovila donosilo zaštitu od neprijateljskih sila.²³⁴

S druge strane, ne treba zaboraviti da su se u samostane redovnici povlačili od svijeta te strogom redovničkom praksom nastojali približiti Bogu te boriti protiv vlastitih grijeha i slabosti. I u tome su računali na pomoć sv. Mihovila kao onoga koji se bori protiv Zloga. Štoviše, *Regula sv. Benedikta* napominje da idealni monaški život treba zrcaliti anđeoski, napose u poniznosti i savršenoj poslušnosti Bogu.²³⁵ Naposljetku, benediktinci su bili misionari *par excellence* te su i u tom, često pogibeljnom poslu, u nove krajeve donosili i arhandelov kult da utvrdi i brani kršćansku vjeru među onima koje su došli kristijanizirati. U toj su ulozi i došli na istočnu obalu Jadrana, najčešće iz franačkih misijskih središta u sjevernoj Italiji u 9. stoljeću, a u 11. i 12. stoljeću iz južne Italije s ciljem reformiranja zapuštenih samostana i osnivanja novih.²³⁶

Primjerice, na Branimirovom natpisu u Ninu spominje se opat Teudebert, čije ime ukazuje da je došao iz langobardskog područja. Langobardi su od samih početaka svoje vlasti na Apeninskom poluotoku postali pokrovitelji i promicatelji garganskog kulta, stoga je vjerojatno da su sjevernotalijanski benediktinci koji su dolazili u naše krajeve donosili sa sobom i poseban odnos koji su gajili prema ovom nebeskom vojskovođi.²³⁷

Prije nego pristupim interpretaciji benediktinskog korpusa crkvi, važno je ponoviti da ću razlikovati između funkcije pojedine crkve i njezine semantičke varijante, odnosno značenja kulta koje može biti taumaturško, ratničko, zaštitničko, memorijalno ili apokaliptično. Nije uvijek moguće precizno definirati značenje kulta sv. Mihovila u pojedinim lokalnim kontekstima zbog

²³⁴ U razdoblju između kraja 5. i 12. stoljeća na Apeninskom poluotoku vladali su Ostrogoti, Bizant, Langobardi, Karolinzi, Arapi pa Normani, Otonovci, usto, javljaju se i samostalni gradovi, a tu je i papinska država.

²³⁵ David Keck, *Angels and Angelology in the Middle Ages* (New York, Oxford: OUP, 1998.), 128.

²³⁶ O crkvenim prilikama na istočnojadranskoj obali u ranome srednjem vijeku te o langobardskim i franačkim misionarima vidi: Trpimir Vedriš, „Crkva i vjerski život“, *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550. – oko 1150.)* (Zagreb: Matica hrvatska, 2015.), 210, 226.

²³⁷ Za natpis vidi: Vedrana Delonga, „Nin. Crkva sv. Mihovila“, 292-294.

dvaju razloga: za razliku od velike većine svetaca koji su bili tjelesna bića, mučenici, crkveni učitelji i slično, te čiji su se kultovi štovali ili lokalno ili su se širili iz jednog mjesta prenošenjem relikvija i kolanjem njihovih hagiografija, sv. Mihovil bestjelesno je, anđeosko biće. Iako je postojalo nekoliko poznatih mjesta iz kojih se kult širio Europom, pri čemu čelno mjesto zauzima Monte Gargano, značaj kulta bio internacionalnih razmjera, a temeljna odlika kulta je njegova polisemija.

Najraniji benediktinski samostani na istočnoj obali Jadrana javljaju se u Istri: sv. Mihovil na Velom Vrh u Puli, koji postoji još od sredine 6. stoljeća, preuzeli su benediktinci nedugo nakon što je Karlo Veliki Istru pripojio svome kraljevstvu 791. te mu dodali pogrebnu kapelu križnog tlocrta posvećenu sv. Klementu Rimskom.²³⁸ Položaj samostana na vrhu omanjeg brda iznad Pule u karolinško je doba imao strateški značaj te bio povezan s ostalim strateški važnim lokalitetima uz prometnicu koja je povezivala sjever Istre i njezin jug te razdvajala priobalje gdje je prebivalo romansko življe od unutrašnjosti koja je u načelu bila ustupljena slavenskim kolonistima.²³⁹ Osim mogućnosti nadzora kopnenih putova, iz ovog se samostana moglo nadzirati i kretanje brodova pred Pulom, što je u razdoblju rata s Bizantom bilo prijeko potrebno. Osim strateškoga, ovaj je samostan imao i funerarni značaj: kapela sv. Klementa služila je za ukope, i to istarskih markgrofova.²⁴⁰

²³⁸ U diplomskom radu o kultu sv. Mihovila u Istri u razdoblju između 6. i 11. stoljeća odbacila sam Vežićevu tezu da sv. Mihovil nad Pulom ima samo karolinšku podlogu koju on prepoznaje u tipologiji i navodi da podsjeća na sv. Mariju Veliku u Balama, koja je također imala kapelu. Prvi je razlog taj što oblikovanje istočnog kraja crkve poligonanim apsidama nije isključivo obilježje karolinškog graditeljstva, nego ima korijene u lokalnom bizantskom i sjevernotalijanskom graditeljstvu 6. stoljeća (primjeri: sv. Marija *Formosa* u Puli, sv. Ivan Evanđelist u Raveni) pa je samim time sv. Mihovil mogao nastati sredinom 6. stoljeća, kako je pretpostavljao Pietro Kandler, čiju tezu perpetuirao Željko Ujčić. Istina je, dakako, da troapsidalno svetište nisu mogle crpiti iz lokalne ranokršćanske baštine budući da je umnožavanje apsida tipično tek s Karolinzima. S druge strane, sve informacije koje posjedujemo o sv. Mihovilu temelje se na idealnom crtežu tlocrta prema kojemu nije moguće razaznati jesu li bočne apside naknadno dodane ili su dio izvorne konstrukcije. Drugi je razlog taj što je teško zamisliti da u Istri u 6. stoljeću, usred bizantske rekonkviste istočne obale Jadrana, zaista nije postojala ni jedna crkva posvećena sv. Mihovilu, i to na strateški važnom mjestu kao što je uzvisina Veli Vrh iznad Pule s kojega se otvara pogled na ager, grad i akvatorij. Riječ je o Bizantu koji je uložio sredstva u izgradnju svetišta na Garganu nakon rekonkviste Italije između 535. i 555. i koji podiže utvrde i crkve u Dalmaciji posvećene sv. Mihovilu. Vidi: Mihaela Vučić, „The Apocalyptic Aspect of St Michael's Cult“ 15,17; Pavuša Vežić, „Memorije križnog tlocrta na tlu Istre i Dalmacije“, *Ars Adriatica* 3 (2013.), 34.; Željko Ujčić, „Pola paleocristiana alla luce del catasto austriaco dell'anno 1820“, *Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju III*, ur. Nenad Cambi i Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1998.), 745.; Camillo de Franceschi, „Dante e Pola“, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 44 (1932.), 54-57.

²³⁹ Maurizio Levak, „Istra i Kvarner u ranom srednjem vijeku“, u *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550. – oko 1150.)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus (Zagreb: Matica Hrvatska, 2015.), 402.

²⁴⁰ Vidi: Marija Mogorović Crljenko, „Istarski markgrofovi iz obitelji Weimar-Orlamünde u konstelaciji odnosa Carstva i papinstva u doba borbe za investituru“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, ur.

Još jedan samostan sv. Mihovila podignut je za vrijeme karolinške vlasti u Istri. Riječ je o samostanu u blizini Višnjana zvanom *sotto terra* zbog toga što mu je svetište bilo niže od ostatka građevine, ukopano u zemlju.²⁴¹ *Ante quem* mu je 853. kada je stavljen pod zaštitu cara Ludovika II, koji ga je potom 857. zaštitio od posezanja porečkog biskupa i dao mu slobodu biranja vlastitih opata.²⁴² Slično kao i pulska samostanska crkva, i ova je bila podignuta u blizini važne prometnice koja je spajala sjever i jug poluotoka, a ukoliko je doista sagrađena početkom 9. stoljeća, kako je pretpostavljao Benussi, pripadajući joj je samostan mogao imati sličnu ulogu u kontroliranju kopnenog dijela Istre i slavenskih kolonista, ali i starosjedioca – mahom iz primorskih gradova – koji su podignuli bunu početkom 9. stoljeća zbog koje je i sazvan Rižanski placit.²⁴³

Tako je u karolinškoj Istri, uz pomoć benediktinskih samostana podignutih na strateškim mjestima, Mihovil imao ulogu čuvara integriteta Carstva, točnije, njegovog rubnog dijela. Na drugom je mjestu njegova funerarna uloga koju je u ovom slučaju dijelio sa sv. Klementom.²⁴⁴ D. Callahan naglašava da je kult sv. Mihovila procvao u zapadnoj Europi zahvaljujući karolinškoj djelatnosti, no ipak nije bio središte karolinškog liturgijskog i kulturnog života. On, naime, ističe da će tek 10. i 11. stoljeće ubirati plodove širenja kulta koje su započeli Karolinzi.²⁴⁵

Sudeći prema broju Mihovilovih crkvi podignutih, proširenih i obnovljenih u 10. i 11. stoljeću, čini se da je i istočna obala Jadrana pratila trend o kojem govori D. Callahan [Tablica 3]. Značajnih benediktinskih samostanskih crkvi posvećenih Mihovilu bilo je najviše u Istri, potom u južnoj Dalmaciji i na Kvarneru, no treba istaknuti da se i na drugim benediktinskim posjedima gradilo crkve manjih dimenzija posvećene Arhandelu, poput onih na posjedima biogradskog, kasnije pašmanskog, samostana sv. Ivana Evanđelista (sv. Kuzme i Damjana).

Upravo je krajem 10. stoljeća već spomenuti samostan iznad Pule dobio u posjed zemlju u pulskom ageru od lokalnog imućnika Sergija, a 1030. porečki mu je biskup Engilmar poklonio

Renata Trišler i Nikola Mak (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2003.), 86.

²⁴¹ Ante Šonje, *Crkvena arhitektura*, 81-83.

²⁴² *Codice*, 60, Anno 853; Idem, 62, Anno 857: <https://www.scriniumadriae.it/rdi/baseweb.php>, stranica posjećena 8. rujna 2020.

²⁴³ Za Benussijevu pretpostavku, vidi: A. Šonje, *Crkvena arhitektura*, 81.

²⁴⁴ Posveta funerarne kapele rimskom papi Klementu može se tumačiti kao odraz karolinškog programa obnove Rimskog Carstva, pri čemu su se u crkvenim pitanjima okretali prema ranokršćanskom Rimu u potrazi za uzorima.

²⁴⁵ Daniel Callahan, „The Cult of St Michael“, 182.

porečki samostan sv. Kasijana sa svim posjedima.²⁴⁶ U Engilmarovoj darovnici biskup preporučuje svoju dušu i dušu svih biskupa koji su mu prethodili u molitve redovnicima ovog samostana. Samostan je vremenom postao toliko popularan među istarskim imućnim obiteljima da je upravo u 11. stoljeću kapela sv. Klementa morala biti produžena prema zapadu jer nije bilo dovoljno mjesta za nove ukope.²⁴⁷

D. Callahan je trend posvećivanja crkvi sv. Mihovilu pripisao apokaliptičnim iščekivanjima druge polovine 10. i prve polovine 11. stoljeća.²⁴⁸ Jesu li doista Sergije i biskup Engilmar poklonili posjede samostanu sv. Mihovila i Klementa za spas svoje duše potaknuti iščekivanjem skorog općeg suda ili su se pripremali za osobni sud i sv. Mihovila doživljavali kao suputnika duše nakon smrti? Nažalost, to nije moguće zaključiti na temelju pisanih izvora. Pogrebna kapela sv. Klementa proširena je u 11. stoljeću, što bi moglo ukazivati na povećanu potrebu ili želju istarskih imućnika za ukopom pod Arhandelovom zaštitom.

Također treba istaknuti da se u 11. stoljeću grade najmanje tri samostana u Istri pod utjecajem reformiranih benediktinaca, a moguće i četiri – sv. Mihovil u Kloštru kod Limske Drage, sv. Mihovil na brdu kod Bala, sv. Petar i Mihovil na Krasu kod Savudrije, a moguće i sv. Mihovil kod Pazina.²⁴⁹ Istina je da su navedeni samostani redom nastali nakon 1040., što je vremenski udaljeno od apokaliptičnih desetljeća. Budući da su svi bili povezani s benediktinskim reformnim nastojanjima, kao i posredno sa sv. Romualdom koji je prema tradiciji i Petru Damjanu boravio u poreštini, u svom sam diplomskom radu iz 2017. upravo ta reformska nastojanja nazvala „apokaliptičnim“.²⁵⁰

²⁴⁶ P. Kandler, *CDI*, 84, Anno 990; 91, Anno 1030; <https://www.scriniumadriae.it/rdi/baseweb.php>, stranica posjećena 8. rujna 2020.

²⁴⁷ Ujčić, „Pola paleocristiana“, 745.

²⁴⁸ Callahan, „The Cult of St Michael“, 184.

²⁴⁹ Nakon Mihovila Limskog, koji se datira oko 1040. (prema falsifikatu darovnice grofice Acike, vidi: P. Kandler, *CDI*, 98, Anno 1040.), nastaju sv. Mihovil kod Bala i sv. Petar i Mihovil na Krasu kod Savudrije. Ante Šonje datira crkvu kod Bala u sredinu 11. stoljeća jer prepoznaje tipsku sličnost limskoj crkvi u jednobrodnosti i visokoj, polukružnoj apsidi na istočnom kraju. Upravo limska i balska crkva predstavljaju odmak od ranosrednjovjekovne lokalne graditeljske tradicije. Šonje zato pretpostavlja da pazinski samostan sv. Mihovila, koji se spominje u buli pape Aleksandra III iz 1178., mora pripadati valu benediktinskog reformnog djelovanja u Istri i na Kvarneru. D. Demonja prepoznaje istu tipologiju kod samostanske crkve sv. Petra i Mihovila na Krasu. Usp.: A. Šonje, *Crkvena arhitektura*, 122-123.; D. Demonja, „Istarske romaničke jednobrodne crkve“, 19. Za iscrpan uvid u problematiku datacije samostanskog sklopa sv. Mihovila u Kloštru nad Limom kao i zidnih slika u svetištu vidi: N. Maraković, „Zidno slikarstvo u Istri“, 23-50.

²⁵⁰ Mihaela Vučić, „The Apocalyptic Aspect“, 27-32.

Johannes Fried predložio je, naime, meliorističku definiciju apokalipticizma reformnih redova 11. stoljeća pri čemu apokaliptična iščekivanja u takvom svjetonazoru nisu imala negativan predznak. Reformirani redovnički život, poziv na strogo isposništvo, molitvu i širenje vjere među nekristijaniziranim narodima – praksa koja je obilježila život sv. Romualda – aspekti su redovničke reforme koje Fried naziva meliorističkom apokaliptičkom tendencijom.²⁵¹

Krajem 11. i početkom 12. stoljeća gradi se još jedna istarska crkva posvećena sv. Mihovilu – u selu Banjole, pored današnjeg Vodnjana.²⁵² Riječ je o trobrodnoj troapsidalnoj građevini sa zvonikom uz južni zid i nartekсом. Dimenzijama (22m dugačka i 14m široka) ne odgovara liturgijskim potrebama malenog srednjovjekovnog sela Banjole i ne može se definirati kao lokalna župna crkva. Sunčica Mustač ne smatra da je ovo bila samostanska crkva jer tijekom arheoloških iskopavanja na tom lokalitetu nisu nađeni ostatci samostana.²⁵³ Mustač ipak upozorava da su naručitelji, moguće i sami benediktinci, bili povezani s montekasinskim krugovima zbog natpisa *dialectica* kojeg je 1907. D. Rismondo vidio na jednom od pilastara zatečenih ispred ulaza u južnu kapelu u zvoniku.²⁵⁴ Mustač južnotalijanske utjecaje prepoznaje također i u oblikovanju svetišta dubokim, izdignutim korom s ambonom na njegovom zapadnom kraju i u stilskom oblikovanju figura na reljefnoj skulpturi ambona i oltarne pregrade iz ranoromaničke faze crkve.²⁵⁵

Teško je bilo što kategorički tvrditi o značenju i ulozi arhanđelovog kulta u kontekstu banjolske crkve. Ikonografski program crkve nije sačuvan, tj. očituje se samo djelomice u fragmentarno sačuvanim narativnim scenama s ambona i oltarne ograde, a ne posjedujemo ni

²⁵¹ Johannes Fried, „Awaiting the End of Time around the Turn of the Year 1000“, u *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ur. Richard Landes i dr., (New York: Oxford University Press, 2003.), 23.

²⁵² U izvorima se ovaj lokalitet spominje kao *S. Michele di Bagnole 1577.*, i to zbog manje crkvice koja je podignuta u neposrednoj blizini (nekoliko koraka jugoistočno) trobrodne ranoromaničke crkve. Domenico Rismondo istraživao je na ovom lokalitetu 1907. i u oltaru manje crkve pronašao je dokument o posveti crkve Sv. Mihovilu iz 1456. Budući da se crkvice nalazi u neposrednoj blizini trobrodne crkve i da su u njezine zidove ugrađeni fragmenti kamene plastike iz veće crkve, zaključilo se da je manja crkva podignuta kada je velika propala u tolikoj mjeri da je lokalno stanovništvo nije moglo obnoviti, a željelo je nastaviti s hodočašćem na ovaj lokalitet, kao i to da postoji kontinuitet titulara od ranoromaničke crkve. Prije ranoromaničke faze postojale su još dvije faze, najvjerojatnije ranokršćanska i potom ranosrednjovjekovna (kraj 8. / 9. stoljeće), no nije poznato postoji li kontinuitet titulara iz tih razdoblja budući da nema očuvanih posvetnih natpisa. Usp.: M. Barada i S. Mustač, „Sv. Mihovil Banjolski“, 155, 160.

²⁵³ Sunčica Mustač, „Ambo from the church of St Michael“, 425.

²⁵⁴ S. Mustač smatra da to nije bila izvorna ubicacija ovog pilastra, nego da ga treba povezati s ambonom. Sam ambon dizajnom odražava suvremenu kasinsku praksu; Sunčica Mustač, „Ambo from the church of St Michael“, 425.

²⁵⁵ Idem, 424.

pisane izvore o pokroviteljima ili donatorima ove crkve koji bi nam otkrili namjere pojedinih pokrovitelja.

U Istri koja je bila pod utjecajem akvilejske patrijaršije – eksponenta njemačke carske politike protivne Grgurovoj crkvenoj reformi – prisutnost montekasinskog kulturnog utjecaja vrlo je vjerojatno značila potporu papinskoj crkvenoj politici u vezi investiture. Je li banjolska crkva zbog toga bila posvećena sv. Mihovilu – *par excellence* zaštitniku Crkve i pravovjerja još od vremena prvih ekumenskih koncila? Na to pitanje ne može se ponuditi izravan odgovor, no budući da je naručitelj (ili naručitelji) ove crkve bio povezan s južnom Italijom i Montecassinom, ispravno bi bilo zaključiti da je i izbor titulara proizlazio iz te povezanosti.

Na temelju istarskih primjera, sv. Mihovil pokazuje se kao jedan od omiljenih zaštitnika benediktinaca čiji su muški samostani mahom bili podizani na osamljenim područjima – tipičnim garganskim sakralnim krajolicima.²⁵⁶ Isti princip uočljiv je i kod samostana sv. Mihovila i/ili sv. Nikole na Susku sagrađenog u vrijeme kad su gornjojadranski otoci bili pod vlašću kralja Krešimira III (1000.-1030.), a tradicionalno se drži da je njegovom osnivanju pridonio i sv. Gaudencije Osorski.²⁵⁷ Iako sama crkva i samostan danas više ne postoje, znamo da su se nalazili na samom vrhu otoka s kojeg se vizualno može nadzirati okolni akvatorij.

Nije posve sigurno je li ovaj samostan, za kojeg se tradicionalni drži da ga je pokrenuo sv. Gaudencije, bio reformiran prema kamaldolskim principima²⁵⁸ Kasinska kronika iz 13. stoljeća čak navodi poimence dva kasinska redovnika koji su služili kao opati u samostanu na Susku, što zaista smanjuje mogućnost da je susački samostan bio reformiran prema kamaldolskim principima.²⁵⁹ Od svih (reformiranih) benediktinskih samostana nastalih na Kvarneru u 11. i 12.

²⁵⁶ Usporedi s europskim samostanima podignutima u čast sv. Mihovilu tijekom 10. i 11. stoljeća: Saint-Michel-de-Cuxa, San Michele in Monte Pirchiriano, San Michele di Murano, Michaelskirche u Hildesheimu i drugi.

²⁵⁷ Ivan Ostojić donosi dva pisana izvora koji izvještavaju o ovom samostanu: *Annales camaldulenses* i *Chronica casinensis maior* iz 13. stoljeća. Prema kamaldolskim analima, osnovao ga je osorski biskup Martin, ali se osnivanje duguje i nastojanjima Gaudencija Osorskog. Oslonit ću se ipak na kasninsku kroniku budući da Marasović navodi da je ona vjerodostojniji izvor koji spominje osnivanje samostana kao pothvat hrvatskog kralja Krešimira III. Usp.: I. Ostojić, *Benediktinci*, 158-160.; T. Marasović, *DP III*, 148.

²⁵⁸ Marina Miladinov razdvaja rane pisane izvore o Gaudenciju, u kojima nema eksplicitnog spomena o njegovom isposničkom životu temeljenog na kamaldolskom nauku dok je bio biskup na Cresu, i kasnije komentare i tradiciju, napose *Annales camaldulenses*. Autorica ne osporava da je sv. Gaudencije imao kontakta s talijanskim isposništvom i sv. Romualdom, no upozorava da su u ranim izvorima (a to su njegova hagiografija i dva pisma Petra Damianija) dokazi o Gaudencijevoj povezanosti s talijanskim reformiranim benediktinskim redom posredni. Usp.: Marina Miladinov, *Margins of Solitude: Eremitism in Central Europe Between East and West* (Zagreb: Leykam International, 2008.), 147-148.

²⁵⁹ I. Ostojić, *Benediktinci II*, 158.

stoljeću, samo su dva bila posvećena sv. Mihovilu, a jedino susački pripada post-milenijskom sloju crkvenih dedikacija.²⁶⁰

Iako je ovaj samostan najvjerojatnije podignut za vrijeme vladavine Krešimira III, te prema tome još uvijek ulazi u „apokaliptično“ vrijeme nakon 1000. godine, to nije dovoljan argument za definiciju istoga epitetom „apokaliptičan“. Linskog sam Mihovila zbog povezanosti s karizmatičnim sv. Romualdom oprezno označila tim terminom u kontekstu benediktinskog reformskog žara koji bi se, pak, mogao označiti kao apokaliptična melioristička tendencija. U ovom slučaju nemamo takvih pisanih izvora, bilo hagiografskih, bilo diplomatskih, koji bi omogućili uvid u osobnosti i namjere pokretača samostana, pokrovitelja i donatora.

Nažalost, nemamo ni mnogo arheoloških i povijesno-umjetničkih ostataka – samo jednu lunetu s plitkim reljefom križa – koji bi otkrili nešto više o identitetu zajednice koja je tamo boravila. Jedino na temelju čega se može interpretirati semantički aspekt kulta sv. Mihovila u ovom kontekstu spomenuti je geografski položaj samostana. Otok Susak najudaljeniji je kvarnerski otok, najistureniji prema otvorenom moru, a crkva i samostan nalazili su se na samom vrhu otoka. Tako je otok istovremeno bio i najranjiviji od pomorskih napada, ali je mogao poslužiti i kao izvrsna strateška pozicija.²⁶¹ Tako je sv. Mihovil u ovom kontekstu vršio svoju klasičnu zadaću: u najmanju ruku, štitio je samostan i njegove redovnike, a moguće da je i zamišljen kao zaštitnik cjelokupnog političkog entiteta na čijim se morskim granicama i nalazio.

Na Kvarneru tek je nakon sredine 12. stoljeća podignuta još jedna Arhanđelova crkva, i to u samom gradu Krku, blizu gornjih gradskih vrata.²⁶² Riječ je o trobrodnoj, troapsidalnoj bazilici s aksijalnim zvonikom na pročelju, što je čini jednom od monumentalnijih benediktinskih crkvi u korpusu crkvi obrađenih u ovome radu. Kako je Miljenko Jurković istaknuo, ova crkva tipološki

²⁶⁰ Miljenko Jurković mapirao je benediktinske i kamaldolske samostane na Kvarneru iz 11. i 12. stoljeća. Miljenko Jurković, „Benediktinci na sjevernom Jadranu“, 9.

²⁶¹ Budući da je samostan bio sagrađen u vrijeme kad su kvarnerski otoci bili u sklopu hrvatskog kraljevstva, a mletački je dužd oko 1000. prošao istočnim Jadranom tražeći od primorskih gradova „izraz podložnosti ili savezništva“, nije nelogično pretpostaviti da je jedna od uloga ovoga samostana mogla biti strateška. Usp.: Maurizio Levak, „Istra i Kvarner u ranome srednjem vijeku“, 407.

²⁶² Arhanđeo Mihovil u načelu nije titular urbanih područja, i malo je primjera na istočnojadranskoj obali u razdoblju između 6. i 12. stoljeća urbanih crkvi njemu posvećenih. Na istočnoj obali Jadrana to su sv. Mihovil u Zadru i sv. Mihovil u Šibeniku, no ne i sv. Mihovil *in ripa maris*, jer ta je crkva naknadno uklopljena u urbani prostor, kada se Split proširio izvan Dioklecijanove palače, kao ni pulski sv. Mihovil, jer se i on u navedenom razdoblju nalazio izvan grada.

izlazi iz okvira dotadašnjeg krčkog crkvenog graditeljstva.²⁶³ Podignuta je nakon 1153. godine, u vrijeme kada je krčki biskup Petar zajedno s knezom Dujmom i crkvenim zastupnicima Dedohom i Radoslavom odlučio darovati crkvu sv. Martina i kapelu sv. Apolinara benediktinskom samostanu sv. Benedikta u Polironeu. Točnije, bila je podignuta nešto kasnije u 12. stoljeću, u vrijeme biskupa Ivana i prezbitera Bonusa, kako doznajemo s posvetnog natpisa na luneti portala (danas u sjevernom brodu crkve).²⁶⁴

Jurković drži da su benediktinci bili pozvani na Krk radi reformiranja krčkih samostana „bilo zato što su ovi bili glagoljaški, ili pak nesređeni, ili zato što nisu još posve prihvatili crkvenu reformu začetu u 11. stoljeću.“²⁶⁵ Moguće je da je u ovom kontekstu sv. Mihovil postao zaštitnikom crkvene i liturgijske reforme na otoku Krku.²⁶⁶ S druge strane, treba uzeti u obzir da se crkva nalazi u neposrednoj blizini sjevernih gradskih vrata, te je stoga moguće protumačiti ulogu sv. Mihovila kao *custosa civitatis*, usto što je funkcionirala kao benediktinska samostanska crkva.

Južnije od Krka, na vrhu brda na otoku Ugljanu nalazila se crkva i samostan sv. Mihovila, te potom pašmanski sv. Mihovil – crkva na benediktinskom dobru kraj Nevidana. Ugljanski sv. Mihovil, za razliku od pašmanske crkve, zaista je bio samostanska crkva.²⁶⁷ Posljednji sv. Mihovil u ovom nizu, na otoku Pašmanu, bio je vrlo važna donacija gradskog priora Madija i njegovog brata Prestancija zadarskom samostanu sv. Krševana.²⁶⁸

Nije posve jasno kad je ugljanski sv. Mihovil počeo funkcionirati kao samostan: prema Ostojiću, to je bilo već u 11. stoljeću, a prema Bianchiju, tek 1166.²⁶⁹ Isprva je pripadao samostanu sv. Krševana u Zadru, no vremenom je postao samostalna opatija.²⁷⁰ O važnosti samostana sv. Mihovila za otok u srednjemu vijeku svjedoči i činjenica da se u pisanim izvorima čitav otok nazivao otokom sv. Mihovila. Prema Sofiji Sorić i Emilu Hilje, pozicija na kojoj se nalaze ova crkva i kaštel – na drugom najvišem vrhu otoka koji se nalazi nasuprot Zadru – upućuje na

²⁶³ Miljenko Jurković, „Uloga Zadra, Clunyja i kneževa Frankopana“, 181.

²⁶⁴ Za darovnicu (u dva dokumenta) vidi: *CD II*, 74-75. Za natpis na luneti, vidi: M. Jurković, „Uloga Zadra, Clunyja i kneževa Frankopana“, 181.

²⁶⁵ Idem, 177.

²⁶⁶ U liturgijskom smislu, reforma je bila dvojaka jer se odnosila na jezik (latinski umjesto staroslavenskog) i na oblikovanje liturgijskog prostora – duboki kor u reformiranim benediktinskim crkvama nasuprot skučenom svetištu nereformiranih crkvi.

²⁶⁷ I. Ostojić, *Benediktinci II*, 64-65, 276.

²⁶⁸ Idem, 56-57.

²⁶⁹ Idem, 64.

²⁷⁰ Ibidem.

moгуćnost da se tu nalazila utvrda još od vremena Gotskih ratova.²⁷¹ Ova geografska lokacija svakako ima stratešku vrijednost jer se s nje može nadzirati okolni akvatorij, ali i kopno, te je moguće da je samostan bio podignut s tom namjerom.²⁷²

Na susjednom otoku Pašmanu, između naselja Neviđane i Mrljane nalazi se crkva sv. Mihovila. Ostojić navodi, na temelju C.F. Bianchija, da su je dali sagraditi zadarski biskup Prestancije i njegov brat Majo 1018., a posvetiti 1029.²⁷³ Iz pisanih izvora saznajemo da je ova crkva s cjelokupnim posjedom pripadala samostanu sv. Krševana u Zadru.²⁷⁴ Ostojić je osporio tvrdnju da je pašmanski sv. Mihovil bio samostanska crkva, no svakako je bio benediktinska cela.²⁷⁵

I pašmanska se crkva sv. Mihovila može pridružiti skupini crkvi sagrađenih u tzv. apokaliptičnim desetljećima (nakon 950., a prije 1050.). Cjelokupni narativ podsjeća na već spomenuti samostan sv. Mihovila i Klementa u Puli koji je krajem 10., te tridesetih godina 11. stoljeća dobio u vlasništvo mnoge posjede (Sergije, biskup Engilmar) u zahvalu za molitve redovnika za spas duše. Moguće je da su biskup Prestancije i njegov brat Majo dali sagraditi crkvu sv. Mihovila te je poklonili najistaknutijem benediktinskom samostanu s istom namjerom.

Na posjedu velike benediktinske opatije sv. Ivana Evanđelista u Biogradu (tzv. Rogovske opatije) nalazile su se čak dvije crkve posvećene sv. Mihovilu – jedna u selu Miranje, a druga u Rogovu, najvažnijem kopnenom posjedu ovoga samostana.²⁷⁶ Crkva u Miranjima spominje se u darovnici jednog Kernica (Črnića?) iz 1076. u kojoj crkvu sv. Mihovila i pripadajuću joj zemlju daruje samostanu sv. Ivana Evanđelista jer mu je njezin opat pomogao u nekom trenutku između 1070. i 1076. otkupiti vlastitu sestru iz ropstva.²⁷⁷ Miranjski sv. Mihovil tipološki nalikuje na crkvu sv. Arhandela ispred Starog Trogira, kao i na vukšićkog sv. Mihovila: jednobrodna je s

²⁷¹ Emilj Hilje i Sofija Sorić, „Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Ugljanu“, *Toponimija otoka Ugljana* (Zadar: Sveučilište u Zadru; Centar za jadranska onomastička istraživanja, 2007.), 118.

²⁷² U pisanim izvorima kao obrambena utvrda (*castrum S. Michaelis de monte*) spominje se tek 1345. prilikom mletačke opsade Zadra. Sofija Sorić, „Kaštel Sv. Mihovila na otoku Ugljanu“, *Ars Adriatica* 2 (2012.), 86.

²⁷³ I. Ostojić, *Benediktinci II*, 57.

²⁷⁴ Ibidem. 1067. te 1098. godine opati sv. Krševana morali su dokazivati prava samostana na čitavi posjed pašmanskog sv. Mihovila.

²⁷⁵ Ibidem.

²⁷⁶ I. Ostojić, *Benediktinci II*, 218. Crkva u Miranju danas je pravoslavna crkva sv. Arhandela. Usp: Tomislav Galović, *Libellus Policorion*, 298.

²⁷⁷ Tomislav Galović, *Libellus policorion*, 297-299. Na temelju teksta darovnice čini se da je crkva bila postojala na Črničevom posjedu kad je ovaj daruje samostanu Sv. Ivana Evanđelista, stoga je 1076. samo *ante quem*.

polukružnom apsidom na istoku, no njezin masivni aksijalni zvonik dodan je tek u 15. stoljeću.²⁷⁸ Iako je Petricioli datira u 12. stoljeće na temelju njezinih tipoloških značajki i načina gradnje, nigdje ne spominje u svom radu donacijsku ispravu iz 1076.²⁷⁹

Budući da ne raspoložem dodatnim arheološkim dokazima koji bi ukazali je li ispod ove strukture postojala neka ranija, 1076. uzimam kao godinu izgradnje prve crkve ili kao *ante quem*, budući da iz same isprave nije jasno je li Kernic dao sagraditi crkvu *ab ovo* i posvetiti je sv. Mihovilu ili je već postojala neka ranija građevina na tom mjestu.²⁸⁰ Iz navedenoga teško je zaključiti kakvu je semantičko značenje kulta sv. Mihovila u ovom kontekstu. Najvjerojatnije je da su posveta crkve arhanđelu Mihovilu i darovani posjed rezultat Kernicevog zavjeta u potrazi za otetom sestrom.

Crkva sv. Mihovila u Rogovu pripadala je kraljevskom posjedu kojega je Petar Krešimir IV darovao samostanu sv. Ivana Evanđelista 1060. Cjelokupni kompleks sastojao se od gospodarskog dvora oko kojeg se kasnije razvilo naselje mnogih zemalja, ponajviše vinograda, a nalazio se na brežuljku „koji nadvisuje grad Biograd sa sjevera.“²⁸¹ Crkva sv. Mihovila prvi se put spominje u pisanim izvorima tek 1183., no pretpostavlja se da je sagrađena nedugo nakon što su benediktinci dobili Rogovo u posjed, ponajprije zbog ulomaka kamene plastike s pleternim ornamentom koji su nađeni u gotičkoj crkvi sv. Roka, nasljednici ranije crkve, a koje je Luka Jelić usporedio s ulomcima nađenima u sv. Ambrozu u Ninu.²⁸² Budući da se u ranome srednjem vijeku Mihovilov kult vezivao uz zaštitu vladara i njihovih domena, a rogovski posjed bio je kraljevska donacija, jedna je mogućnost da je dedikacija glavne crkve na posjedu bila u sprezi s tom idejom. S druge strane – a taj će princip biti mnogo uočljiviji u kasnom srednjem vijeku – sv. Mihovil je često vršio ulogu zaštite posjeda koji je bio udaljen od matice.²⁸³

²⁷⁸ Ivo Petricioli crkve ovog tipa u benkovačkom kraju (sv. Ivan u Banjevcima, sv. Mihovil u Vukšiću, sv. Petar u Morpolači i dr.) datira u 12. ili 13. stoljeće, a za crkvu u Miranju napominje da je zvonik-kula na pročelju bila sagrađena ili obnovljena u 15. stoljeću, u vrijeme prodiranja Turaka u sjevernu Dalmaciju. Usp.: Ivo Petricioli, „Spomenici romaničke i gotičke arhitekture“, 118.

²⁷⁹ Ibidem.

²⁸⁰ Radomir Jurić posljednji je iskapao na navedenom lokalitetu, no rezultati iskapanja nažalost nisu objavljeni.

²⁸¹ Tomislav Galović, *LP*, 226-227.

²⁸² Idem, 231.

²⁸³ U kasnom srednjem vijeku riječ je ponajviše o crkvama na otocima Cresu i Pagu koje mahom nastaju na plemenitaškim posjedima udaljenima od komuna.

Komiški se sv. Mihovil nalazi na vrhu brda, na putu iz Komiže prema Visu. S tog mjesta otvara se pogled na komiški zaljev, ali i na otok Biševo gdje se nalazio matični benediktinski samostan kojeg su tremitski benediktinci nastanili sredinom 11. stoljeća, a čijem je posjedu sv. Mihovil pripadao. Ova se crkva različito datira u stručnoj literaturi: prema C. Fiskoviću, a na temelju njezinih arhitektonskih odlika (način zidanja i pravokutna apsida), crkva je sagrađena u 12. stoljeću.²⁸⁴ T. Marasović drži da je crkva sagrađena najkasnije krajem 11. stoljeća.²⁸⁵ Kao i u slučaju susačke crkve, i ovdje je za interpretaciju važan smještaj crkve u prostoru. Zbog svog položaja čini se kao da pripada istoj semantičkoj cjelini kao i biševski samostan, iako je na drugom otoku. Crkva nije pravilno orijentirana, nego je otklonjena od osi I-Z, a pročelje joj je okrenuto prema Biševu, kako bi, čini se, sv. Mihovil mogao vizualno komunicirati s matičnim biševskim samostanom.

U južnoj su Dalmaciji benediktinci imali najmanje dvije crkve posvećene sv. Mihovilu koje su nastale nešto kasnije negoli u ostalim dijelovima Dalmacije. Crkvu u Babinom Polju na Mljetu R. Menalo datira ili u posljednja desetljeća 11. ili u prva 12. stoljeća, a samostan i crkvu u Pakljenoj na Šipanu Ivana Tomas uvjerljivo je datirala u prvu polovinu 12. stoljeća.²⁸⁶

O mljetskoj crkvi I. Ostojić izvještava da su se uz nju nastanila tri pulsanska redovnika u potrazi za prikladnim mjestom na otoku.²⁸⁷ Ostojić smatra da su to bili redovnici po koje je dao poslati knez Sabin Gundulić za crkvu u Rožatu, a koji su naposljetku otišli na Mljet.²⁸⁸ Crkva se nalazi na osamljenom mjestu, u polju, okružena brdašcima, a obližnja uvala po njoj je dobila ime – Sutmiholjska.²⁸⁹ Moguće da je ova crkva služila onim redovnicima koji su u sezoni radili na

²⁸⁴ C. Fisković, „Spomenici otoka Visa“, 72.

²⁸⁵ T. Marasović, *DP III*, 594.

²⁸⁶ Kako sam već napomenula, benediktinska zajednica na otočiću Mrkanu ispred Cavtata u pisanim se izvorima spominje tek u 13. stoljeću. Na mjestu samostanske crkve postojale su ranije građevine, jedna ranokršćanska, koja je kasnije bila pregrađena u 11. stoljeću. Vidi: Marasović, *DP IV*, 287-288.

²⁸⁷ I. Ostojić, *Benediktinci II*, 453. Ostojić smatra da je riječ o pulsanskim redovnicima jer je upravo taj samostan papa Aleksandar III 1177. oprostio od desetine sa svim njegovim posjedima u koje se ubraja *ecclesia Sancti Michaelis in Meleta*.

²⁸⁸ Ovo mi tumačenje, koje I. Ostojić navodi citirajući Ignjata Durđevića, nije posve uvjerljivo jer knez Sabin poslao je po kasinske redovnike, a ne pulsanske. Sabin ih je pozvao u Rožat i nakanio je pored crkve koju je sagradio podignuti i samostan. Zašto bi trojica kasinskih redovnika odjednom prešla živjeti na Mljet, uz crkvu sv. Mihovila koja nije imala ni celu? R. Menalo pak navodi, citirajući C. Fiskovića, da su pulsanski redovnici ovdje boravili 1151. prije negoli su zaposjeli crkvu i samostan sv. Marije. Usp: I. Ostojić, *Benediktinci II*, 432-433, 453.; R. Menalo, „Sv. Mihovil u Babinu Polju“, 200.

²⁸⁹ R. Menalo, „Sv. Mihovil u Babinu Polju“, 200.

polju te da je uz nju bila sagrađena drvena nastamba.²⁹⁰ Svakako, ovo je najraniji benediktinski sv. Mihovil na južnodalmatinskim otocima.

O paklenskom sv. Mihovilu najdetaljnije je pisala I. Tomas koja navodi da je ova opatija bila jedna od važnijih na dubrovačkom prostoru.²⁹¹ Bila je u posjedu crnih benediktinaca, za razliku od mljetskog sv. Mihovila, a postoji mogućnost da su prije benediktinaca na tom području boravili i bazilijanci.²⁹² Prvi njen spomen u pisanim izvorima kao samostanske crkve datira iz 1272. godine, no na temelju tipologije i pripadajuće joj skulpture Tomas je smješta u prvu polovinu 12. stoljeća.²⁹³ U razdoblju između posljednjih desetljeća 11. i polovine 12. stoljeća u južnoj Dalmaciji došlo je do pojačane crkvene gradnje, napose jednobrodnih crkvi s kupolom (tzv. južnodalmatinski jednobrodni kupolni tip), fenomen kojeg Tomas tumači kao posljedicu Grgurovske reforme.²⁹⁴

Ovom sam analizom smještaja i semantičkih aspekata benediktinskih crkvi sv. Mihovila željela istaknuti da je najveći broj njegovih crkvi nastao ili bio obnovljen u 11. i 12. stoljeću. Mihovilov kult na istočnoj obali Jadrana posjeduje „internacionalni“ značaj, a žarišta iz kojih dolazi smještena su prvenstveno na jugu (Monte Gargano), kao i na sjeveru Italije. U tom razdoblju benediktinske reformatorske i misionarske aktivnosti na istočnom Jadranu sv. Mihovil imao je ulogu sveca zaštitnika upravo tih dviju okosnica benediktinske djelatnosti, a djelomice je ta aktivnost bila povezana i s meliorističkim apokaliptičnim tendencijama. Manji je broj benediktinskih Mihovilovih crkvi ranijeg postanka, a i one su uvelike obnavljane u 11. stoljeću.

²⁹⁰ Ibidem. Ovo je već četvrti primjer crkve sv. Mihovila sagrađene na udaljenom posjedu nekog benediktinskog samostana, pri čemu je prvi pašmanski sv. Mihovil (cela i posjed sv. Krševana u Zadru) te miranjska i rogovska crkva kao posjedi biogradskog samostana.

²⁹¹ Ivana Tomas, „Srednjovjekovne jednobrodne crkve“, 181.

²⁹² Ibidem. Tomas ovdje citira Ignjata Durđevića.

²⁹³ Idem, 331, 334-335. Tomas ovu crkvu smješta među mlađe primjerke tzv. južnodalmatinskog kupolnog tipa na temelju značajki poput četvrtaste apside i kupole na trompama.

²⁹⁴ Ibidem. Tri crkve tog tipa pripadaju predromaničkom razdoblju, a čak devet njih ranoromaničkom u južnoj Dalmaciji (vidi također Tablu XXXIX u disertaciji Ivane Tomas).

5. Preostale crkve sv. Mihovila

U ovom, preposljednjem poglavlju, analizirat ću prema smještaju i funkciji te interpretirati preostale sigurne i pojedine potencijalne crkve sv. Mihovila prema trima semantičkim kategorijama: sv. Mihovil kao *archistrategos*, *custos civitatis* i *psychopompos*. Pojedine crkve neće biti moguće svrstati ni u jednu od navedenih kategorija, što ponovno svjedoči o „neuhvatljivosti“ i polisemiji kulta sv. Mihovila.

5.1. Ranobizantske crkve i utvrde i sv. Mihovil kao archistrategos

U nekoliko smo se već navrata susreli sa sv. Mihovilom *archistrategosom* u prethodnom poglavlju i to u kontekstu benediktinskih samostana koji su se nalazili na strateški važnim pozicijama, na vrhu otoka, nad važnim prometnicama, na graničnom dijelu carstva ili kraljevstva. Mnogo je toga već rečeno o ovoj arhanđelovoj ulozi iz benediktinske perspektive, no uloga sv. Mihovila kao *archistrategosa* nije stasala u benediktinskom kontekstu, nego u ranobizantskom, justinijanovskom razdoblju, što je ranije naznačeno u poglavlju „Stopama sv. Mihovila“.

Istražujući o ranobizantskim utverdama i crkvama duž *limesa maritimus*a na istočnojadranskim otocima, na obali, kao i o onima u zaleđu, naišla sam na skromniji broj dedikacija sv. Mihovilu arhanđelu.²⁹⁵ Struka drži da je na mjestu srednjovjekovne crkve i kaštela sv. Mihovila na otoku Ugljanu u ranobizantskom razdoblju postojala istoimena utvrda.²⁹⁶ Po svome geostrateškom smještaju na vrhu brda drugom po visini otoka Ugljana, kao i po smještaju u odnosu na ostale „straže“ i utvrde na istočnojadranskim otocima, ovaj je lokalitet zasigurno imao stratešku važnost. Budući da je riječ o jednom titularu – za razliku od kompleksnih lokaliteta na kojima se javlja više titulara, poput Morinja, Crkvine i Gornjih Koljana – držim da je kasniji titular vrlo vjerojatno indikator ranijega.

U šibenskom kraju pojava kulta sv. Mihovil vezuje se uz utvrdu i crkvu sv. Mihovila iz razdoblja osnivanja grada u drugoj polovini 11. stoljeća. Manje je poznato da je u neposrednoj blizini srednjovjekovnog kaštela postojao bizantski kastrum, a Ante Uglešić smatra da je utvrda sv. Mihovila naslijedila titular od ranijeg kastruma i pripadajuće mu crkve.²⁹⁷ Josip Pavić pak

²⁹⁵ Najveći dio utvrda i njihovih crkvice na istočnojadranskim otocima posvećeni su sv. Jurju i sv. Kuzmi i Damjanu.

²⁹⁶ Anđelko Badurina, „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka“, *Radovi IPU-a* 16/1992., 7; Emil Hilje i Sofija Sorić, „Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva“, 118.

²⁹⁷ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 34.

navodi da je visoka stijena na ušću rijeke Krke u šibenski zaljev na kojoj je podignuta arhanđelova tvrđava vjerojatno pripadala *limesu maritimusu* zbog svog strateškog značaja i vizualne komunikacije koju je imala s utvrdama na Žirju.²⁹⁸

Nadalje, dublje u unutrašnjosti, na području Kijeva kod Knina, nalazi se već spomenuta bizantska utvrda s titularom sv. Mihovila.²⁹⁹ Drži se da je i u ovom kontekstu došlo do prijenosa titulara iz ranokršćanskog u srednjovjekovno razdoblje pa sve do danas.³⁰⁰ Naposljetku treba spomenuti samostansku crkvu sv. Mihovila u Puli za koju držim da predstavlja jedan on najjasnijih pokazatelja značaja arhanđelovog kulta u bizantskom kulturnom sloju.³⁰¹ Sve navedene crkve nalaze se na uzvišenjima ili manjim brdima te uživaju povoljan strateški položaj.

Bizantski je sloj arhanđelovih dedikacija najmanje zastupljen. S jedne strane, vrlo je moguće da su neke crkve nepovratno izgubljene ili da su sv. Mihovila zamijenili drugi naslovnici. S druge pak strane, sv. Mihovil nije bio jedini ratnički svetac u bizantskoj hagiografiji. Već sam istaknula da je značajan broj utvrda duž *limesa maritimus* bio posvećen sv. Jurju. Također treba napomenuti da se bizantski ratnički identitet nije vezivao samo uz sv. Mihovila, tako da se u tom hagiografskom sloju nalaze i sv. Andrija, Bogorodica i sv. Kuzma i Damjan.³⁰² Sv. Mihovil je, dakle, u ranobizantskom hagiografskom sloju na istočnojadranskoj obali imao odlike *archistrategosa* te je u vrijeme rekonkviste i u desetljećima nakon nje bdio nad sigurnošću bizantske plovidbe Jadranom i nanovo uspostavljenim područjem Carstva.

S druge strane, potrebno je naznačiti da je semantički aspekt kulta određen terminom *archistrategos* mnogo širi od bizantskog osvajačkog i carskog konteksta. U drugom je poglavlju bilo riječi o tome: sv. Mihovil kao *archistrategos* ne štiti samo *salus imperii*, on jednako tako – kao princ i prvak Božjeg naroda – štiti i Crkvu, njezino jedinstvo, njezine centralne dogme. Često su mu crkve smještene na vrhu brda kako bi mogao bdjeti nad područjem koje mu je dodijeljeno,

²⁹⁸ Josip Pavić, „Arkandjel Mihovil i počeci Šibenika“, 6.

²⁹⁹ Vidjeti poglavlje „Potencijalne crkve“.

³⁰⁰ B. Migotti, *Ranokršćanska topografija*, 157.

³⁰¹ Jedina od gore navedenih koja je jasnije datirana, u sredinu 6. stoljeća.

³⁰² Duž *limesa maritimus* od zadarskog akvatorija prema Kvarneru nalaze se sljedeće utvrde i pripadajuće im crkve: Vrgada, sv. Andrija, Pašman, utvrda sv. Kuzme i Damjana na mjestu današnjeg samostana, Kornat, utvrda Toreta s crkvom sv. Marije u podnožju, Pag, sv. Juraj kod grada Paga te sv. Juraj kod Caske, Pag, utvrda Sutojanj s crkvom sv. Agneze, Rab, Barbat, sv. Kuzma i Damjan, Cres, Punta Križa, sv. Damjan. Usp.: Anđelko Badurina, „Bizantski plovni put“, 7-8.

kao zaštitnik (ali ne i *custos civitatis*). Stoga, ovdje valja spomenuti i crkvu sv. Mihovila kod Dola na Braču.

Brač je u srednjem vijeku, iz političko-crkvene perspektive izrazito zanimljiv i kompleksan te u suvremenoj historiografiji postoje prijepori u vezi toga kojem političkom entitetu pripada te koji je bio status kršćanstva na njemu nakon kasnoantičkog razdoblja.³⁰³ Za interpretaciju i razumijevanje kulta sv. Mihovila na Braču u ranome srednjem vijeku vrlo je važno razjasniti političko-crkvene prilike, odnosno opredijeliti se za jednu od struja u tumačenju istih. U ovome radu zastupat ću tradicionalnu struju koja Brač prepoznaje dijelom Neretvanske kneževine, odnosno Paganije, a ne dijelom Humske zemlje, te da Paganija biva inkorporirana u sastav hrvatske države u drugoj polovini 11. stoljeća.

Kult sv. Mihovila, prema dosadašnjim istraživanjima, nije prisutan na otoku Braču u ranokršćanskom sloju posveta: upravo je crkva kod Dola najranija znana crkva posvećena arhanđelu Mihovilu na čitavom otoku. Štoviše, valja primijetiti da je crkva sv. Mihovila, za razliku od ranokršćanskih crkvenih objekata koji su mahom građeni u obalnom pojasu, sagrađena na brdu, u unutrašnjosti otoka, udaljena od naseljenih mjesta.³⁰⁴ Dakako, nije sv. Mihovil jedina ranosrednjovjekovna crkva otoka Brača sagrađena na strateški istaknutnom položaju u prostoru. Vedran Barbarić primjećuje određeni uzorak u odabiru naslovnika za takve lokalitete: sv. Kuzma i Damjan, sv. Vid, sv. Ilija i sv. Juraj, a njegova je pretpostavka da su te crkve sagrađene „na starijim mjestima od slavenskog sakralnog značaja, pa bi njihova gradnja bila najuže vezana uz kršćansko preslojavanje poganskih prežitaka.“³⁰⁵

Datacija sv. Mihovila ističe ga u odnosu na ostale crkvene objekte: naime, nakon ranokršćanskog razdoblja pa sve do 11./12. stoljeća, podignuto je vrlo malo crkvice: izuzev sv.

³⁰³ Mladen Ančić tako zastupa tezu da je Brač pripadao Humskoj zemlji, kao i kontinentalni prostor između Cetine i Neretve koja je imala kršćanskog vladara Mihajla koji je sudjelovao na splitskim saborima. On dovodi u pitanje opstojnost teritorija kojeg je hrvatska historiografija nazivala Neretvanskom kneževinom, a koju Konstantin Porfirogenet naziva Paganijom. Druga, tradicionalna struja, identificira ranosrednjovjekovno Zahumlje s kasnijom Humskom zemljom, te drži da se između hrvatske države i Zahumlja nalazila Neretvanska kneževina, prema izvještaju Konstantina Porfirogeneta. Recentnije Ante Vučić raspravlja s M. Ančićem o njegovom tumačenju izvora te u svojem istraživačkom radu nastoji ukazati zbog čega nije moguće „izbrisati“ Neretvansku kneževinu s karte istočnojadranske obale u ranome srednjem vijeku. Vidi: Ante Vučić, „Odnos Neretvanske kneževine i Hrvatske“, diplomski rad (Zagreb: Filozofski fakultet, 2013.), 43-51.

³⁰⁴ V. Barbarić, „Kontinuitet svetih mjesta“, 193.

³⁰⁵ Idem, 194.

Mihovila, tu su i sv. Marija i sv. Teodor u Bolu te sv. Klement kod Pražnica.³⁰⁶ Sv. Mihovil ističe se i uporabom starokršćanskog sarkofaga prenamijenjenog u okvir ulaznih vrata. Temeljem rane datacije (10. stoljeće) te uporabom ranokršćanskog spolija, Barbarić ovu crkvu tumači kao način kršćanskog preslojavanja slavenskih poganskih elemenata u prostoru.³⁰⁷ S druge strane, T. Marasović je interpretira kao crkvu sagrađenu u vrijeme prve kristijanizacije Hrvata na otoku Braču.³⁰⁸

Vratimo se nakratko na raspravu o političko-crkvenom kontekstu otoka Brača u ranome srednjem vijeku. Ukoliko je Brač pod vlašću nekristijaniziranih Neretvana sve do inkorporacije Neretvanske kneževine u hrvatsku državu, tko je mogao biti zaslužan za podizanje crkve sv. Mihovila na strateški važnom mjestu, u unutrašnjosti otoka u 10. stoljeću? Prema trenutnom stanju istraživanja „bračkog pitanja“ iz perspektive odnosa predslavenskog življa i slavenskih doseljenika i kristijaniziranosti ili „poganstva“ stanovništva otoka Brača, na to pitanje nije moguće dati jednoznačan odgovor.³⁰⁹

Svakako je indikativan položaj crkve – izolirana, na brdu, daleko od naselja – kao i činjenica da je pri njezinoj izgradnji korišten ranokršćanski materijal (sarkofag). Temeljem navedenoga, a u svjetlu prethodno navedenih triju teorija (Vedrana Barbarića, Tomislava Marasovića i Ante Vučića), predlažem da je sv. Mihovil u kontekstu ranosrednjovjekovnog Brača vršio svoju klasičnu ulogu *archistrategosa*, zaštitnika onog autohtonog, predslavenskog stanovništva i njihove kršćanske vjere u odnosu prema „poganskim“ Narentanima.

5.2. Urbane crkve i sv. Mihovil kao *custos civitatis*

Sv. Mihovil kao *custos civitatis* kronološki se javlja tek nakon bizantskog *archistrategosa*, i to prvenstveno, kako je već napomenuto u poglavlju „Stopama sv. Mihovila“, u langobardskom kontekstu. U Paviji, sjevernotalijanskoj langobardskoj prijestolnici, već u 7. stoljeću postojala je

³⁰⁶ T. Marasović, *DP III*, 545, 556, 561.

³⁰⁷ V. Barbarić, „Kontinuitet svetih mjesta“, 194.

³⁰⁸ T. Marasović, *DP III*, 545.

³⁰⁹ Ante Vučić je u diplomskom radu obranjenom na Central European University 2018. predložio da se predslavensko življe sklonilo u unutrašnjost otoka te je, prema toj interpretaciji, to isto življe odgovorno za podizanje tog malog broja crkvi u ranome srednjem vijeku. Iako zanimljiva pretpostavka, nedostaje joj opsežnije istraživanje, napose iz perspektive arheologije i povijesti umjetnosti. Vidi: Ante Vučić, „Christianity in the Territory between the Neretva and Cetina Rivers from the Fifth to the Eleventh Century“, diplomski rad (Budimpešta: Central European University, 2018.): 48.

crkva sv. Mihovila povezana s kraljevskim dvorom.³¹⁰ Zaštitnička uloga (*archistrategos*) sv. Mihovila itekako je istaknuta kod Langobarda, što je sasvim logično obzirom na njihove doticaje s Bizantom, no u ovom odjeljku napose želim istaknuti njegovu ulogu *custosa civitatis*: u srcu langobardskog kraljevstva prvi se put javlja urbani tip sv. Mihovila zaštitnika.

Premda se u pisanim izvorima sv. Mihovil vezuje uz naziv *custos* u bizantskom sloju legendarne hagiografije *Apparitio*, ipak treba istaknuti da *custos* u njemu nije i *custos civitatis*. U *Apparitio* uloga *custosa* odnosi se prvenstveno na zaštitu svetišta, arhanđelovih 'relikvija', a kako je već istaknuto, putem relikvija i zaštitu jedinstva Crkve, pravovjerja i integriteta Carstva. Najvjerojatnije se tek iz langobardskog krila razvila ideja o arhanđelu Mihovilu kao zaštitniku grada te se proširila Europom, uključujući i istočni Jadran. Na istočnojadranskoj obali zaista nema mnogo primjeraka urbanog tipa Mihovilovog kulta u razdoblju od 6. do 12. stoljeća, javljaju se tek u Zadru, Šibeniku i Dubrovniku.

Zadarska crkva sv. Mihovila, iako obrađena u sklopu korpusa potencijalnih crkvi, zanimljiva je za ovu raspravu budući da se radi o jednom od tri primjera uloge sv. Mihovila kao gradskog zaštitnika (*custosa*) na istočnojadranskoj obali do kraja 12. stoljeća. T. Marasović je datira u 9. stoljeće, no ne argumentira tu dataciju.³¹¹ Carlo Bianchi navodi podatak da je u Zadru postojala crkva sv. Mihovila koja je u vrijeme nadbiskupa Lampredija (1154.-1179.) uzdignuta na rang zborne crkve te je datira u 10. stoljeće, no također ne argumentira dataciju.³¹²

P. Vežić drži da je postanak crkve sv. Mihovila i raniji od Bianchijeve pretpostavke, štoviše pretpostavlja da pripada bizantskom sloju dedikacija.³¹³ Stoga predlažem, na temelju europske kronologije kulta i langobardskog semantičkog sloja, da taj „raniji postanak“ ne može biti raniji od druge polovine 7. stoljeća. Vjerojatno je T. Marasović bio na dobrom tragu datiravši je u 9. stoljeće budući da su u to vrijeme prisutni benediktinci iz sjeverne Italije (Lombardije) na istočnojadranskoj obali te je po njima, kao i preko franačkih izaslanika, kult mogao doći na poluotok.

³¹⁰ J. C. Arnold, *The Footprints*, 91.

³¹¹ T. Marasović, *DP I*, 171.

³¹² C. F. Bianchi, *Zara cristiana I*, 356-359. Doduše, Bianchi navodi da se to dogodilo 1150., što je u blagom raskoraku sa činjenicom da je 1154. Zadar postavljen na rang nadbiskupije.

³¹³ Pavaša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva* (Zadar: Arheološki muzej, 2005.), 74.

Šibenskog sam sv. Mihovila već spomenula u odjeljku o bizantskom sloju dedikacija, no ovdje želim dotaknuti temu srednjovjekovnog urbanog kulta. U pisanim izvorima šibenska se tvrđava prvi puta spominje 1066., kada ju je posjetio, kao i sam grad, kralj Petar Krešimir IV.³¹⁴ Crkva sv. Mihovila spominje se u životopisu sv. Ivana Trogirskog kao najstarija crkva u *gradu*.³¹⁵ Ž. Krnčević izvještava da se u arheološkim istraživanjima na prostoru utvrde nisu našli ostaci crkvene arhitekture pa smatram mogućim da je sama crkva bila u gradu.³¹⁶ Iako nije posve jasno gdje se nalazila crkva sv. Mihovila u 11. stoljeću, njegovo vezivanje bilo uz utvrdu bilo uz sam grad zrcali njegovu tradicionalnu ulogu zaštitnika.

Dubrovačkog sv. Mihajla *de labis* također sam već obradila u poglavlju o potencijalnim crkvama. Na tom sam mjestu napomenula da smještaj crkve, unatoč kasnom spomenu u pisanim izvorima, svjedoči o njezinom mogućem ranom postanku. Doista, prema Lukši Beritiću, ona se nalazila na najisturenijem položaju na hridinama, uz gradske zidine.³¹⁷ Dubrovčani su zarana bili poznati kao istaknuti pomorci, o njima Konstantin VII Porfirogenet svjedoči da su bili odgovorni za prijevoz Slavena na zapadnu obalu Jadrana kod opsade Barija.³¹⁸ Kultni utjecaji u Dubrovnik su pristizali s Gargana, no arhanđelov kult s kojim su se oni susretali već od 7. stoljeća nije imao samo bizantski identitet, nego i onaj langobardski. Stoga držim da se urbani identitet kulta sv. Mihajla u Dubrovniku u ranom kulturnom sloju razvio u sprezi s garganskim svetištem, preko kojega je došao u kontakt s langobardskom kulturom unutar koje se razvio urbani tip kulta sv. Mihovila u ranome srednjem vijeku.

³¹⁴ Josip Pavić smješta nastanak grada između 1066. i vremena kad je nastao *Chronicon Venetum* Ivana Đakona, budući da se grad ne spominje u tom djelu, nastalom početkom 11. stoljeća. Usp.: Josip Pavić, „Arkandjel Mihovil i počeci Šibenika“, 7.

S druge strane, kolega Marko Radeljić u diplomskom radu iz 2018. navodi da se u životopisu dužda Pietra Orseola zaista spominje Šibenik kao jedan od lokaliteta kojeg je dužd zauzeo u svom pohodu krajem 10. stoljeća, tj. oko 1000. godine. Usp.: Marko Radeljić, „Srednjovjekovni kameni grbovi grada Šibenika“, diplomski rad (Zagreb: Filozofski fakultet, 2018.), 6.

³¹⁵ Ovdje se postavljaju dva pitanja: u kojem su odnosu šibenska utvrda i sam grad u 11. stoljeću, tj. jesu li srednjovjekovni autori percipirali ovo dvoje kao jedno i može li se onda izraz „najstarija crkva u gradu“ odnositi i na crkvu na utvrdu? Ovo je pitanje tim više važno budući da se u Životopisu sv. Ivana Trogirskog spominje da je Koloman prisustvovao misi u Šibeniku u crkvi sv. Mihovila. Josip Pavić, „Arkandjel Mihovil“, 7.

³¹⁶ Željko Krnčević, „Srednjovjekovna arheološka nalazišta“, 215.

³¹⁷ Lukša Beritić, „Ubikacija nestalih spomenika“, 21, 53-54.

³¹⁸ Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, gl. 29.

5.3. Memorijalne crkve i sv. Mihovil kao *psychopompos*

Posljednja uloga sv. Mihovila pripada memorijalnom i zagrobnom kontekstu. U drugom je poglavlju naznačeno da se shvaćanje sv. Mihovila kao suputnika duše (*psychopompos*) razvilo kod irskih redovnika tijekom 8. stoljeća te došlo na kontinent njihovim djelovanjem na karolinškom dvoru.³¹⁹ Nije posve jasno odgovara li porast broja arhanđelovih crkvi grobljansko-memorijalnog karaktera na istočnojadranskoj obali krajem 8. i tijekom 9. stoljeća tom trendu sa franačkog zapada, budući da se takve crkve javljaju kako na području Hrvatske kneževine, tako i u blizini gradova bizantske Dalmacije.³²⁰

Moguće je da je memorijalno-funerarni aspekt arhanđelovog kulta došao putem političkih kontakata bizantske Dalmacije i hrvatske kneževine s Francima. Također, Franci su bili odgovorni za kristijanizaciju slavenskog življa putem benediktinskog misijskog djelovanja, i to najčešće benediktinaca iz sjeverne Italije. Istočnojadranska obala dolazi u neposredan i intenzivan kontakt s Francima nakon 774., godine u kojoj je Karlo Veliki pokorio Langobarde i počeo širiti svoju vlast na područje Istre (788.), kao i na avarska i slavenska područja. Karolinška kulturno-crkvena elita imala je značajan utjecaj na hrvatsku materijalnu kulturu, kao i na kult svetaca.³²¹

Nadalje, Franci su na jedno kraće vrijeme imali politički utjecaj nad gradovima bizantske Dalmacije, napose Zadrom.³²² Moguće je da su se zadarski svjetovni i crkveni predstavnici, *dux* Pavao i biskup Donat, na Karlovom dvoru u Diedenhofenu susreli s irskim monasima, koji su, kako je ranije naznačeno, bili zaslužni za promociju memorijalno-funerarnog aspekta kulta sv. Mihovila zapadnom Europom. Ako utjecaj i nije bio tako pojednostavljen i izravan, vrlo je

³¹⁹ Daniel Callahan, „The Cult of St. Michael the Archangel“, 182.

³²⁰ Kultovi na istočnojadranskoj obali u ranome srednjemu vijeku nisu još temeljito istraženi, stoga ne želim kategorički tvrditi da su prisutnost i proliferacija kulta sv. Mihovila na tom području krajem 8. i u 9. stoljeću rezultat franačkog utjecaja. Takav stav temeljim na Vedriševoj studiji kulta sv. Martina u ranome srednjemu vijeku na istočnojadranskoj obali. Naime, autorova je teza da prisutnost kulta sv. Martina nije rezultat isključivo franačkih sfera utjecaja, te uzima u obzir i istočni, bizantski put kojim je kult došao na istočnojadransku obalu, moguće još u vrijeme Justinijana I, kao i benediktinski utjecaj. Vidi: Trpimir Vedriš, „»Frankish« or »Byzantine« saint? The origins of the cult of Saint Martin in Dalmatia“, *Papers from the First and Second Postgraduate Forums in Byzantine Studies: Sailing to Byzantium, Trinity College Dublin, 16-17 April 2007 and 15-16 May 2008*, ur. Savvas Neocleus (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2009.), 224-225.

³²¹ Upravo vidljivo na primjeru kulta sv. Martina: Vedriš ne osporava karolinšku liniju utjecaja na kult sv. Martina, napose kad je riječ o misionarskim djelatnostima koje su Franci poduzimali u srednoj i jugoistočnoj Europi. Idem, 225.

³²² Zadarski *dux* Pavao i biskup Donat posjetili su Karlov dvor u Diedenhofenu i poklonili mu se. Vidi: Ante Birin, „Pregled političke povijesti Hrvata u ranome srednjem vijeku“, *Nova zraka u europskom svijetu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (Zagreb: Matica hrvatska, 2015.), 43.

vjerojatno da je ovaj aspekt kulta pristigao na istočnojadransku obalu iz zapadnog kulturnog kruga.³²³

U 8. i 9. stoljeću, na istočnojadranskoj je obali nekoliko crkvi sv. Mihovila bilo vezano uz funerarni ili memorijalni karakter: prva je pulska samostanska crkva sv. Mihovila s grobljanskom kapelom sv. Klementa prigradenom u karolinško doba. Potom se javlja tip crkve centralne osnove sa šest konhi – tzv. šesterolist. U literaturi spominju se kao crkve funerarno-memorijalne funkcije, a čak tri od njih osam imaju sv. Mihovila za naslovnika: u Pridrazi, Brnazama i na Poljudu.³²⁴ Posljednja na popisu crkva je sv. Mihovila *in ripa maris* u Splitu o kojoj postoje prijepori u domaćoj struci o njezinom vremenu nastanka (7. ili 8. stoljeće).³²⁵

Pogrebna kapela sv. Klementa uz samostansku crkvu sv. Mihovila najvjerojatnije je najranija od pet prethodno navedenih crkvi. Prema Željku Ujčiću, a temeljem crteža dviju građevina Pietra Kandlera iz 1825., grobna kapela sv. Klementa dodana je bizantskoj crkvi sv. Mihovila u vrijeme kad su Franci već bili zavladaali Istrom (nakon 788.).³²⁶ O kronološkoj problematici ovog kompleksa već je bilo riječi u korpusu analiziranih crkvi.³²⁷ Iako sama pogrebna kapela nije posvećena sv. Mihovilu, nego sv. Klementu, prvaku rimske Crkve, oni koji su pokopani u kapeli bili su pod zaštitom sv. Mihovila, glavnog naslovnika cjelokupnog kompleksa. U ovom kontekstu dade se iščitati nekoliko semantičkih slojeva kulta sv. Mihovila: *archistrategos* kao bizantski sloj, a koji je preuzet u franačkom razdoblju, funerarni koji na pozornicu dolazi s Francima i benediktincima, a moguće i apokaliptični u prvoj polovini 11. stoljeća (darovnica biskupa Engilmara, proširivanje funerarne kapele).

³²³ Detaljnije o kultu sv. Mihovila u istočnom Carstvu, kasnije Bizantu, vidjeti: Glenn Peers, *Subtle Bodies. Representing Angels in Byzantium*, (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 2001.), 143-193. Za prijenos „istočnih“ kulturnih značajki na crkveni Zapad, vidi: J. C. Arnold, *The Footsteps of Michael the Archangel*, 37-65. O zagrobnoj ulozi sv. Mihovila: Daniel F. Callahan, „The Cult of St. Michael the Archangel“, 182.

³²⁴ Takvu interpretaciju prvi je donio M. Jurković. Vidi: M. Jurković, „Predromanički šesterolisti Dalmacije“, 233-239.

³²⁵ T. Marasović i M. Zekan, „Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve“, 121.

³²⁶ Ž. Ujčić, „Pola paleocristiana“, 745.

³²⁷ Bizantska struja: Ž. Ujčić, „Pola paleocristiana“, 745; karolinška struja: Pavuša Vežić, „Memorije križnog tlocrta“, 34.

Pula je poslužila Belizaru kao uporište i mjesto za predah i obnovu zaliha u pohodu na Ravenu 544. zbog čega mi se čini vjerojatnim sv. Mihovila povezati s bizantskom prisutnošću u Istri za vrijeme i nakon Gotskog rata. Vidi: Hrvoje Gračanin, „Kraj antike na hrvatskim prostorima“, *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (Zagreb: Matica hrvatska, 2015.), 27-28.

Crkva sv. Mihovila *in ripa maris* tradicionalno se vezivala uz djelovanje biskupa Ivana Ravenjanina u Splitu, a datirana je vrlo široko u 7. ili 8. stoljeće.³²⁸ Takva je široka datacija u sprezi s problematikom vremena djelovanja Ivana Ravenjanina koja se u tradicionalnoj historiografiji smještala u 7. stoljeće, no koja je recentno dovedena u pitanje. Naime, tu tradicionalnu tezu problematizira Ivan Basić i vrlo uvjerljivo pokazuje da se djelovanje Ivana Ravenjanina može smjestiti u kraj 8. stoljeća.³²⁹ Ukoliko se izgradnja crkve sv. Mihovila zaista može vezati uz djelovanje Ivana Ravenjanina i smjestiti u sam kraj 8. stoljeća, njezin funerarni značaj ide ukorak s trendom vremena. Treba podcrtati da se upravo u tom stoljeću djelovanjem irskih redovnika na franačkom dvoru i među braćom benediktincima proširilo vjerovanje o sv. Mihovilu kao *psychopomposu*.

Dakako, arheološki materijal otkriva mnogo ranije slojeve ovog sepulkralnog kompleksa, kako ga naziva Basić. On navodi da je još R. Bužančić upozorio na mogućnost postojanja ranokršćanske memorije na mjestu apside ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila.³³⁰ Jedan od sarkofaga koji je korišten kao *spolium* pri izgradnji ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila datira iz 5. stoljeća (tzv. sarkofag prokuratora Hedonija). Postavlja se pitanje je li se sv. Mihovil kao naslovnik pojavio na ovom mjestu još u kasnoantičkom razdoblju ili je on produkt Ravenjaninovog vremena.

No, na temelju opće povijesti i razvoja kulta na Zapadu, pretpostavljam da se kult sv. Mihovila ne javlja tako rano na istočnojadranskoj obali, svakako ne prije aktivne bizantske prisutnosti u 6. stoljeću i regionalne popularizacije svetišta na Garganu. Još manje vjerojatnim smatram da se funerarni aspekt kulta sv. Mihovila razvio na jednom izoliranom lokalitetu nekoliko stoljeća prije negoli su ga irski redovnici proširili Europom u 8. stoljeću. Predlažem, stoga, da se titular sv. Mihovila treba vezati uz izgradnju ranosrednjovjekovne crkve u godinama postanka Splita.

Od triju spomenutih šesterolista, sv. Trojica (sv. Mihovil) kronološki je najbliži crkvi sv. Mihovila *in ripa maris* – sagrađen je najvjerojatnije krajem 8. ili na prijelazu 8. u 9. stoljeće.³³¹

³²⁸ Kroničar Cutheis (druga pol. XIV stoljeća – prva pol. XV stoljeća) donosi da je Ivan Ravenjanin dao podignuti crkvu sv. Mihovila. Vidi: Ivan Basić, „Poleogeneza Splita“, 458.

³²⁹ Ivan Basić, „New evidence for the reestablishment of the Adriatic dioceses in the late eighth century“, *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)* (Oxford: Routledge, 2018.), 267-271.

³³⁰ I. Basić, „Poleogeneza Splita“, 456.

³³¹ Ipak, ponešto zbunjuje kronologija šesterolista ukoliko se prihvati datacija poljudskoga u kraj 8. stoljeća. Ukoliko su zadarska krstionica i crkva sv. Donata (sv. Trojstva) uistinu utjecale na tipologiju dalmatinskih šesterolista, zar ne bi bilo logičnije pretpostaviti najraniji šesterolist na širem zadarskom području ili u zaleđu, na području hrvatskih

Nikola Jakšić drži da je poljudska crkva bila prototip šesterolistima u Trogiru i Brnazama budući da postoje sličnosti između njihovih oltarnih ograda na razini motiva i kompozicije, no kako su materijal i obrada kvalitetniji na poljudskoj oltarnoj ogradi, kronološku prednost daje njoj.³³² Prema Jakšiću, crkva sv. Trojice na Poljudu izvorno je nosila sv. Mihovila za naslovnika.³³³ Jakšić je, naime, opisao i analizirao natpis na luku oltarne orade ugrađene u svetište franjevačkog samostana Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Ante na Poljudu koji spominje sv. Mihovila: [(Mic)HAELI ARCHANGELI OC HORATORIVM D(e)O ADDIVVANTE CONSTRV(xi)].³³⁴ Navodi da „(...) ostaci oltarne ograde [s Poljuda] pokazuju istovjetnu koncepciju ukrašavanja kakvu smo susreli kod heksakonhalnih predromaničkih crkava u Brnazama i Trogiru (...)“.³³⁵

Štoviše, Jakšić izvještava da se u crkvi sv. Trojice, pri izvođenju zaštitnih radova, našao i ulomak drugoga luka iz 9. stoljeća koji spominje sv. Mihovila (MICHAHELI ARC[angeli]) te na temelju toga drži da je poljudski šesterolist nekoliko puta mijenjao oltarnu ogradu te da su ulomci iz franjevačke crkve ujedno i dijelovi prve oltarne ograde poljudskog šesterolista.³³⁶ Stoga treba zaključiti da je sv. Mihovil bio, ako ne jedini naslovnik najranije faze crkve, onda sunaslovnik uz sv. Trojstvo, ili da sv. Trojstvo postaje naslovnikom tek u trećoj fazi pregradnje crkve.³³⁷

županija? Ipak, Vežić navodi, prema N. Jakšiću, da se poljudski šesterolist možda može datirati u sam kraj 8. stoljeća, a sve ostale crkve istog tipa – njihovu prvu fazu – datira u 9. i 10. stoljeće. Vidi: P. Vežić, „Dalmatinski šesterolisti“, 49.

³³² N. Jakšić, „Reljefi *Trogirske klesarske radionice*, 282.

³³³ Idem, 279-282.

³³⁴ Nasuprot T. Marasoviću koji drži da je navedena trabeacija oltarne ograde izvorno pripadala crkvi sv. Marije na Poljudu koju je dao sagraditi splitski nadbiskup Pavao (čijih ostataka danas više nema), N. Jakšić argumentira u korist šesterolista sv. Trojice. Vidi: T. Marasović, *DP III*, 393-395, 401. S druge strane, P. Vežić čini se, ne prihvaća sv. Mihovila kao ranosrednjovjekovnog naslovnika budući da „ime nije ostavilo traga u povijesnim izvorima ni toponimiji lokaliteta te je sv. Trojstvo vjerojatno, kao i u Zadru, izvorni naziv rotonde.“ Vidi: P. Vežić, „Dalmatinski šesterolisti“, 49.

³³⁵ Riječ je o načinu ukrašavanja trabeacije oltarne ograde dijeljenjem iste na samo dvije trake, pri čemu je u gornjoj traki niz kuka, a u donjoj teče natpis. Pluteji oltarne ograde nose motive križeva pod arkadama i košarastog dna. Takva se koncepcija ukrasa oltarne ograde zatječe na poljudskom primjeru, potom na oltarnoj ogradi iz crkve sv. Mihovila u Brnazama (također šesterolist), i naposljetku kod trogorskog šesterolista posvećenog sv. Mariji. Ipak, oltarne ograde crkvi u Trogiru i Brnazama djelo su tzv. Trogirske klesarske radionice, dok splitski primjer materijalom (mramor) i izvedbom svjedoči o kvalitetnijem klesaru / radionici. N. Jakšić, „Reljefi *Trogirske klesarske radionice*“, 279-280.

³³⁶ Idem, 282.

³³⁷ Pretpostavljena kronologija naslovnika poljudskog šesterolista: ukoliko je suditi po najranijem posvetnom natpisu, s kraja 8., tj. početka 9. stoljeća, crkva je bila posvećena samo sv. Mihovilu. Potom je tijekom 9. stoljeća došlo do pregradnje pri čemu se mijenja i oltarna oграда (MICHAHELI ARC[hangelii]). T. Marasović (*DP III*, 408) navodi da je oграда svetišta bila trodijelna s tri luka, no ne navodi i u kojoj fazi pregradnje pripada ta trodijelna oграда. Nije sasvim jasno pripada li trodijelna oltarna oграда prvoj ili drugoj fazi crkve, no moja je pretpostavka da je riječ o drugoj fazi, kada je i dodan naslovnik sv. Trojstva. Moguće da u toj fazi sv. Trojstvo preuzima liturgijski primat, a da sv. Mihovil preuzima službu sunaslovnika i zaštitnika primarnog kulta (nekoliko je sličnih primjera navedenih u ovom radu gdje sv. Mihovil služi kao sporedni naslovnik, poput crkvi sv. Marije u Koljanima i sv. Marije na Crkvini u

O funkciji šesterolista u Dalmaciji raspravljao je Miljenko Jurković. Na temelju tipske sličnosti s mnogim europskim i bliskoistočnim crkvama posvećenima Blaženoj Djevici Mariji (ali i sv. Mihovilu) – naime, mahom je riječ o rotundama – Jurković zaključuje da su dalmatinski šesterolisti bile privatne crkve memorijalne funkcije. Funerarnu funkciju poljudskog šesterolista prepoznaje u zrcalnom natpisu koji se izvorno nalazio nad ulazom: XAP SVBITNEIXE PAX INTRANTIBUS, tj. Mir ulazećima (onima koji ulaze), izlazećima mir.³³⁸ Nadalje, uz spomenuti natpis, crkva sv. Trojice ima dvoja vrata, jedna u zapadnoj konhi crkve, a druga u prvoj konhi JZ do glavnog ulaza, na temelju čega je M. Jurković zaključio da je to primjer dvojnih vrata, tj. „vrata mrtvih i vrata živih“, vezanih uz funerarnu funkciju³³⁹ Koliko mi je poznato, nisu nađene grobnice u crkvi sv. Trojice kao ni u njezinoj blizini.³⁴⁰ Budući da je poljudski šesterolist bio privatna zadužbina na području splitskog agera, čini mi se vjerojatnijim da je crkva služila kao oratorij ili memorijalna kapela nekog splitskog imućnika.³⁴¹ Drugačije tumačenje donosi Vedrana Delonga: ona natpis vidi kao univerzalnu i ponešto apokaliptičnu poruku svima onima koji su ulazili i izlazili iz poljudske crkve.³⁴²

Zaključne misli o crkvama sv. Mihovila na obali i sv. Trojice (Mihovila) na Poljudu: ukoliko su ispravni Cutheisovi navodi da je Ivan Ravenjanin dao podignuti crkvu sv. Mihovila na obali i Basićeva hipoteza o Ravenjaninovoju aktivnosti u Splitu krajem 8. stoljeća, tada su crkva na obali i poljudski šesterolist kronološki vrlo bliske, a moguće je i da su nastale u istom idejnom krugu potaknutom prisutnošću i djelovanjem Ivana Ravenjanina.³⁴³

Biskupiji). N. Jakšić je predložio da je titular promijenjen upravo u trećoj fazi, i to na temelju radikalne promjene u karakteru natpisa iz te faze. Vidi: N. Jakšić, „Reljefi Trogirske klesarske radionice“, 282.

³³⁸ M. Jurković, „Predromanički šesterolisti Dalmacije“, 234.

³³⁹ Idem, 236. Treba, također, istaknuti da P. Vežić drži da je takav dvostruki ulaz naknadna intervencija u tkivo crkve, a javlja se također kod sv. Marije *de platea*. Vidi: P. Vežić, „Dalmatinski šesterolisti“, 48.

³⁴⁰ Temeljim na člancima T. Marasovića i P. Vežića koji donose najdetaljnije i najosebnije analize i tumačenja poljudskog šesterolista. Ni jedan autor ne spominje postojanje sarkofaga ili srednjovjekovnog groblja u blizini sv. Trojice. Vidi: T. Marasović, *DP III*, 401-409; P. Vežić, „Dalmatinski šesterolisti“, 41-65.

³⁴¹ Oprema crkve bila je izrađena od mramora, što svjedoči o jačem ekonomskom statusu pokrovitelja.

³⁴² Na temelju izlaganja Vedrane Delonga na međunarodnom znanstvenom skupu *Hrvati i Karolinzi: Petnaest godina poslije*. Vidi: Vedrana Delonga, „O skupini predromaničkih epigrafskih zapisa na crkvenim građevinama ranosrednjovjekovnog Splita. (Formalne i sadržajne konotacije)“, *Hrvati i Karolinzi: Petnaest godina poslije* (program i sažeci predavanja) (Split: MHAS, 2015.), 49.

³⁴³ Na splitskom području velika je koncentracija Mihovilovih crkvi. U poglavlju o potencijalnim crkvama navela sam još i crkvu sv. Mihovila *ad Dianam* na rtu na Marjanu, a u korpusu analiziranih crkvi sv. Mihovila na Bambinoj Glavici, tj. na Kašjunima. Iako o ovim crkvama nemamo svjedočanstva u pisanim izvorima prije 1362., odnosno 1226., vrlo vjerojatno su mnogo ranije od 13., odnosno 14. stoljeća, moguće čak iz 9. stoljeća.

Ranije sam istaknula da je poljudski šesterolist, tj. oblikovanje njegove izvorne oltarne ograde, vjerojatno bio prototip koji je utjecao na oblikovanje oltarnih ograda sv. Marije *de platea* u Trogiru i sv. Mihovila u Brnazama. Crkva sv. Mihovila u Brnazama nastala u prvoj polovini 9. stoljeća, i to na mjestu starije ranokršćanske memorije.³⁴⁴ U kasnome srednjem vijeku crkva je srušena, a oko nje nastalo je groblje, no nije poznato je li crkva imala funerarnu svrhu u ranome srednjem vijeku ili se koristila kao privatni oratorij, kao njezina prethodnica na Poljudu. Iako vrlo fragmentarna, oltarna ograda svjedoči o titularu crkve: [princi]PE[m] ANGEL[orum], odnosno sv. Mihovil.³⁴⁵ I naziv lokaliteta na kojem se nekada nalazila crkva – Mijoljača – svjedoči da je zaista riječ o sv. Mihovilu. Nažalost, zbog uređenja lokalnog nogometnog igrališta, danas na navedenom lokalitetu nisu vidljivi ostaci ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila.

Memorijalni aspekt kulta sv. Mihovila zaključujem crkvom sv. Mihovila u Pridrazi kraj Zadra. Prema Vežiću, šesterolist u Pridrazi moguće je datirati tek u drugu polovinu 9. stoljeća, i to temeljem formalnih odlika njezine oltarne ograde koju uspoređuje s oltarnom ogradom šesterolista u Kašiću, i obje ih smješta u vrijeme kneza Trpimira.³⁴⁶ Poput šesterolista u Kašiću, nalazila se na tlu antičke vile koja je postojala i u ranosrednjovjekovno vrijeme.³⁴⁷

Iako se šesterolisti prema funkciji smatraju crkvama memorijalnog tipa, sarkofazi nađeni unutar same crkve ili groblje u blizini pojedinih šesterolista ne pripadaju izvornoj gradnji s kraja 8., odnosno iz 9. stoljeća. Naime, sarkofazi su se mahom nalazili u narteksima nadograđenima vjerojatno u 10. stoljeću. Riječ je o sljedećim crkvama: Stomorica u Zadru (grobnice u narteksu), sv. Marija *de platea* (u narteksu i unutar same crkve), sv. Mihovil u Pridrazi (u narteksu), osmerolist u Ošlju (u narteksu). Dva su šesterolista imala srednjovjekovno groblje u blizini: sv. Toma u Kašiću i sv. Mihovil u Brnazama, no dok za kašićku crkvu nije poznato je li groblje bilo suvremeno crkvi, groblje kraj crkve u Brnazama bilo je kasnosrednjovjekovno.³⁴⁸ Među primjerima šesterolista ističe se bibrirska crkva budući da se jedina nalazila unutar zidina, i to zidina kastruma, a uokolo nje i u njoj nalazilo se mnoštvo grobnica i sarkofaga.³⁴⁹

³⁴⁴ Usporedi sa sv. Mihovilom *in ripa maris* koji također nastaje na starijoj memoriji.

³⁴⁵ N. Jakšić, „Reljefi *Trogirske klesarske radionice*“, 269.

³⁴⁶ Pavuša Vežić, „Dalmatinski šesterolisti“, 45.

³⁴⁷ Ibidem.

³⁴⁸ Pavuša Vežić. „Dalmatinski šesterolisti“, 49.

³⁴⁹ Idem, 59.

Neki su šesterolisti, među kojima je samo jedan arhanđelov (Pridraga), tek kasnije, vjerojatno u 10. stoljeću, dobili nartekse u kojima je nađen jedan ili nekoliko sarkofaga ili udubina namijenjenih sarkofazima. Crkva u Brnazama, kao i poljudski šesterolist, nisu imali rečenu nadogradnju u obliku nartekse, a groblje koje se nalazilo uz brnaški šesterolist kasnosrednjovjekovnog je postanka. Poljudska je crkva imala dvojna vrata, tzv. „vrata mrtvih i vrata živih“, kao i natpis „Pax exientibus, pax intrantibus“, koji nisu činili izvornu kompoziciju crkve, nego su dodani u kasnijoj pregradnji crkve.

Šesterolisti, a među njima i oni posvećeni sv. Mihovilu, u načelu su bili zamišljeni kao privatni oratoriji, s tim da se kod nekih groblje formira tek nadogradnjom nartekse. Naposljetku, treba istaknuti da su se šesterolisti nalazili kako na područjima gradova bizantske Dalmacije, tako i u hrvatskim županijama. To svjedoči o univerzalnosti kulta sv. Mihovila, ali i o živoj komunikaciji bizantske Dalmacije i hrvatskog zaleđa u 9. stoljeću.

5.4. Crkve sv. Mihovila kao privatne zadužbine

Već je bilo spomena u ovom radu o crkvama koje su bile privatne zadužbine vladara (Crkvina, Biskupija; Gornji Koljani) ili privatne *ex voto* donacije (Miranje) u čijem se kontekstu spominje sv. Mihovil. U prvom slučaju spomen sv. Mihovila analizirala sam kao jednog od svetaca, no ne i glavnog titulara, a u drugom u kontekstu arhanđela kao benediktinskog titulara. Iduće dvije crkve valja obraditi u vlastitom poglavlju zbog njihovog značaja za razumijevanje kulta sv. Mihovila u privatnom kontekstu, odnosno o promjenama koje se očituju prijelazom iz ranoga u razvijeni srednji vijek.

Riječ je o crkvi sv. Mihajla na istoimenom brdu sv. Mihajla, a na uzvisini Gradac kod Stona te o crkvi sv. Mihajla kod Donjeg Čela na Koločepu. U idućim recima namjeravam analizirati geolokaciju i funkciju rečenih crkvi s jedne strane te semantičke aspekte kulta s druge. Prije toga, a zbog velike važnosti koju ove dvije crkve imaju za struku, ukratko ću ih predstaviti tipološki i opisati njihove epigrafičke i skulpturalne elemente važne za ovu raspravu.

5.4.1. Crkva sv. Mihajla u Stonu

Crkva sv. Mihajla na uzvisini Gradac kod Stona nalazi se na južnom kraju Stonskog polja. Rečeni položaj strateški je bio vrlo važan budući da se s njega moglo nadzirati ne samo Stonsko polje, nego i najuži dio poluotoka gdje se on spaja s kopnom. Podnožje uzvisine bilo je naseljeno

još u predrimsko doba, a na samom vrhu nalazila se i gradina.³⁵⁰ Na istom području očituje se kontinuitet naseljavanja i u rimskom i ranokršćanskom razdoblju, čemu su dokaz crkve iz kasnog 5. i 6. stoljeća kao i nova utvrda na uzvisini Gradac.³⁵¹

U ranome srednjem vijeku, najvjerojatnije početkom 10. stoljeća, na područje Stona (Pelješca) doseljavaju Zahumljani. Ston je u to doba upravno sjedište Zahumlja kao i crkveno sjedište Zahumske biskupije.³⁵² Prema pismima pape Ivana X u kojima se obraća dalmatinskim (nad)biskupima i njihovim sufraganima u kontekstu prvog Splitskog sabora 925., kao i kralju Tomislavu i knezu Mihajlu, doznajemo da je taj knez Mihajlo vladao upravo Zahumljem na čijem se prostoru nalazila Zahumska biskupija.³⁵³

Drži se da je Mihajlo Višević vladao Zahumljem od 910. do neke godine nakon 928., te je u tom razdoblju poduzeo mnoge značajne političke pothvate: 912. priklonio se bugarskom caru Simeonu te je na račun toga proširio svoju vlast na pojedina područja u Paganiji i Travuniji, a 926. napao je Sipont koji je u 10. stoljeću bio bizantski grad.³⁵⁴ Upravo u tom ambijentu nastaje crkva sv. Mihajla, pod pokroviteljstvom kneza Mihajla Viševića na brdu Gradac na kojem se nalazio utvrđeni dvor zahumskih knezova.³⁵⁵

Crkva pripada tzv. južnodalmatinskom jednobrodnom kupolnom tipu, sagrađena je u predromaničkom slogu i jedna je od ranijih inačica navedenog tipa.³⁵⁶ Među ostalim crkvama istoga tipa, sv. Mihajlo u Stonu izdvaja se većom širinom (4,2 m) kao i visinom (7,4 m). I. Tomas protumačila je ovaj visinski faktor u sprezi s aksijalnim zvonikom koji je već u prvoj fazi tvorio cjelinu s tijelom crkve te je najvjerojatnije sadržavao i galeriju koja je komunicirala s crkvenim interijerom.³⁵⁷ Upravo zbog navedenih osobina, autorica drži da je crkva sv. Mihajla i izvorno bila osmišljena kao vladarska kapela, a ne samo u periodu obnove sredinom 11. stoljeća.³⁵⁸

³⁵⁰ Ivana Tomas, „Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom“, 193.

³⁵¹ Idem, 195.

³⁵² Idem, 197.

³⁵³ Navodi se kao *excellentissimo duci Chulmorum*. Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje* (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 37, 304-305.

³⁵⁴ Ivana Tomas, „Srednjovjekovne jednobrodne crkve“, 197; Zrinka Nikolić Jakus, „Južna Italija“, *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (Zagreb: Matica Hrvatska, 2015.), 568-569.

³⁵⁵ Ivana Tomas, „Srednjovjekovne jednobrodne crkve“, 199.

³⁵⁶ Idem, 200.

³⁵⁷ Idem, 214.

³⁵⁸ Idem, 202-203.

Iz prve su faze, odnosno faze izgradnje, liturgijski namještaj i arhitektonska plastika koji pripadaju tzv. *prvom pelješkom sloju*.³⁵⁹ Za trenutnu raspravu najvažniji je epigrafički natpis na nadvratniku za kojeg I. Tomas pretpostavlja da se nalazio na jednom od ulaza koji su bili na zvoniku, točnije na najširem, zapadnom ulazu zvonika.³⁶⁰ Navedeni nadvratnik sadržava uklesana tri kruga s križem i dvoprutom pletenicom iznad kojih se nalazi natpis koji spominje nekog Mihovila (Mihajla), izveden vrlo nekvalitetno u usporedbi s natpisom na drugom nadvratniku s istog spomenika.³⁶¹

Ova su dva problema ključna za razumijevanje semantičkog značenja kulta sv. Mihovila u kontekstu vladarske kapele sv. Mihajla u Stonu. Transliterirati navedeni natpis te identificirati spomenutog Mihovila (Mihajla) nije bilo jednoznačno, čemu svjedoče prijepori među strukom: jedni su držali da je riječ o samom arhanđelu Mihovilu, drugi da se radi o Mihajlu Viševiću, a treći su ga identificirali s dukljanskim vladarom Mihajlom Vojislavljevićem.³⁶² Na tragu B. Gabričevića, I. Tomas zaključuje da se natpis odnosi na samog arhanđela, no upozorava, kao što je to već učinio M. Jurković, da loša kvaliteta natpisa ukazuje na to da je dodan kasnije, što do određene mjere komplicira tumačenje semantičkog aspekta kulta.³⁶³ Neki su čak došli do zaključka da natpis ima apokaliptične konotacije na tragu teksta iz Ivanovog Otkrivenja (Otk 12,7).³⁶⁴

Najočitiji sloj u tumačenju semantičkog aspekta kulta sv. Mihovila u ovom kontekstu u sprezi je s funkcijom crkve kao vladarske kapele. Ako uzmemo da je kapela podignuta u vrijeme kada je Mihajlo Višević vladao navedenim područjem te da je navedeni lokalitet tada imao strateško značenje, tada je najjednostavnije i najtočnije ustvrditi da je navedeni titular izabran kako zbog imena samog pokrovitelja izgradnje crkvenog zdanja, tako i zbog njegove uloge *archistrategosa*. Sv. Mihovil postavljen je na uzvisinu s koje je mogao nadzirati sve ključne dijelove Mihajlove

³⁵⁹ Više o značajkama *prvog pelješkog sloja* i reljefima koji mu pripadaju: Idem, 215-219.

³⁶⁰ Širina nadvratnika (149 cm) svjedoči o tome. Vidi: Idem, 219.

³⁶¹ Idem, 217.

³⁶² Dio natpisa koji je vidljiv: *MIHAELUS FORTITER SUPER (S)ECO PACIFICO CU OMS ROMANO*. I. Tomas drži da je najuvjerljiviju transliteraciju, prijevod i tumačenje ponudio B. Gabričević: *ARHANGELUS MIHAEL FORTITER SUPER SECO PACIFICOQUE OMNES ROMANOS*, odnosno *(Ja) Arhanđeo Mihovil hrabro odzgor siječem i donosim mir svim Romanima*. I. Tomas kompilirala je sve ostale transliteracije i tumačenja, za usporedbu vidi: I. Tomas, „Srednjovjekovne jednobrodne crkve“, 217-218, bilješka 990.

³⁶³ Ibidem.

³⁶⁴ Jelena Behaim, „Zidne slike u crkvi sv. Mihajla u Stonu“, diplomski rad (Zagreb: Filozofski fakultet, 2014.), 22.

državne tvorevine. Jednako tako, moguće je da je crkva nastala kao *ex voto*, odnosno zahvala za arhanđelovu pomoć u vojnim pohodima.

Oba tumačenja usko su povezana te imaju uporište u onome što znamo o životu i pothvatima Mihajla Viševića. Budući da je lukavo manevrirao između Simeona s jedne strane i Bizanta s druge, a uspio je i pokoriti Sipont – iako nije posve jasno s kojom namjerom – kroz te kontakte i podvige svakako je imao priliku upoznati kako bizantski, tako i langobardski sloj i značenje kulta sv. Mihovila. Ipak, sam natpis postavlja još jedno pitanje: ako nije isklesan istovremeno s ostalim elementima na nadvratniku, ako je izvedbom nekvalitetniji od drugog natpisa koji se nalazio nad jednim od ulaza aksijalnog zvonika, možemo li na temelju sadržaja natpisa pretpostaviti o kojem je razdoblju riječ?

(Ja) Arhanđeo Mihovil hrabro odozgor siječem i donosim mir svim Romanima.

Kako je već ranije istaknuto, neki su u „hrabro odozgor siječem“ prepoznali apokaliptičnu ulogu sv. Mihovila, no ni u jednom tumačenju nisam naišla na objašnjenje zašto se spominju Romani na natpisu crkve koja je izvorno podignuta u sjedištu sklavinije Zahumlje, pod patronatom vladara koji je otvoreno radio protiv Bizanta, barem do smrti saveznika mu cara Simeona. Dakako, donošenje mira Romanima i apokaliptično tumačenje slike „hrabro siječem odozgor“ nisu nužno u raskoraku, napose ako se sjetimo meliorističkih tendencija pri tumačenju apokalipse u srednjemu vijeku.³⁶⁵ Na koga se, dakle, odnosi navedeni natpis? Tko su ti Romani kojima arhanđel Mihovil posreduje mir sijekući odozgor?

Budući da je natpis naknadno dodan, i s obzirom na to da spominje Romane, moguće da je uklesan u razdoblju kada je Bizant ponovno uspostavio svoj utjecaj na tom području ili kad je Ston potpao pod dubrovačku vlast. Dva su razdoblja, prema tome, kada je natpis mogao biti priklesan na izvorni nadvratnik: u razdoblju nakon dominacije bugarskog cara Samuila nad navedenim područjem (do 1018.), a prije Vojislavove prevlasti (1042.) ili u godinama nakon 1333. kada je Dubrovnik ponovno uspostavio vlast nad Stonom i krenuo s obnovom katoličke vjere među stanovnicima koji su od sredine 12. stoljeća bili bez svog biskupa.³⁶⁶

³⁶⁵ Vidjeti potpoglavlje 2.1.

³⁶⁶ Za povijesne podatke, vidi: I. Tomas, „Srednjovjekovne jednobrodne crkve“, 205-206.

Na temelju kvalitete natpisa, predlažem prvu opciju, budući da u tako kratkom razdoblju, a nakon što je Samuilo opljačkao i spalio Dubrovnik, Kotor i Ulcinj, te osvojio Duklju, Travuniju i Zahumlje, vrlo vjerojatno nije bilo moguće naći kvalitetne majstore i klesare. Tek će dolaskom moćnog dukljanskog kneza Vojislava crkva biti obnovljena reprezentativnim prozorskim okvirima i kvalitetnim zidnim oslicima.³⁶⁷

Zaključno, mišljenja sam da opravdano možemo iščitati dva semantička aspekta kulta sv. Mihovila u kontekstu stonske vladarske crkve: sv. Mihovil kao *archistrategos*, zaštitnik vladara i stabilnosti države, koji se isprepliće s apokaliptičnim aspektom očitovanim u natpisu na nadvratniku.

5.4.2. Crkva sv. Mihajla u Donjem Čelu (Koločep)

Kao i stonska crkva, no mnogo mlađa od nje, i koločepska crkva pripada tzv. južnodalmatinskom jednobrodnom kupolnom tipu. Nažalost, danas raspoložemo samo s neznatnim ostacima budući da je srušena krajem 19. stoljeća, no srećom, mnogi njezini reljefi posljedično su se našli ugrađeni u obližnju crkvu sv. Nikole i pripadajuću joj mrtvačnicu.³⁶⁸ Smještaj crkve dijeli je od stonskog sv. Mihajla, a približava kasnijim srednjovjekovnim crkvicama koje su građene uz putove, na križanjima ili na ulazima u sela, poput onih na otocima Cresu i Korčuli [korpus 3.1.]: nalazi se istočno od Donjeg Čela, „uz samu cestu što of tog naselja vodi prema jugu“.³⁶⁹

Za razliku od vrlo ranog primjerka koji smo promotrili u stonskom sv. Mihajlu, ova je crkva u nekoliko aspekata pokazuje razlaz s predromaničkim oblikovnim sredstvima: tlocrt joj je pravilan, većih je dimenzija (7.9 m x 4.45 m), sličnih kasnijim spomenicima kao što su Sigurata u Dubrovniku i sv. Mihajlo Pakljenski na Šipanu, a oplošje bočnih zidova nije joj razvedeno kao kod stonskog sv. Mihajla.³⁷⁰ Izuzev formalnih odlika same arhitekture, liturgijska oprema i arhitektonska plastika također svjedoče o zreлом reljefnom kiparstvu prve polovine 12. stoljeća.³⁷¹

³⁶⁷ Idem, 220-227.

³⁶⁸ Idem, 131.

³⁶⁹ Za ubikaciju koločepske crkve, vidi: T. Marasović, *DP IV*, 250; Željko Peković, Duško Violić i Doroti Brajnov, „Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa“, *Prostor* 13 (1/29), 2005., 2.

³⁷⁰ Ivana Tomas, „Srednjovjekovne jednobrodne crkve“, 132-133.

³⁷¹ I. Tomas u ovome raspravlja s I. Žileom i Ž. Pekovićem koji su držali da je reljefna skulptura oltarne ograde crkve sv. Mihajla iz druge polovine 11. stoljeća. Tomas drži da, na temelju voluminoznijeg oblikovanja vegetabilnih motiva palmeta i vitica s četverolatičnim listom, odsustva *horror vacui*, razlici u koncepciji dekorativne površine, pojavi

Centralna os u raspravi o semantičkom aspektu kulta sv. Mihovila na ovom lokalitetu reljef je sv. Mihovila na zabatu oltarne ograde kao i posvetni natpis s trabeacije te iste ograde koji spominje pokroviteljicu crkve. Iako najraniji pisani izvor o crkvi sv. Mihajla u Donjem Čelu datira iz 1300., originalna reljefna skulptura s prikazom krilatog, mladolikog arhanđela Mihovila sa žezlom u lijevoj ruci svjedoči o izvornoj posveti crkve, a natpis o donatorici koja se predstavlja kao „sestra i kraljica“.³⁷²

*Qveso vos om(ne)s q(vi) aspicitis v[t fyndatis preces] p[ro] sorore (e)t regina q(vae)
edifica[vit ecclesia(m) in honore(m) s(an)c(t)i Michaelis].*

*Molim sve Vas koji ovo gledate da [izrečete iskrene molitve] za sestru i kraljicu, koja je
sagradila [crkvu u čast svetoga Mihovila arhanđela].³⁷³*

Koja je to, dakle, imućna ženska osoba, čija sestra i čija kraljica, financirala u prvoj polovini 12. stoljeća crkvu i njezinu liturgijsku opremu načinjenu od kararskog mramora? Uvriježeno je mišljenje da je riječ o Jeleni Lijepoj, sestri kralja Ladislava i supruzi kralja Dmitra Zvonimira, no I. Tomas dovela je atribuciju u pitanje novom datacijom spomenika u rano 12. stoljeće.³⁷⁴ I. Tomas predlaže drugačije rješenje: „soror et regina“ ne treba nužno shvatiti kao političku identifikaciju, nego kao duhovnu, no i sama autorica naznačuje da je pri tom riječ o domišljanju.

Stoga, kao otvoreni prijedlog, predlažem drugačije rješenje zagonetke: iako je kraljica Jelena umrla nekad nakon 1091., moguće je da je ostavila u zalog izgradnju i opremu crkve sv. Mihajla kao *ex voto* za svoju dušu. Moguće je također da crkva nije bila dovršena nekoliko godina ili čak desetljeća nakon njezine smrti. Tim je činom donatorica ovjekovječila svoje ime, ne samo na ovom svijetu, nego i na onome, na Posljednjem sudu gdje će joj dušu sv. Mihovil zastupati, uspomoc molitava vjernih, pred Bogom. Funerarnim aspektom kulta sv. Mihovila, koji će biti jedan od često prisutnih kroz kasni srednji vijek, završava rasprava o semantičkim značajkama kulta sv. Mihovila u na istočnojadranskoj obali u razdoblju između 6. i 12. stoljeća.

dentila na pluteju oltarne ograde i voluminoznost i monumentalnost anđeoskog lika (sv. Mihovila), su crkva i njezina oprema proizvod prve polovine 12. stoljeća. Idem, 134-140.

³⁷² Idem, 131.

³⁷³ Rekonstrukcija i prijevod izgubljenog dijela natpisa prema prijedlogu V. Delonge: Vedrana Delonga, „Pisana uspomena na jednu 'sestru i kraljicu' s Koločepa“, *Starohrvatska prosvjeta* 34(3), 2007., 201.

³⁷⁴ I. Tomas, „Srednjovjekovne jednobrodne crkve“, 141-143.

6. Zaključna razmatranja

U uvodu ovoga rada istaknula sam tri temeljne namjere, odnosno cilja ovog istraživanja: mapirati crkve sv. Mihovila na istočnojadranskoj obali između 6. i 12. stoljeća te ih analizirati iz perspektive tipologije, funkcije, vremenskog konteksta i ubicacije (hagiotopografije). Misao vodilja mapiranja i kronološke analize bila je utvrditi relativnu gustoću crkvi sv. Mihovila u pojedinim razdobljima (7.-8. stoljeće, 9.-10. stoljeće, 11.-12. stoljeće), odnosno porast broja crkvi u jednom razdoblju u odnosu na drugo. Primjerice, mapiranjem crkvi prema kronološkom ključu istaknula sam značajni porast crkvi posvećenih sv. Mihovilu u 11. i 12. stoljeću u odnosu na prethodna stoljeća. Ti su mi podaci omogućili istražiti jačanje kulta u post-milenijskim desetljećima i njegov apokaliptični aspekt.

Nadalje, pored relativne kronološke gustoće crkvi, dotaknula sam i temu sprege tipologije, funkcije i hagiotopografije kao neophodne za ostvarenje trećeg cilja, a to je razumijevanje polisemije kulta sv. Mihovila. Naime, u poglavlju o širenju kulta sv. Mihovila predstavila sam razvoj i polisemiju identiteta sv. Mihovila od ranokršćanskog razdoblja pa sve do godine 1000. Termin „polisemija“ koristila sam kako bih istaknula da je sv. Mihovil bio čašćen zbog različitih moći i da se stoga njegov kulturni identitet s vremenom mijenjao, odnosno određeni aspekt njegovog andeoskog identiteta uživao je prvenstvo pred ostalima ovisno o kontekstu (političkom, crkvenom, regionalnom, lokalnom). Tako su ga u Maloj Aziji kršćani zazivali zbog taumaturških moći još u 4. stoljeću u bukoličkim svetištima poput Hone. U Konstantinopolu te iste taumaturške moći dobivaju novo značenje – *salus imperii* – što sv. Mihovila pretvara u *archistrategosa*, zaštitnika dobrobiti Carstva.

Njegove zaštitničke moći ulaze i u Crkvenu sferu tijekom 4. i 5. stoljeća, u sklopu sveopćih koncila i trinitarnih i kristoloških rasprava, kada postaje zaštitnikom katoličkog pravovjerja. Širenjem u zapadni crkveni krug bizantskim posredovanjem, kult sv. Mihovila dobiva nove slojeve značenja. Na Monte Garganu odjekuje bizantsko iskustvo kulta (bukolički krajolik, taumaturška moć, kao i zaštita od sila kaosa i zla), no događa se i temeljna fenomenološka razlika: sv. Mihovil, čisti duh, ostavlja otiske stopala u kamenu i crveni plašt na oltaru u garganskoj špilji – simbol euharistijske žrtve. Najzaslužniji za prijenos garganskog kulta, relikvija i legendarne hagiografije *Apparitio* u zapadnom crkvenom krugu bili su hodočasnici, benediktinci, Langobardi i kasnije Franci.

Kad su Langobardi preuzeli skrb nad Mihovilovim svetištem na Garganu sredinom 7. stoljeća, njegov su kult proširili diljem svojih posjeda u Italiji, kako na jugu, tako i na sjeveru. Ipak, u langobardskom se kulturnom krugu razvio jedan novi aspekt kulta sv. Mihovila, radikalno drugačiji od bizantskih, ali i biblijskih poimanja arhanđela Mihovila: *custos civitatis*. U langobardskim se gradovima, poput Pavije na sjeveru, začeo urbani kult sv. Mihovila.³⁷⁵

U zapadnom crkvenom krugu razvila se još jedna faseta kulta sv. Mihovila, ona koja je tek u nekoliko redaka spomenuta u Poslanici sv. Jude: sv. Mihovil kao zagovaratelj duša nakon smrti (*psychopompos*). Ova je uloga sv. Mihovila dobila na značaju u krugu irskih monaha i njihovim je djelovanjem proširena Europom, napose na karolinškom dvoru.

Naposljetku, treba spomenuti apokaliptičnu ulogu sv. Mihovila koja je zaista bila internacionalna i nije bila aktualna samo u desetljećima uoči i nakon godine 1000. u zapadnom crkvenom krugu, nego prisutna u valovima, kako na Istoku tako i na Zapadu od ranokršćanskog razdoblja pa duboko u kasni srednji vijek.

Mapiranjem crkvi sv. Mihovila na istočnojadranskoj obali, njihovom kronološkom, tipološkom i funkcijskom klasifikacijom utvrdila sam da je razmjerni broj crkvi sv. Mihovila između 6. i 12. stoljeća daleko najveći u benediktinskom kontekstu, kao i to da ih je najviše nastalo u 11., a potom i u 12. stoljeću. Taj sam porast povezala s benediktinskim misionarskim djelovanjem tijekom 11. i 12. stoljeća, kao i s meliorističkim apokaliptičkim iščekivanjima prve polovine 11. stoljeća.

Iako sam najveći broj crkvi sv. Mihovila zatekla u benediktinskom kontekstu, to ne znači da je „benediktinski“ jedna od ukupnih oznaka, odnosno „sêмова“, već kontekst u kojem se očituje kulturna polisemija. Primjerice, u Dalmaciji nema mnogo velikih samostana posvećenih sv. Mihovilu, zbog čega se Istra ističe s tri (moguće četiri) novosagrađena samostana i još dvije starije, glasovite kuće koje su nastavile biti aktivne i u 11. stoljeću. Osim arhanđelove specifične zadaće pokroviteljstva nad benediktinskim reformatorskim i misijskim nastojanjima, ukoliko se promatraju benediktinske crkve iz geostrateške perspektive, može se primijetiti da se one podižu

³⁷⁵ Nije mi namjera tvrditi da se u Langobardskim dukatima, te kasnije u Langobardskom kraljevstvu, nije štovao nijedan drugi tip Mihovilovog kulta – ta imali su Monte Gargano u svojoj vlasti – ovdje želim istaknuti da se u langobardskom kontekstu razvio jedan posve novi način pristup kulta sv. Mihovila. Za langobardska svetišta organizirana *ad instar* Garganu te nastala između 8. i 11. stoljeća diljem južne Italije vidi: Ada Campione, „Italia meridionale“, 290-298.

na strateški važnim lokacijama. Tako je još od karolinškog vremena, a onda potom od vremena prisutnosti Svetog Rimskog Carstva na Jadranu, Istra bila granična pokrajina Carstva. U 11. stoljeću graničila je s Venecijom na moru, a Hrvatskim kraljevstvom na Raši, a i sami obalni gradovi nastojali su pribaviti što veću autonomiju (Rižanski placit) spram feudalnog odnosa koji je uspostavljen u Istri dolaskom Karolinga.

U takvom kontekstu na biskupsku stolicu u Poreču sjeda Engilmar kao jedan od ekspanziona njemačke carske prisutnosti u Istri. Engilmar je proširivanjem sfere utjecaja svoje biskupije na važne Mihovilove samostane (Limska Draga, Pula) također osnaživao njemačku poziciju u Istri. Tako na posredan način sv. Mihovil postaje i *archistrategos* u Istri štiteći integritet Carstva. Uloga je to koju je arhanđeo imao još od vremena bizantske prisutnosti u vrijeme i nakon Gotskih ratova, a potom i za karolinške, otonske te post-otonske vlasti u Istri.

Arhanđelov značaj u Istri 11. stoljeća nije bio isključivo političko-strateške naravi. Štoviše, spomenuti reformirani benediktinski samostani podignuta tijekom 11. stoljeća kao neizravna posljedica boravka karizmatičnog eremita i reformatora redovništva sv. Romualda imali su apokaliptični melioristički značaj: sv. Mihovil na Limu, sv. Mihovil kod Bala, sv. Petar i Mihovil na Krasu i moguće sv. Mihovil u Pazinu. Naznake apokaliptičnog aspekta kulta sv. Mihovila zatekla sam isključivo u benediktinskom kontekstu, i to najviše u Istri. Ove su crkve podizane nakon 1040. pa sve do kraja 11. stoljeća te obilježavaju monašku reformu i strogu provedbu *regule*, želju svetošću, čistoćom, isposništvom i misionarskim djelovanjem. Takva sam nastojanja obilježila terminom *melioristička apokaliptička iščekivanja* budući da odudaraju od tradicionalnog historiografskog poimanja apokaliptičkih iščekivanja kao stanja sveopćeg straha od Sudnjeg dana.

U Dalmaciji određeni se broj benediktinskih crkvi posvećenih sv. Mihovilu nalazio na samostanskim posjedima. Riječ je o crkvama na Pašmanu (Nevidane-Mrljane), u Miranjima, na otoku Visu i u Babinom polju na Mljetu. Pašmansku, miranjsku i mljetsku crkvu redovnici su koristili tijekom sezone rada na polju i u maslinicima za povremeno slavljenje liturgije, a u takvom je kontekstu blagdan sv. Mihovila vezan uz sezonu agrarnih radova, što svjedoči o partikularnim potrebama i identitetu zajednice koja se zrcali u semantici kulta.

Cilj ovoga rada bio je istaknuti da se pojedine uloge, odnosno semantičko značenje kulta sv. Mihovila ne javljaju isključivo u jednom kontekstu. Primjerice, arhanđelova uloga *archistrategosa* u karolinškoj Istri te na otocima Susku, Ugljanu i Visu, a koja se očitovala izgradnjom

samostanskih crkvi na strateškim pozicijama, očituje se već mnogo ranije, pri izgradnji crkvi i utvrda koje su pripadale bizantskom obrambeno-nadzornom sustavu, ne samo na moru, nego i na kopnu.

Sv. Mihovil u funerarnom kontekstu (*psychopompos*) bio je zastupljen u benediktinskom kontekstu kao i u privatnoj sferi. Primjerice, šesterolisti su *par excellence* primjer memorijalne kapele i/ili privatnog oratorija. Gdjeđje se memorijalni karakter kulta preklapa s apokaliptičnim: grobljanska kapela sv. Klementa koja je pripadala crkvi sv. Mihovila nad Pulom u 11. stoljeću kapela biva proširena prema zapadu zbog potrebe za dodatnim grobnim mjestima. Razlog može biti posve jednostavan – da je od karolinškog vremena jednostavno ponestalo mjesta za ukop, a može biti povezan s gore temom spomenutom: da je potražnja za ukopom u arhanđelovoj blizini porasla u post-milenijskom razdoblju zbog apokaliptičnih iščekivanja.

Ovaj je rad tek mali doprinos razumijevanju polisemije kulta sv. Mihovila na istočnojadranskoj obali od 6. do 12. stoljeća. Mnoga su pitanja ostala otvorena, poput korpusa nepotvrđenih crkvi, koji je neugodan podsjetnik da mnoge arhanđelove crkve još nisu arheološki istražene, a ako su i istražene, podaci o njima nisu objavljeni ili su teško dostupni. Nadalje, kako bi se uistinu razumio razvoj kulta i njegova polisemija, potrebno je usporediti situaciju u ranome srednjem vijeku s onom u kasnom srednjem vijeku. Držim da bi ispravan pristup budućem istraživanju bio obraditi pojedine mikroregije (dubrovačko primorje i Konavle; srednjodalmatinski otoci i primorje; sjevernodalmatinski otoci i primorje; Istra i Kvarner) u navedenom razdoblju s mnogo detaljnijim analizama i crkveno-političkom kontekstualizacijom crkvi unutar pojedine geografske regije.

Dodaci

Tablica A

Popis ranosrednovjekovnih crkvi sv. Mihovila na istočnom Jadranu prema Tomislavu Marasoviću³⁷⁶

Redni broj	Naslovnik	Mjesto	Položaj	Datacija
1.	Sv. Mihovil	Arkandel	Otočić	11. stoljeće
2.	Sv. Mihovil	Bijaći	Polje	10. stoljeće
3.	Sv. Mihovil	Biskupija, Crkvine	Naselje	10. stoljeće
4.	Sv. Mihovil	Brač, Dol	Brdo	11. stoljeće
5.	Sv. Mihovil	Brnaze	Brežuljak	9. stoljeće
6.	Sv. Mihovil	Dragović	Obala rijeke	9.-10. stoljeće
7.	Sv. Mihajlo	Dubrovnik	Grad	9.-10. stoljeće
8.	Sv. Mihovil	Gradac	Groblje	9.-10. stoljeće
9.	Sv. Mihajlo	Grbalj, Prevlaka ³⁷⁷	Obala	9. / 11. stoljeće
10.	Sv. Mihovil	Igrane	Brdo	11. stoljeće
11.	Sv. Mihovil	K. Kambelovac, Lažane	Brežuljak	11. stoljeće
12.	Sv. Mihajlo	Koločep, Donje Čelo	Polje	11. stoljeće
13.	Sv. Mihajlo	Kotor	Grad	11. stoljeće
14.	Sv. Mihovil	Krk	Grad-samostan	11. stoljeće
15.	Sv. Mihajlo	Lopud, Sutmihajlo	Obala	11. stoljeće
16.	Sv. Mihajlo	Mljet, Babino Polje	Polje	11. stoljeće
17.	Sv. Mihajlo	Mrkan	Otočić	11. stoljeće
18.	Sv. Mihovil	Nevidane	Obala	11. stoljeće
19.	Sv. Mihovil	Nin	Grad	9. stoljeće
20.	Sv. Mihovil	Palagruža	Hrid-otočić	11. stoljeće ?

³⁷⁶ Popis preuzet iz *Dalmatia praeromanica I*, 170-171. Naslovnici su ispravljani s obzirom na lokalnu varijantu imena, pa je tako u dubrovačkom i crnogorskom području Mihovil postao Mihajlo. Dataciju sam u tablici zadržala prema Marasoviću, tek u analizi korpusa donosim korekcije njegovih datacija.

³⁷⁷ Mogući duplikati: broj 9 i broj 22 te broj 18 i 21. Tijekom istraživanja kulta sv. Mihovila u Boki Kotorskoj nisam naišla na dva sv. Mihajla na Prevlaci u ranom srednjem vijeku, nego samo jednoga, onoga na Ostrvu cvijeća. Također u izvorima naišla sam na spomen jednog sv. Mihovila na Pašmanu (Majo i Prestancije, 1018. i 1029.).

21.	Sv. Mihovil	Pašman	Obala	11. stoljeće
22.	Sv. Mihajlo	Prevlaka	Obala	10.-11. stoljeće
23.	Sv. Mihajlo	Pelješac, Ston	Brdo	10.-11. stoljeće
24.	Sv. Mihovil	Pridraga	Naselje-samostan	9. stoljeće
25.	Sv. Mihovil	Proložac Donji	Polje	5.-6. /10.-11. st.
26.	Sv. Mihovil	Rogovo	Naselje-samostan	9.-11. stoljeće
27.	Sv. Mihovil	Split	Predgrađe-obala	7. stoljeće
28.	Sv. Mihovil	Split, Meje	Brežuljak	9.-10. stoljeće
29.	Sv. Mihovil	Split, Marjan	Obala	9. stoljeće
30.	Sv. Mihovil	Split, Poljud	Obala, rt	11. stoljeće
31.	Sv. Mihovil	Split, Sutrojice	Polje	8. stoljeće
32.	Sv. Mihovil	Susak	Otočić-samostan	11. stoljeće
33.	Sv. Mihovil	Šibenik, Grušine	Polje	6. /9. stoljeće
34.	Sv. Mihajlo	Šipan	Hrid-obala	5.-11. stoljeće
35.	Sv. Mihajlo	Šipan, Pakljena	Polje	11. stoljeće
36.	Sv. Mihovil	Trogir, Malo Polje	Polje	11. stoljeće
37.	Sv. Mihovil	Vis, Komiža	Polje	11. stoljeće
38.	Sv. Mihovil	Zadar	Nepoznat	9. stoljeće

Tablica B

Popis benediktinskih samostana i celā u Istri i Dalmaciji, prema Ivanu Ostojiću u *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II i III.³⁷⁸

Svezak II: Dalmacija

Naziv	Ubikacija	Funkcija	Datacija
Sv. Mihovil	Krk, grad	Opatijska crkva	12. stoljeće
Sv. Mihovil i/ili Nikola	Susak	Opatijska crkva	Početak 11. stoljeća
Sv. Mihovil	Pridraga	Dvojbeni samostan	10./11. stoljeće

³⁷⁸ I. Ostojić, *Benediktinci II*, 545-550.

Sv. Mihovil	Ugljan	Opatijska crkva	1166.?
Sv. Mihovil	Pašman	Cela	1018., pa 1029.
Sv. Mihovil	Miranje	Dio samostanskog posjeda	11. stoljeće
Sv. Mihovil (Roko)	Rogovo	Samostanska crkva, dio posjeda biogradskog samostana	<i>Sine anno</i>
Sv. Mihovil	Brnaze	Dvojbeni samostan	9./10. stoljeće
Sv. Arkandjel	Istoimeni otok kod Starog Trogira	Dvojbeni samostan, vjerojatnije cela	9./10. stoljeće
Sv. Mihovil	Solin	Dvojbeni samostan	<i>Sine anno</i>
Sv. Mihovil <i>in ripa maris</i>	Split	Cela / hospicij	7. stoljeće
Sv. Mihovil	Vis	Dio samostanskog posjeda biševskog samostana	
Sv. Mihovil	Palagruža	Dvojbeni samostan	/
Sv. Mihajlo	Mljet, Babino Polje	Cela	
Sv. Mihajlo	Šipan, Pakljena	Samostanska crkva	
Sv. Mihajlo i/ili Marija	Mrkan	Samostanska crkva	AQ 1218.
Sv. Mihajlo	Prevlaka	Samostanska crkva	
Sv. Mihajlo	Kotor	Dvojbeni samostan	

Svezak III, Istra

Naziv	Ubikacija	Funkcija	Datacija
Sv. Petar i sv. Mihovil	Kras, Savudrija	Samostanska crkva	-

Sv. Mihovil <i>sotto terra</i>	Labinci kod Višnjana	Samostanska crkva	9. stoljeće
Sv. Mihovil	Pazin	Samostanska crkva	-
Sv. Mihovil i sv. Marija	Limska Draga	Opatijska crkva + vanjska kript	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Bale	Samostanska crkva	11. stoljeće
Sv. Mihovil i sv. Klement	Pula, Vrh	Opatijska crkva + funerarna kapela	6. pa 11. stoljeće

Tablica C

Popis crkvi posvećenih sv. Mihovilu prema *Hagiotopografiji Hrvatske* Anđelka Badurine (do 12., tj. 13. stoljeća)

Naziv	Ubikacija	Datacija
Sv. Mihovil	Bale	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Borut, župna	12. stoljeće
Sv. Mihovil	Brač, Dol	10. stoljeće
Sv. Mihovil	Brnaze	9. ili 10. stoljeće
Sv. Mihovil	Cres, Grmozaj	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Cres, Tarbijanščica	12. stoljeće
Sv. Mihovil	Cres, Ustrine	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihajlo	Dubrovnik, Gruž, Lapad (Mihajlo <i>in arboribus</i>)	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihajlo	Dubrovnik, Pile	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihajlo	Dubrovnik, skalinada ispred isusovaca	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Fuškulin, Mugeba	11. ili 12. stoljeće

Sv. Mihovil	Gradina, nad Limom	6. pa 11. stoljeće
Sv. Mihovil	Hvarska, Gornji Humac, Lokva	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Igrane, iznad sela	11 ili 12. stoljeće
Sv. Mihovil	Klana	<i>sine anno</i>
Sv. Mihajlo	Koločep, Donje Čelo	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihajlo	Konavle, Mlini, Kostur, obitelj Burin ³⁷⁹	12 ili 13. stoljeće
Sv. Mihajlo	Konavle, Pridvorje, Mihanići	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihajlo	Kotor, grad	12. stoljeće
Sv. Mihajlo	Kotor, benediktinci	12. stoljeće
Sv. Mihovil	Krk, kod gornjih vrata	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Labinci, <i>sotto terra</i>	9. stoljeće
Sv. Mihovil	Lastovo, Straža, Sutmihalj	12 ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Lažani, K. Kambelovac	12 ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Ližnjan, staro groblje	12. stoljeće
Sv. Mihajlo	Lokrum, Portoc	12 ili 13. stoljeće
Sv. Mihajlo	Lopud, Križ iznad mjesta	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Lovinac (Senjska, povijesno)	12. pa 18. stoljeće
Sv. Mihovil	Neviđane, župna	11. pa 19. stoljeće
Sv. Mihovil	Nova Vas, groblje, kašteljer	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Nova Vas, župna, Vrh sela	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Omiš, župna	12. stoljeće
Sv. Mihajlo	Osojnik, Dobric (brdo)	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Otočac	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Otočić Arkandjel	10- stoljeće
Sv. Mihovil	Pag, Gorica	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Pag, Šankovi Stani	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Pazin, Gortanov trg	12. stoljeće
Sv. Mihovil	Pazin, Kamuš breg	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Piće, groblje	12. stoljeće

³⁷⁹ Ispravna lokacija bila bi Župa Dubrovačka, Mlini, Kostur. Vidi: Josip Klaić, „Organizacija pejzaža“, 41.

Sv. Mihovil	Popović, Jakić, nekad župna	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Poreč, istočno 3 km, gradina	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Pridraga, Mijovilovac	10. ili 11. stoljeće
Sv. Mihovil	Pristeg, Miranje, groblje	11. ili 12. stoljeće
Sv. Mihovil	Proložac, groblje	6. pa 10. stoljeće
Sv. Mihovil	Pula, Vrh	6. stoljeće
Sv. Mihajlo	Rožat, Čajkovic	11. stoljeće
Sv. Mihovil (Juraj)	Smilčić, Kašić, Mastirine	10. ili 11. stoljeće
Sv. Mihovil	Solin, amfiteatar	10. stoljeće
Sv. Mihovil	Split, Bambina Glavica	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Split, obala	7. stoljeće
Sv. Mihovil	Ston	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Šibenik, tvrđava	10. ili 11. stoljeće
Sv. Miho	Šipan, nad morem	12. stoljeće
Sv. Mihajlo	Šipan, Pakljena	11. stoljeće
Sv. Mihajlo	Šipan, Velji Vrh	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Šterna, župna	5. ili 6. stoljeće
Sv. Mihajlo	Tivat, prevlaka (benediktinci)	12. stoljeće
Sv. Mihovil	Trilj, župna	12. stoljeće
Sv. Mihovil	Trpanj, na mjestu župne	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Trstenik, brdo iznad sela	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Ugljan, Preko, brdo	988.
Sv. Mihovil	Vis, Bačvica	11. stoljeće
Sv. Mihovil	Visočane, groblje, nekad župna	<i>in antico</i>
Sv. Mihovil	Vodnjan, u polju	1496.
Sv. Mihovil	Vrana, nekad župna	11. pa 19. stoljeće
Sv. Mihovil	Zadar, trećoredci	11. pa 14. stoljeće
Sv. Mihovil	Zamask, župna, brdo	12. ili 13. stoljeće
Sv. Mihovil	Žminj, župna	12. stoljeće
Sv. Mihovil	Žrnovnica, Gračić	6. pa 13. stoljeće

Sv. Mihovil	Žrnovo, Prvo selo	11. stoljeće
-------------	-------------------	--------------

Tablica D

Združeni popis, abecednim redom, s ispravljenim nazivom, lokalitetom i datacijom

Naziv	Ubikacija	Datacija (ispravljena)
1. Sv. Mihovil	Arkandjel, otočić kod Starog Trogira	?
2. Sv. Mihovil ili Mićel	Bale	11. stoljeće
3. Sv. Mihovil	Bijaći?	?
4. Sv. Marija *Sv. Mihovil kao jedan od titulara	Biskupija, Crkvina	10. stoljeće
5. Sv. Mihovil	Borut	13. stoljeće
6. Sv. Mihovil	Brač, Dol	10. stoljeće
7. Sv. Mihovil	Brač, Gornji Humac	?
8. Sv. Mihovil	Brnaze	9. stoljeće
9. Sv. Mihovil	Cres, Punta Križa, posjed Garmožaj	15. stoljeće
10. Sv. Mihovil	Cres, Miholašćica	14. stoljeće
11. Sv. Mihovil	Cres, Beli, Trebjačica *na ovom lokalitetu je sv. Rumin, a ne Mihovil	
12. Sv. Mihovil	Cres, Ustrine	14. stoljeće
13. Sv. Mihovil *jedan od titulara	Dragović * nije izvorni lokalitet, nego su Gornji Koljani	9. stoljeće
14. Sv. Mihajlo	Dubrovnik, samostan dominikanki (benediktinki)	AQ 1281.
15. Sv. Mihajlo <i>de labis</i>	Dubrovnik, zidine	9./10. stoljeće?

16. Sv. Mihajlo <i>in arboribus</i>	Dubrovnik, Lapad	AQ 1283.
17. Sv. Mihajlo	Dubrovnik, Pile	?
18. Sv. Mihovil	Fuškulín, Mugeba	11./12. stoljeće ?
19. Sv. Petar *Sv. Mihovil kao jedan od titulara	Gradac drniški	9./10. stoljeće
20. Sv. Mihovil	Igrane	11., potom 18. stoljeće?
21. Sv. Juraj *sv. Mihovil upitan titular	Kašić, Mastirine	9. stoljeće
22. Sv. Mihovil	Kijevo, kod Knina	6. stoljeće?
23. Sv. Mihovil	Klana	9./10. stoljeće?
24. Sv. Mihajlo	Koločep, Donje Čelo	12. stoljeće
25. Sv. Mihajlo	Župa Dubrovačka, Mlini, Kostur *moguće identificirati s <i>Michaelis de Belen</i> kod J. Lučića	AQ 1306.
26. Sv. Mihajlo	Konavle, Pridvorje, Mihanići	?
27. Sv. Mihovil	Korčula, Žrnovo, Prvo selo	AQ 1329.
28. Sv. Mihajlo	Kotor, grad	9. pa 11. stoljeće?
29. Sv. Mihovil	Kras, Savudrija	11. stoljeće
30. Sv. Mihovil	Krk, grad	12. stoljeće
31. Sv. Mihovil	Labinci kod Višnjana	Rano 9. stoljeće
32. Sv. Mihovil	Lastovo, Straža, Sutmihalj	?
33. Sv. Mihovil	Lažane, Kaštel Kambelovac	11. stoljeće
34. Sv. Mihovil	Limska Draga	11. stoljeće
35. Sv. Mihovil	Ližnjan, staro groblje	?
36. Sv. Mihajlo	Lokrum, Portoč	AQ 1329.
37. Sv. Mihajlo ili Sutmiho	Lopud	Nedovoljno istražena
38. Sv. Mihovil	Lovinac	Nije potvrđeno postojanje srednjovjekovne crkve.

39. Sv. Mihovil	Mljet, Babino Polje	11./12. stoljeće
40. Sv. Mihajlo	Mrkan	AQ 1218.
41. Sv. Mihovil	Nin	Kasnosrednjovjekovna?
42. Sv. Mihovil	Nova Vas, Brtonigla, župna *vidi unos <i>Srbani</i>	16. stoljeće
43. Sv. Mihovil	Omiš	12. stoljeće?
44. Sv. Mihajlo	Osojnik, Dobric kod Dubrovnika	?
45. Sv. Mihovil	Otočac *moguće da misli na crkvu u Dabru	18. stoljeće
46. Sv. Mihovil	Pag, Gorica	13. stoljeće?
47. Sv. Mihovil	Pag, Novalja, Šankovi Stani	13. stoljeće?
48. Sv. Mihovil	Palagruža	Ranosrednjovjekovna?
49. Sv. Mihovil	Pazin, Kamušbreg	AQ 12. stoljeće
50. Sv. Mihovil	Piće, groblje	12. ili 13. stoljeće
51. Sv. Mihovil	Popovići, Ravni kotari	12. stoljeće?
52. Sv. Mihovil	Poreč, na Predolu	12. stoljeće?
53. Sv. Mihovil	Poreč, Veliki Sv. Anđeo, gradina	14. stoljeće
54. Sv. Mihajlo	Prevlaka	11. stoljeće?
55. Sv. Mihovil	Pridraga	9. stoljeće
56. Sv. Mihovil	Proložac Donji	5./6. pa 10./11. stoljeće?
57. Sv. Mihovil	Pula, Vrh	6. pa 11. stoljeće
58. Sv. Mihovil	Rogovo *mjesto više ne postoji, sa zapadne strane rijeke Krke	11. stoljeće
59. Sv. Mihovil	Rožat, Čajkovicica	9. pa 12. stoljeće?
60. Sv. Mihovil	Solin, amfiteatar	12. stoljeće, moguće i ranije
61. Sv. Mihovil <i>in ripa maris</i>	Split, riva	8. stoljeće

62. Sv. Mihovil	Split, rt Marjana	9. stoljeće ili ranije
63. Sv. Mihovil	Split, Bambina Glavica	AQ 1226.
64. Sv. Marija *sv. Mihovil titular je druge poljudske crkve	Split, Poljud, franjevački samostan	1020.
65. Sv. Trojica ili Sv. Mihovil	Split, Poljud, Sutrojice	Kasno 8. stoljeće
66. Sv. Mihovil	Srbani, Nova Vas, Istra	15. stoljeće
67. Sv. Mihajlo	Ston, brdo Gradac (brdo sv. Mihajla)	Prva pol. 10. stoljeća
68. Sv. Mihovil i(li) Nikola	Susak	Prva pol. 11. stoljeća
69. Sv. Lovre *višestruki titulari, među njima i sv. Mihovil	Šibenik, Morinje	?
70. Sv. Mihovil	Šibenik, tvrđava	11. stoljeće
71. Sv. Mihajlo	Šipan, Pakljena	11. ili 12. stoljeće
72. Sv. Mihajlo ili Sutmiho	Šipan, Sutmiho	6. ili 7. stoljeće
73. Sv. Petar *nema sv. Mihajla na Veljem Vrh, moguće da se ova crkva identificira sa Sutmihom na hridinama Biga	Šipan, Velji Vrh	12. stoljeće
74. Sv. Mihovil	Šterna, župna	?
75. Sv. Mihovil	Trilj, groblje	?
76. Sv. Mihovil	Trogir, Malo Polje	9. stoljeće
77. Sv. Mihovil *na mjestu župne sv. Petra i Pavla	Trpanj (Pelješac)	?
78. Sv. Mihovil	Trstenik (Pelješac), groblje	?

79. Sv. Mihovil	Ugljan, tvrđava	AQ 12. stoljeće, vjerojatno i ranije
80. Sv. Mihovil	Vis, brdo	12. stoljeće
81. Sv. Mihovil	Visočane, groblje	?
82. Sv. Mihovil	Vodnjan – Banjole	Kraj 11. / početak 12. stoljeća
83. Sv. Mihovil	Vrana	?
84. Sv. Mihovil	Vukšić, groblje	12. ili 13. stoljeće
85. Sv. Mihovil	Zadar, poluotok	AQ 12. stoljeće, vjerojatno ranija
86. Sv. Mihovil	Zamask, župna	12. stoljeće
87. Sv. Mihovil	Žminj, župna	15. stoljeće
88. Sv. Mihovil	Žrnovnica, Gračić	?

Bibliografija

Primarni izvori

- Codice diplomatico istriano*, ur. Pietro Kandler. Stranica posjećena 9. rujna 2020.: <http://www.scriniumadriae.it/rdi/baseweb.php>.
- Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*, ur. Gyula Moravcsik, pr. J. R. J. H. Jenkins. Washington: Dumbarton Oaks, 1967.
- Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Svezak I. Listine godina 743.-1100.*, ur. Marko Kostrenčić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967.
- Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Svezak II. Listine XII. vijeka*, ur. Tadija Smičiklas. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1906.
- Euzebij. "The Oration of Eusebius Pamphilus in Praise of the Emperor Constantine". U: *Eusebius Pamphilus: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine*, ur. Philip Schaff. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, sine anno.
- Sozomen. *The Ecclesiastical History*. Grand Rapids, Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, sine anno.

Sekundarna literatura

- Arnold, John Charles. *The Footprints of Michael the Archangel: The Formation and Diffusion of a Sainly Cult c. 300 – c. 800*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Badurina, Anđelko. „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 16 (1992.): 7-9.
- . *Hagiotopografija Konavala; zbornik radova. Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1998.
- . *Hagiotopografija Hrvatske, CD*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Kršćanska sadašnjost, 2006.
- Barada, Martina i Sunčica Mustač. „Sv. Mihovil Banjolski – preliminarni rezultati istraživanja trobrodne bazilike“. U *I. porečki susret arheologa – rezultati arheoloških istraživanja na području Istre*, ur. Miljenko Jurković, 151-162. Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, 2008.
- Barbarić, Vedran. „Rimski svjetionik i stara crkva sv. Mihovila na Palagraži“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 110-2 (2017.): 615-635.
- . „Kontinuitet svetih mjesta u prostoru otoka Brača“. *Brački zbornik* 24 (2018.): 185-204.
- Basić, Ivan. „Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranog srednjeg vijeka“, doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 2013.
- . „New evidence for the reestablishment of the Adriatic dioceses in the late eighth century“. U *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of*

- Aachen (812)*, ur. Mladen Ančić, Jonathan Shepard and Trpimir Vedriš, 261-287. Oxford: Routledge, 2018.
- Behaim, Jelena. „Zidne slike u crkvi sv. Mihajla u Stonu“, diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet, 2014.
- Beritić, Lukša. „Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku I“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 10, br. 1 (1956.): 15-83.
- Bertoša, Slaven. „Povijest Klane i okolice od najstarijeg doba do 20. stoljeća u svjetlu graničnih oznaka“. *Croatica Christiana Periodica* 39/69 (2012.): 145-173.
- Bianchi, Carlo Federico. *Zara cristiana I*. Zadar: Tipografia Woditzka, 1877.
- Birin, Ante. „Pregled političke povijesti Hrvata u ranome srednjem vijeku“. U *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, 37-72. Zagreb: Matica hrvatska, 2015.
- Boe, John. „Old Roman Votive-Mass Chants in Florence, Biblioteca Riccardiana, MSS 299 and 300 and Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, Archivio San Pietro F 11: A Source Study“. U *Western plainchant in the first millennium: studies in the medieval liturgy and its music*, ur. Sean Gallagher et al., 261-318. Abingdon, Oxon ; New York, NY: Routledge, 2016.
- Burić, Tonči. „Sv. Mihovil u Lažanima“. *Starohrvatska peosvjeta III*, br. 27 (2000.): 23-27.
- Buškariol, Frane. „Marginalija uz crkvu sv. Mihovila u Splitu“. *Kulturna baština* 18 (1988.): 17-27.
- Callahan, Daniel F. “The Cult of St. Michael the Archangel and the ‘Terrors of the Year 1000’.” U *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ur. Richard Landes, Andrew Gow and David C. van Meter, 181-204. New York: Oxford University Press, 2003.
- Campione, Ada. „Culto e santuari micaelici nell' Italia meridionale e insulare“. U *Culto e santuari di San Michele nell' Europa medievale. III Congresso Internazionale di Studi (Bari-Monte Sant' Angelo, 5-8 aprile 2006)*, ur. Pierre Bouet et al., 281-302. Bari: Edipuglia, 2007.
- Cigui, Rino. *Verteneglio e il suo territorio in epoca veneziana / Brtonigla i okolica u mletačko doba*. Umag: Općina Brtonigla, 2013.
- Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.
- . „Biskupija kraj Knina, Crkvina. Ulomci trabeacije oltarne ograde, 9. stoljeće“. U: *Hrvati i Karolinzi. Dio drugi. Katalog*, ur. Ante Milošević, 200-203. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.
- . „Nin, crkva sv. Mihovila“. *Hrvati i karolinzi. Dio drugi. Katalog*, ur. Ante Milošević, 292-294. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.
- . „Pisana uspomena na jednu 'sestru i kraljicu' s Koločepa“. *Starohrvatska prosvjeta III*, br. 34 (2007.): 199-211.

- . „O skupini predromaničkih epigrafskih zapisa na crkvenim građevinama ranosrednjovjekovnog Splita. (Formalne i sadržajne konotacije)“. U *Hrvati i Karolinzi: Petnaest godina poslije (program i sažeci predavanja)*, ur. Ante Milošević, 48-49. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2015.
- De Franceschi, Camillo. „Dante a Pola“. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 44 (1932.): 1-68.
- Demonja, Damir. „Istarske romaničke jednobrodne crkve s istaknutim apsidama“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 23 (1999.): 17-32.
- Duplančić, Arsen. „Crkva sv. Ivana Evanđelista na splitskome Marjanu“. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 102/1 (2009.): 143-166.
- Elba, Emanuella. „The Saints across the sea, the overseas Saints. Cult and images of St Michael and St Nicholas between Apulia and Dalmatia in the Middle Ages (a preliminary study)“. U: *Cuius patrocinio, tota gaudet regio. Saints Cults and the Dynamics of Regional Cohesion*, ur. Stanislava Kuzmova, Ana Marinković i Trpimir Vedriš, 91-108. Zagreb: Leykam, 2014.
- Fisković, Cvito. „Lokrumski spomenici“. *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 11/1-2 (1963.): 47-65.
- . „Spomenici otoka Visa od IX do XIX stoljeća“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 17/1 (1968.): 61-264.
- Fisković, Igor. „Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 18 (1970.): 5-29.
- . „Kasnosrednjovjekovne crkvice otoka Korčule“. *Starohrvatska prosvjeta* III, br. 14 (1984.): 231-258.
- . „Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu“. *Starohrvatska prosvjeta* III, br. 15 (1985.): 133-163.
- Foretić, Vinko. *Otok Korčula u srednjem vijeku do godine 1420*. Zagreb: JAZU, 1940.
- Fried, Johannes. „Awaiting the End of Time around the Turn of the Year 1000“. U *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ur. Richard Landes et al., 17-63. New York: Oxford University Press, 2003.
- Galović, Tomislav. „Libellus policorion – Rogovski kartular (diplomatičko-povijesna analiza), doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 2010.
- Gračanin, Hrvoje. „Kraj antike na hrvatskim prostorima“. U *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, 3-36. Zagreb: Matica hrvatska, 2015.
- Grah, Ivan. *Crkva u Istri. Osobe, mjesta i drugi podaci porečke i pulske biskupije, stanje 1. lipnja 1998*. Pazin: IKD Juraj Dobrila, 1999.

- Hilje, Emil. „Spomenici povijesnoga graditeljstva na otoku Pagu“. U *Toponimija otoka Paga*, ur. Vladimir Skračić, 105-192. Zadar: Sveučilište u Zadru; Centar za jadranska onomastička istraživanja, 2011.
- Hilje, Emil i Sofija Sorić. „Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Ugljanu“. U *Toponimija otoka Ugljana*, ur. Vladimir Skračić, 101-131. Zadar: Sveučilište u Zadru; Centar za jadranska onomastička istraživanja, 2007.
- Holweck, Frederick. "St. Michael the Archangel." *The Catholic Encyclopedia. Vol. 10.* New York: Robert Appleton Company, 1911. Pristupljeno 1. rujna 2020.: <http://www.newadvent.org/cathen/10275b.htm>
- Jakšić, Nikola i Željko Krnčević. „Predromanički reljefi iz crkvice sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika“. *Starohrvatska prosvjeta III*, br. 24 (1997.): 91-110.
- Jakšić, Nikola. *Nin. Prva hrvatska biskupija*. Split: MHAS, 1997.
- . „Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta III*, br. 26, (1999.): 265-286.
- . „U selu Uzdolju kod Knina nije bilo izgrađene crkve u vrijeme kneza Muncimira“. *Starohrvatska prosvjeta III*, br.40 (2013.): 135-152.
- Johnson, Richard F. *Saint Michael the Archangel in Medieval English Legend*. Woodbridge: Boydell Press, 2005.
- Juhel, Vincent i Catherine Vincent. „Culte et sanctuaires de saint Michel en France“. U *Culto e santuari di San Michele nell' Europa medievale. III Congresso Internazionale di Studi (Bari-Monte Sant' Angelo, 5-8 aprile 2006)*, ur. Pierre Bouet et al., 183-208. Bari: Edipuglia, 2007.
- Jurković, Miljenko. „Romanička sakralna arhitektura na gornjojadranskim otocima“, doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 1990.
- . „Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu“. *Starohrvatska prosvjeta 20* (1990.): 191-213.
- . „Uloga Zadra, Clunyja i kneževa Frankopana u promociji romanike na otoku Krku“. U *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji u svibnju 1992. posvećenog djelu prof. dr. Radmile Matejčić*, ur. Nina Kudiš i Marina Vicelja, 177-187. Rijeka: Pedagoški fakultet, 1993.
- . „Predromanički šesterolisti Dalmacije. Problemi funkcije“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 35, br. 1* (1995.): 225-238.
- . „Benediktinci na sjevernom Jadranu“. *Opatijske crkvene obljetnice. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji 17. i 18. studenoga 2006. godine*, ur. Ivan Crnković, 7-30. Opatija: Grad Opatija; Rezidencija DI; Župa sv. Jakova, 2008.
- Kandler, Pietro. *Codice diplomatico istriano* (edizione integrale web): <https://www.scriniumadriae.it/rdi/baseweb.php>.

- Keck, David. *Angels and Angelology in the Middle Ages*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Kirigin, Branko i Tea Katunarić. „Palagruža – Crkva sv. Mihovila. Izvještaj sa zaštitnih iskopavanja 1996.“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 94 (2001.): 297-324.
- Klaić, Josip. „Organizacija pejzaža od antike do srednjeg vijeka prostora Cavtata (antički i kasnoantički Epidaur)“, diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet, 2016.
- Kovačić, Slavko. „Nadžupska crkva sv. Mihovila u Omišu“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 33/1 (1992.): 217-245.
- Korošec, Ines. „Titulari ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih crkava u sjevernoj Dalmaciji“, diplomski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019.
- Krnčević, Željko. „Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području“. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva. Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka, vol. 19* (1998.): 197-225.
- Levak, Maurizio. „Istra i Kvarner u ranom srednjem vijeku“. U *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550. – oko 1150.)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, 385-412. Zagreb: Matica Hrvatska, 2015.
- Lučić, Josip. „Prinos građi o spomenicima Lopuda i Koločepa“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 16/1 (1966.): 199-218.
- . *Povijest dubrovačke Astareje*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 1970.
- Maraković, Nikolina. „Zidno slikarstvo u Istri od 11. do 13. stoljeća. Revalorizacija lokalne umjetničke baštine u europskom kontekstu“, doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 2009.
- Marasović, Tomislav i Mate Zekan. „Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve Sv. Mihovila „na obali“ u Splitu“. *Starohrvatska prosvjeta* III, br.12 (1982.): 111-126.
- Marasović, Tomislav. „Bijaći u svjetlu proučavanja ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija“, *Starohrvatska prosvjeta* III, br. 26 (1999.): 331-359.
- . *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 1. Rasprava*. Split, Zagreb: Književni krug, MHAS, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2008.
- . *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 2. Korpus Arhitekture. Kvarner i sjeverna Dalmacija*. Split, Zagreb: Književni krug, MHAS, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009.
- . *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture. Srednja Dalmacija*. Split, Zagreb: Književni krug, MHAS, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.
- . *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 4. Korpus arhitekture. Južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora*. Split, Zagreb: Književni krug, MHAS, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.

- Maršić, Dražen. „Novi nalazi s Gračića u Žrnovnici i pitanje ubikacije Unione id est Musaro“. *RffZd* 34(21) (1994./1995.): 93-112.
- Matijašić, Robert. „Borut“. *Istrapedia*. Posjećeno 29. lipnja 2019. <https://www.istrapedia.hr/hrv/279/borut/istra-a-z/>.
- McGinn, Bernard. *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*. New York: Columbia University Press, 1979.
- Menalo, Romana. „Sv. Mihovil u Babinu Polju na Mljetu – rezultati arheoloških istraživanja“. U *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno - arheološka baština 1. Radovi Znanstvenog skupa 3.- 6. studenoga 2009.*, ur. Tomislav Šeparović, 185-204. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010.
- Migotti, Branka. *Ranokršćanska topografija na području Krke i Cetine*. Zagreb: JAZU, 1990.
- Miladinov, Marina. *Margins of Solitude: Eremitism in Central Europe Between East and West*. Zagreb: Leykam International, 2008.
- Milošević, Ante. *Arheološka topografija Cetine*. Split: MHAS, 1998.
- Mohorovičić, Andre. „Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera“. *Ljetopis JAZU* 62 (1955.): 486-536.
- Mogorović Crljenko, Marija. „Istarski markgrofovi iz obitelji Weimar-Orlamünde u konstelaciji odnosa Carstva i papinstva u doba borbe za investituru“. U *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, ur. Renata Trišler i Nikola Mak, 83-89. Osijek: Njemačka narodnosna zajednica; Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2003.
- Mustać, Sunčica. „Ambo from the church of St Michael at Banjole near Peroj (Istria)“. *Hortus Artium Medievalium* 15/2 (2009.): 417-431.
- Nikolić Jakus, Zrinka. „Južna Italija“. U *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, 563-580. Zagreb: Matica Hrvatska, 2015.
- Ostojić, Ivan. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Svezak II. Benediktinci u Dalmaciji*. Zadar, Split: Benediktinski priorat TKON, 1964.
- . *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Svezak III. Benediktinci u Istri*. Zadar, Split: Benediktinski priorat TKON, 1965.
- Otranto, Giorgio. „I Longobardi e il santuario del Gargano“. *Quaderni Friulani di Archeologia* 18 (2008.), 57-67.
- . „Il santuario di San Michele sul Gargano: un modello diffuso in Italia e in Europa“. U: *Santuari d'Italia. Puglia vol. I*, ur. Giorgio Otranto i Immacolata Aulisa, 25-40. Rim: Di Luca Editori d'Arte, 2012.
- Pavić, Josip. „Arkandjel Mihovil i počeci Šibenika“. *Bilten društva za očuvanje šibenske baštine Juraj Dalmatinac*, 6 / XII. (2017.): 4-15.

- Peers, Glenn. *Subtle Bodies. Representing Angels in Byzantium*. Berkely, Los Angeles: University of California Press, 2001.
- Peković, Željko, Duško Violačić i Doroti Brajnov. „Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa“. *Prostor 13*, br. 1 (29) (2005.): 1-8.
- Petricioli, Ivo. „Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka“. *Acta Instituti Academiae jugoslavicae scientiarum et artium in Zadar 16-17* (1969.): 299-356.
- . „Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju“. U *Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik 1*, ur. Marko Atlagić, 113-124. Zadar: Narodni list: Filozofski fakultet, 1987.
- Posedel, Josip. „Predromanički spomenici otoka Šipana“. *Starohrvatska prosvjeta III*, br. 2 (1952.): 113-128.
- Predovan (Dadić), Majda. „Ranosrednjovjekovna arheološka topografija Nina i okolice“, magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet, 2008.
- Preradović, Dubravka. „Le culte et l'iconographie de l'archange Michel sur le littoral sud-oriental de l'adriatique, entre le IXe et le XIe siècle“. *Les cahiers de Saint-Michel de Cuxa* 48 (2017.): 129-144.
- Protić Sušan, Tea. „Gotičke kapele s kvadratičnom apsidom na otoku Cresu“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 37/38 (2013.): 49-64.
- Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjovjekovlje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.
- Sorić, Sofija. „Kaštel Sv. Mihovila na otoku Ugljanu“. *Ars Adriatica* 2 (2012.): 85-96.
- Šonje, Ante. *Crkvena arhitektura zapadne Istre*. Zagreb; Pazin: Kršćanska sadašnjost; IKD Juraj Dobrila, 1982.
- . *Žminj i žminjščina*. Žminj: Katedra Čakavskoga sabora, 1976.
- Tomas, Ivana. „Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom južne Dalmacije i Boke kotorske“, doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 2014.
- Tomasović, Marinko. „Katedrala sv. Tripuna u Kotoru i benediktinska crkva sv. Mihovila na Prevlaci kod Tivta – primjedbe uz porijeklo oblika i datiranje“. *Opuscula archaeologica* 37/38, br.1 (2014.): 267-280.
- Ujčić, Željko. „Pola paleocristiana alla luce del catasto austriaco dell'anno 1820“. U *Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju III*, ur. Nenad Cambi i Emilio Marin, 743-758. Split: Arheološki muzej, 1998.
- Vedriš, Trpimir. „»Frankish« or »Byzantine« saint? U *The origins of the cult of Saint Martin in Dalmatia*“, *Papers from the First and Second Postgraduate Forums in Byzantine Studies: Sailing to Byzantium, Trinity College Dublin, 16-17 April 2007 and 15-16 May 2008*, ur. Savvas Neocleus, 219-248. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2009.

- . „Crkva i vjerski život“. U *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550. – oko 1150.)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, 201-236. Zagreb: Matica hrvatska, 2015.
- Vežić, Pavuša. *Zadar na pragu kršćanstva*. Zadar: Arheološki muzej, 2005.
- . „Dalmatinski šesterolisti – sličnosti i razlike“. *Ars Adriatica* 2 (2012.): 41-74.
- . „Memorije križnog tlocrta na tlu Istre i Dalmacije“. *Ars Adriatica* 3 (2013.): 21-52.
- Vučić, Ante. „Odnos Neretvanske kneževine i Hrvatske“, diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet, 2013.
- . „Christianity in the Territory between the Neretva and Cetina Rivers from the Fifth to the Eleventh Century“, diplomski rad. Budimpešta: Central European University, 2018.
- Vučić, Mihaela. „The Apocalyptic Aspect of St Michael's Cult in Eleventh-Century Istria“, diplomski rad. Budimpešta: Central European University, 2017.
- Whalen, Brett Edward. *Dominion of God: Christendom and Apocalypse in the Middle Ages*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.
- Zekan, Mate. „Kratki prikaz rezultata arheološkog istraživanja crkve Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša i groblja uz nju“. *Starohrvatska prosvjeta* III, br. 27 (2000.): 273-283.
- Zornija, Meri. „Ranosrednjovjekovna skulptura na tlu Boke Kotorske“, doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 2014.
- Žeravica, Zdenko. „Lokalitet: Sv. Mihajlo“. *Hrvatski arheološki godišnjak* 1/2004 (2005.): 254-256.

Summary

The fundamental contribution of the present work is represented in the mapping of St Michael's churches on the Eastern Adriatic in the period between the 6th and the 12th century. By mapping and analyzing the said churches, the present work has secured the following: it distinguishes from a chronological point of view between the confirmed and probable churches on the one hand and the less probable, unconfirmed and poorly researched churches on the other. Thus, the work offers a basis for the interpretation of the meaning(s) of the cult of St Michael in distinct contexts.

Therefore, in the said timeframe on the Eastern Adriatic one can distinguish between four basic roles attributed to St Michael that were present from the cultic inception in the ancient Jewish context, through the early Christian purging of the 'pagan' elements, to the cultic establishment in the Christian East and West: St Michael as *archistrategos* or the protector and the custodian, St Michael as psychopomp or the soulmate of the faithful departed, St Michael as *custos civitatis* and St Michael as the apocalyptic warrior.

The present work distinguishes between the function of a particular Michaeline church on the one hand (memorial or private, Benedictine monastic, urban), that can be recognized directly by observing its typology and its pertaining context, and the semantic aspect of the cult on the other. In particular, St Michael's cult has, by far, the most dedications in the Benedictine context where it showcases various semantic aspects: *archistrategos*, psychopomp and apocalyptic warrior. Moreover, a significantly increased number of churches were dedicated to St Michael in the 11th and 12th centuries in comparison with the earlier periods encompassed by the present work. Despite the importance of the Benedictines in the dissemination of the Archangel's cult in the early Middle Ages, the present work has shifted the focus from a purely Benedictine perspective and has included the private (memorial) and the urban context in the interpretation of the cultic semantics.

The present research thus offers a bird's-eye view of the development of St Michael's cult on the Eastern Adriatic from the 6th to 12th centuries and aims to provide the impetus to further, more particular and detailed research of the cultic development in specific, narrower geographic areas and ecclesiastical/political contexts.

Key words: St Michael, Eastern Adriatic, *archistrategos*, *psychopompos*, *custos civitatis*, apocalyptic expectations, Benedictines.